

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МУРАШОВА ОЛЬГА ПЕТРІВНА

УДК 94:316.334.3(477) «192»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ
У 20-Х РР. XX СТ.

Спеціальність 07. 00. 01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О.П. Мурашова

Науковий керівник Мельничук Олег Анатолійович, доктор історичних наук, професор

Вінниця – 2019

АНОТАЦІЯ

Мурашова О.П. Соціальна політика радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2019.

Зміст анотації

У дисертації комплексно та всебічно проаналізовано соціальну політику радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст., визначено її особливості, напрямки, засоби та наслідки. Окремі аспекти досліджуваної проблематики вивчали радянські, сучасні українські та зарубіжні науковці. Однак, на сьогодні не існує комплексних досліджень соціальної політики вказаного періоду.

У роботі висвітлюються основні аспекти діяльності радянської влади у сфері охорони здоров'я. Визначено, що стан медичного обслуговування в окреслений період був у цілому незадовільним. Давалося взнаки скрутне матеріальне становище в державі. З метою економії бюджетних коштів уряд запровадив систему страхування на випадок хвороби. Простежується суттєве відставання розвитку системи охорони здоров'я у селах, що було спричинено відсутністю кваліфікованих кадрів та належного обладнання. Привілейованою категорією в медичному забезпеченні були представники державно-партійної номенклатури.

З'ясовано, що з метою пом'якшення проблеми безробіття радянський уряд запровадив альтернативні види допомоги безробітним – трудову (участь у громадських роботах та колективах безробітних) та натуральну (покращення побутових умов, розвиток системи громадського харчування).

У дослідженні аналізується матеріальне становище соціальних верств населення. Доведено, що в умовах галопуючої інфляції заробітна плата стала другорядним елементом у доходах населення. Робітникам необхідно було знаходити додаткові джерела для існування. Суттєвий вплив на матеріальне становище мала натуралізація заробітної плати. Упродовж досліджуваного

періоду радянські партійні органи прагнули контролювати усі процеси, що були пов'язані із матеріальним забезпеченням населення. Були створені відповідні організації: Центральна комісія з робочого постачання, Всеукраїнська та губернські комісії заробітної плати. Діяльність цих структур не забезпечила рівномірного розподілу прибутків у галузях важкої та легкої промисловості. Доведено, що в умовах переходу до ринкових механізмів в економіці періоду непу, зі зменшення частки державних фінансів, значно погіршилося матеріальне становище пересічних громадян. Однак, виняток становили представники партійної верхівки.

У дослідженні розглянуто особливості житлового будівництва. З'ясовано, що активний його розвиток спостерігався у великих промислових містах. В основному новими власниками комфортабельного житла були представники державно-партійної номенклатури. Натомість робітники змушені були задовольнятися, у кращому випадку, старим житловим фондом, санітарний стан якого був, здебільшого, незадовільним. На промислових новобудовах за житло слугували збиті нашвидкуруч бараки, казарми і навіть землянки. Особливим видом були будинки-комуни в яких поселяли робітничих підлітків. Не менш придатними для життя були будинки в сільській місцевості, що будувалися з найдешевших та недовговічних матеріалів, обмежуючись мінімальними зручностями.

Дисертантка проаналізувала стан функціонування системи комунального господарства. Визначено, що провал комунальної політики на початку 1920-х рр. був спричинений у першу чергу надмірною її заполітизованістю. З метою реалізації утопічних соціальних експериментів більшовицький уряд не спрямовував свою діяльність на вирішення питань щодо належного побутового забезпечення суспільства. Ситуація ускладнювалася тим, що комунальні служби практично не мали господарського плану діяльності, однак, неодноразово ставили за мету реалізацію завдань, які, з об'єктивних причин, неможливо було реалізувати. Відсутність чіткої системи фінансування спричинила неконтрольованість у витратах.

У дисертації проаналізовано особливості соціального захисту непрацездатних верств населення. Визначено, що упродовж 1920-х рр. не існувало однакової для всіх категорій громадян системи соціального захисту. Найбільшу увагу радянська влада приділяла соціальному забезпеченню робітників та службовців, що становили її соціальну опору. Фінансовим джерелом для надання їм соціальних виплат слугували страхові внески, більшу частину яких сплачували роботодавці. Ними, здебільшого, опікувався наркомат праці. Соціальне забезпечення селянства здійснювали новостворені громадські організації.

Ключові слова: радянська влада, соціальна політика, неп, безробіття, соціально-побутова сфера, непрацездатні, соціальний захист.

SUMMARY

Murashova O.P. Social policy of Soviet power in Ukraine in the 20's of the twentieth century. – Qualifying scientific work on the documents of the record.

Thesis for a candidate degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubinsky, Vinnytsia, 2019.

Annotation content

The thesis analyzes a comprehensive and comprehensive social policy of Soviet power in Ukraine in the 20's of the 20th century, its features, directions, means and consequences. Some aspects of the problem studied were studied by Soviet, modern Ukrainian and foreign scholars. However, today there is no comprehensive study of social policy of the period.

The paper covers the main aspects of the Soviet government's activities in the field of health care. It was determined that the state of health care in the defined period was generally unsatisfactory. It was due to the difficult financial situation in the state. In order to save budget funds, the government introduced a system of insurance for the disease. There is a significant delay in the development of the health care system in villages, which was caused by the lack of skilled personnel and proper

equipment. The privileged category in the medical care were representatives of the state-party nomenclature.

It was clarified that in order to mitigate the problem of unemployment, the Soviet government introduced alternative forms of assistance to the unemployed - labor (participation in public works and groups of the unemployed) and natural (improvement of living conditions, development of a catering system).

The research analyzes the material situation of the social strata of the population. It is proved that in the conditions of galloping inflation, wages became a secondary element in the income of the population. Workers needed to find additional sources of living. The naturalization of wages had a significant impact on the material situation. During the period under study, the Soviet party bodies sought to control all processes that were related to the material provision of the population. The corresponding organizations were created: the Central Commission for Workers' Supply, All-Ukrainian and provincial wage commissions. The activities of these structures did not ensure a uniform distribution of profits in the sectors of heavy and light industry. It is proved that in the conditions of the transition to market mechanisms in the economy of the period of the NEP, with the decrease of the share of public finances, the material situation of ordinary citizens considerably deteriorated. However, the exception was the representatives of the party's top.

The study deals with the features of housing construction. It was found that its active development was observed in large industrial cities. Basically new owners of comfortable housing were state-party nomenclature. Instead, the workers were forced to be satisfied, at best, with the old housing stock, whose sanitary condition was, for the most part, unsatisfactory. On industrial new buildings for housing were quickly shot down barracks, barracks and even dugouts. A special kind were commune houses, in which settled workers' teenagers. Houses of the countryside built from the cheapest and short-lived materials, limited to minimal amenities, were equally suitable for life.

The dissertation analyzed the state of functioning of the communal services system. It was determined that the failure of communal policy in the early 1920's was

primarily due to its excessive politicization. In order to implement utopian social experiments, the Bolshevik government did not direct its activities to address the issues of proper domestic maintenance of society. The situation was complicated by the fact that communal services had virtually no business plan, however, they repeatedly set goals for realizing tasks that, for objective reasons, could not be realized. The lack of a clear system of financing has led to costly uncontrollability.

The dissertation analyzes peculiarities of social protection of the unemployed population groups. It was determined that during 1920 there was no uniform system of social protection for all categories of citizens. The Soviet authorities paid the greatest attention to the social security of the workers and servants who were its social support. The financial source for providing them with social benefits served as insurance premiums, most of which paid by employers. For the most part, they were managed by the People's Commissariat of Labor. The social support of the peasantry was carried out by the newly created public organizations.

Key words: Soviet power, social policy, nep, unemployment, social and domestic sphere, disabled, social protection.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях:

1. Мурашова О.П. Соціальна політика радянської влади в Україні в 1920-х рр.: історіографія проблеми. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 25. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Мельничука О.А. Вінниця, 2017. С. 375–381.

2. Мурашова О.П. Заходи радянської влади у сфері охорони здоров'я в Україні у 1920-х – 1930-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 23. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Мельничука О.А. Вінниця, 2015. С.55–60.

3. Мурашова О.П. Джерела до вивчення соціальної політики радянської влади в Україні у 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 26. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Мельничука О.А. Вінниця, 2018. С. 312–316.

4. Мурашова О.П. Стан соціально-побутової сфери населення України в період нової економічної політики. *Вісник аграрної історії*. Випуск 11–12. Київ, 2015. С.80–86.

5. Мурашова О.П. Продовольча політика на Поділлі в першій половині 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Випуск 24. Серія: Історія: Збірник наукових праць / за заг. ред. проф. Мельничука О.А. Вінниця, 2016. С.178–183.

6. Мурашова О.П. Соціальна політика радянської влади в Україні в період непу. *Гуржіївські історичні читання*. Випуск 24. Черкаси, 2015. С. 194–196.

7. Мельничук О.А, Мурашова О.П. Розвиток системи державного пенсійного страхування в Україні у 20-х рр. XX ст. *Гілея*. Випуск 127. № 12. С. 42–45.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Мурашова О.П. Соціальна політика радянської влади на Поділлі в 1920-х рр.: джерельна база дослідження. *Хмельницькі краєзнавчі студії*. Випуск. 10. С. 213–219.

9. Мурашова О.П. Соціальне забезпечення непрацездатних верств населення в УСРР а початку 1920-х рр. *Тези доповідей III Міжнародного форуму студентів, аспірантів і молодих учених*. Дніпропетровськ. 23–24 квітня 2015 р. С. 84–87.

10. Мурашова О.П. Проблема безробіття на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7–8 жовтня 2016 р.* Вінниця, 2016. С. 299–303.

11. Мурашова О.П. Функціонування системи комунального господарства на Поділлі в першій половині 1920-х рр. *Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Збірник наукових праць. Житомир, 2015. С.194–196.

12. Мурашова О.П. Соціальне обслуговування сільського населення у 20-ті рр. XX ст. *Матеріали X Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Збірник наукових праць. Житомир, 2018. С. 41–43.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Мурашова О.П. Стан охорони здоров'я на Поділлі в першій половині 1920-х рр. *Вісник інституту історії, етнології і права*. Випуск 14. Вінниця, 2016. С. 27–30.

14. Мурашова О.П. Розвиток аптечної справи в УСРР у 1920-х рр. *Вісник інституту історії, етнології і права*. Випуск 16. Вінниця, 2018. С. 28–32.

15. Мурашова О.П. Соціальна політика радянської влади в Україні у 1920–1925 рр. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень*. Випуск 3(6). Вінниця, 2014. С. 293–297.

16. Мурашова О.П. Соціальне забезпечення безробітних в Україні у 1920-х рр. *Вісник інституту історії, етнології і права*. Випуск 13. Вінниця, 2015. С. 38–41.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

НЕП (неп) – Нова економічна політика

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГУСС, Головсоцстрах – Головне управління соціального страхування

ЛКК – Лікарсько-контрольна комісія

НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я

НКП – Народний комісаріат праці

НКСЗ – Народний комісаріат соціального забезпечення

Робмед – Відділ робітничої медицини

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СРСС – Союзна рада соціального страхування

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП(б)У — Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)

України

ЦУСС, Цусстрах – Центральне управління соціального страхування

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....8

ВСТУП.....10

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ.....16

1.1. Стан наукового висвітлення теми.....16

1.2. Джерельна база дослідження.....33

1.3. Методологія дослідження.....41

Висновки до розділу 1.....41

РОЗДІЛ 2. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ

ПОЛІТИКИ 1920-х рр.....43

2.1. Заходи радянської влади у сфері охорони здоров'я.....43

2.2. Діяльність державних органів влади щодо подолання безробіття.....62

Висновки до розділу 2.....80

РОЗДІЛ 3. СТАН СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ.....81

3.1. Матеріальне становище соціальних верств населення.....81

3.2. Житлове будівництво.....93

3.3. Функціонування системи комунального господарства.....113

Висновки до розділу 3.....133

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ ВЕРСТВ

НАСЕЛЕННЯ.....135

4.1. Основи соціального захисту робітників та службовців.....135

4.2. Соціальне забезпечення особливих категорій непрацездатних.....149

4.3. Соціальне обслуговування сільського населення.....159

Висновки до розділу 4.....173

ВИСНОВКИ.....175

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....181

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальна політика є одним із пріоритетних напрямків внутрішньополітичної діяльності держави, яка, своєю чергою, є відповідальною за добробут кожної людини. Головною метою соціальної політики є забезпечення стабільного розвитку суспільства, що зумовлює необхідність розробки та впровадження ефективних соціальних програм, спрямованих на захист малозабезпечених, постраждалих внаслідок форс-мажорних обставин (природних катаклізмів, військових дій, політичних та економічних процесів) та інших груп населення, що цього потребують.

Запровадження соціальних реформ зазвичай обумовлюється необхідністю забезпечення стабільного розвитку суспільства, згуртування його потенціалу навколо реалізації проголошеного владою політичного курсу, а також попередження ймовірних соціальних протистоянь, які загрожують існуванню самої системи. Саме тому результативність соціальної політики держави оцінюється в контексті еволюційних показників соціально-економічного поступу суспільства, що виражаються в соціально-демографічних характеристиках, показниках рівня життя населення, його економічної активності, якості надання соціальних послуг, ступені соціальної напруги тощо.

Тема ефективності соціальної політики незалежної Української держави є архіактуальною для сьогодення і набула широкого резонансу. Адже перед українським суспільством постали масштабні соціально-економічні проблеми, які негативно вплинули на рівень добробуту населення, призвели до демографічного спаду, безробіття, посилення еміграційних настроїв у суспільстві, трудової міграції тощо. Очевидною є невідкладна необхідність реформування соціально-політичної сфери із застосуванням дієвих законодавчих і управлінських механізмів та залученням значного обсягу фінансових ресурсів.

З огляду на це, дослідження у галузі соціальної політики набувають як теоретичної, так і практичної значимості, оскільки можуть бути корисними для чинної української влади в процесі формування відповідних законодавчих ініціатив, спрямованих на вдосконалення механізмів соціального захисту населення. Слід наголосити на тому, що у даному контексті є насущними саме студії з історії соціальної політики, які передбачають здійснення порівняльного аналізу причинно-наслідкових зв'язків між управлінськими ініціативами органів державної влади та реальним станом соціальної сфери країни, а також вивчення еволюції соціальних програм та їхньої ефективності у подоланні негативних суспільних явищ.

Цікавим історичним досвідом є соціальна політика радянської влади 20-х рр. XX ст. Саме впродовж цього періоду було закладено основи забезпечення соціального захисту населення, які в подальші роки трансформувалися у цілісну систему соціально-правових відносин, що існувала до розпаду Радянського Союзу у 1991 р. Дослідження ж впровадження соціальної політики радянської влади на українських теренах у зазначений період дозволяє ввести до наукового обігу нові матеріали, які є свідченням прорахунків і здобутків у цьому напрямі. Необхідно наголосити і на тому, що процес реалізації державної соціальної політики в досліджуваний період вперше розглядається як предмет спеціального комплексного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України «Актуальні проблеми дослідження Східного Поділля в контексті української історії» Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Тему дисертації затвердила Вчена рада Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського (протокол №8 від 28 січня 2015 р.).

Об'єктом вивчення є соціальна політика радянської влади у 20-х рр. XX ст.

Предметом дослідження є особливості, напрямки, засоби, методи та наслідки реалізації радянської соціальної політики в УСРР у 20-х рр. XX ст.

Мета дослідження. Зважаючи на наукову новизну та практичну значимість проблеми, враховуючи науковий доробок попередників та широку джерельну базу, авторка поставила за мету здійснити комплексний аналіз соціальної політики радянської влади та наслідки її впровадження в Україні у 20-х рр. XX ст.

Відповідно до поставленої мети передбачено вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми, охарактеризувати джерельну базу та визначити методологічні засади дослідження;
- розкрити особливості радянської політики у сфері охорони здоров'я;
- проаналізувати діяльність державних органів влади, спрямованої на подолання безробіття;
- висвітлити матеріальне становище соціальних верств населення;
- охарактеризувати особливості житлового будівництва;
- визначити стан комунального господарства;
- розглянути специфіку пенсійного страхування робітників та службовців в означений період;
- виокремити форми матеріального забезпечення особливих категорій непрацездатних;
- з'ясувати особливості надання соціальної допомоги селянам через призму діяльності Селянських товариств взаємодопомоги.

Методологія дисертації викладена в окремому підрозділі дослідження. Робота виконана на методологічних засадах, що базуються на загальнонаукових принципах об'єктивності та історизму. В ході роботи використано загальнонаукові методи такі як статистичний, історичний, логічний аналіз, а також пошук, опис, індукцію, дедукцію та спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, біхевіористичний та кліометрії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20-ті рр. XX ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з переходом до нової економічної політики (неп) та пошуком нових форм соціальної політики в умовах змішаної економіки планового та ринкового господарства. Верхня хронологічна межа обумовлена згортанням непу та поверненням до централізованої системи управління економікою згідно з комуністичною доктриною, що значною мірою відобразилось на соціальній політиці.

Територіальні рамки дисертації охоплюють територію УСРР в межах адміністративно-територіального поділу вказаного періоду.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів обумовлені тим, що вказана праця є комплексним дослідженням соціальної політики радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст. Положення, що виносяться на захист:

Вперше:

- здійснено аналіз історіографічного доробку та наявних джерел, розкрито методологічний інструментарій дослідження, наповнено новим змістом поняття «соціальна політика» радянської влади означеного періоду.
- визначено основні напрямки, засоби та методи соціальної політики радянської влади;
- проаналізовано особливості соціальної політики у сфері охорони здоров'я та безробіття;
- охарактеризовано якість життя різних соціальних верств населення;
- висвітлено основні форми соціального захисту непрацездатних верств населення;
- з'ясовано ефективність діяльності державних соціальних інституцій в окреслений період.

Удосконалено:

- напрямки діяльності державних органів влади у сфері охорони здоров'я та подолання безробіття;

- теоретичні та практичні засади державної політики, спрямовані на розвиток соціально-побутової сфери;

Здійснено концептуальне уточнення дослідницьких питань:

- повсякденного життя соціальних верств населення;
- соціального захисту робітників та службовців;
- практичної діяльності наркоматів УСРР у даній сфері.

Практичне значення роботи обумовлено тим, що її зміст та результати можуть бути використані для вдосконалення чинних та розробки нових програм у сфері соціальної політики України на сучасному етапі. Матеріали дослідження можуть стати в нагоді при написанні загальних праць з історії України, розробці лекційних матеріалів, підготовці спецкурсів із соціальної проблематики.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною працею. Із 18 наукових публікацій 17 виконані авторкою одноосібно. Одну статтю підготовлено у співавторстві з науковим керівником О.А. Мельничуком. Власний внесок у спільній статті складає 80%.

Апробація результатів дослідження. Зміст та одержані результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, викладалися автором на конференціях: VIII Волинській Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції. (Житомир, 2015); XXVII Всеукраїнській Вінницькій науковій історико-краєзнавчій конференції (Вінниця, 7–8 жовтня 2016 р.); III Міжнародному форумі студентів, аспірантів і молодих учених. (Дніпропетровськ, 23–24 квітня 2015 р.); XV Подільській науковій історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, 17–18 листопада 2017 р.); X Волинській Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції (16–17 листопада 2018 р., м. Житомир).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 18 наукових статтях і тезах, з яких 7 – опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ДАК МОН України, загальним обсягом 8,6 друк. арк., в тому числі

5 статей опубліковано у виданнях, які включені до міжнародних науково-метричних баз.

Обсяг і структура роботи. Дисертацію виконано відповідно до мети та завдань наукового дослідження із врахуванням вимог до дисертаційних робіт з історії. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, 11 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 236 сторінок, з них – 180 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 729 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення теми

Важливим напрямком історичних досліджень є соціальна політика. Ця тема одночасно є предметом вивчення соціології, юриспруденції, економічної теорії. Основним завданням внутрішньої політики держави є розробка ефективної соціальної стратегії задля створення належних соціально-побутових умов для населення. З метою уникнення можливих прорахунків варто звертати увагу на досвід попередників.

Період 20-х рр. XX ст., на думку автора, є складним та суперечливим у вітчизняній історії, оскільки з приходом радянської влади та закріпленням її позицій у суспільстві відбулися кардинальні перетворення в соціальній сфері, а впровадження нових законів передбачало створення нових ринкових механізмів в економіці.

Спираючись на особливості та характер дослідження різних аспектів проблематики та зважаючи на погляди науковців стосовно соціальних процесів, історіографію можна умовно поділити на три основних періоди: 1921–1950 рр. – створення значного масиву напрацювань, де розглядалися окремі питання соціально-економічного розвитку держави; 1960–1980-ті рр. – виникнення чіткої бази окремих напрямків вивчення проблематики; кінець 1980-х рр. – до сьогодення – зміна концептуальних засад, залучення широкого кола джерел, виникнення нового об'єктивного бачення соціальних процесів позбавленого радянської ідеології.

Ще до середини XIX ст. актуальною була позиція невтручання держави у соціальну сферу. Згодом у провідних країнах Західної Європи виникло твердження про відповідальність державної влади за добробут населення. Уже на початку XX ст. окремі європейські держави на законодавчому рівні

закріпили соціальний захист найманих працівників. У цей період вперше в історії виникли теоретичні праці, де розроблялися важливі аспекти соціальних перетворень. Авторами переважно були лікарі та чиновники [326-333; 386; 387; 694; 695].

У ході вивчення соціальної проблематики варто звернути увагу на наукове обґрунтування поняття «соціальна політика». Згідно із твердженням російського вченого О. Кармазіна[710] як науковий термін поняття «соціальна політика» був запроваджений лише в середині 1960-х рр. Це означає, що у 20-х рр. XX ст. такого поняття взагалі не існувало. На той час здійснювалися лише певні кроки в зазначеному напрямі, а саме – формування системи охорони здоров'я, трудових відносин, пенсійного забезпечення тощо.

Варто підкреслити, що сучасна наука також не виробила єдиного визначення «соціальної політики». Так само не існує стандартного переліку питань, що формують її змістове наповнення.

За висновками І. Шестака, якщо спиратися на міждисциплінарні зв'язки, то виокремлюються декілька варіантів тлумачення. З погляду соціології, це чітко розроблені заходи державної влади, які спрямовані на регулювання соціального захисту населення, захисту трудових прав, раціонального розподілу доходів. В юриспруденції – це політика влади спрямована на розвиток охорони здоров'я, освіти, науки, соціального забезпечення та пенсійного страхування. Економісти наголошують, що соціальна політика є складовою діяльності держави у сфері економічного розвитку[683, с. 7].

Своєрідне визначення «соціальної політики» висвітлено в наукових роботах російських науковців. За висновками В. Орлова основним завданням соціальної політики 1920-х рр. стала ліквідація неписьменності та широкомасштабна допомога, спрямована на подолання наслідків голоду[719]. І. Орлова, використовуючи матеріали Єнісейської та Іркутської губерній, досліджувала більш ширший спектр цієї проблеми: діяльність влади щодо подолання безробіття, основи соціального захисту сиріт та інвалідів, соціальне становище різних категорій населення[720]. О. Лихолет, за прикладом

Нижнього Поволжя, розглядав матеріально-побутові умови життя робітників, службовців та селян, а також рівень медичного обслуговування населення та розвиток народної освіти[714].

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, в історичній науці до сьогодні не сформовано єдиного визначення поняття «соціальна політика», оскільки кожен дослідник вкладає власне бачення у його змістове наповнення.

Після встановлення радянської влади партійне керівництво розпочало активну роботу у напрямку створення системи соціального забезпечення населення, зокрема розробки її основних заasad. Зрозуміло, що це був тактичний крок з метою запевнити народні маси у готовності виконати обіцянки.

Теоретичні основи соціального захисту були закладені радянськими науковцями у 1920-х рр. Так, провідний теоретик радянського соціального страхування доктор медицини професор Н. Вигдорчик, упродовж 1919–1926 рр. опублікував 7 праць, де розглядалися теоретичні та практичні аспекти соцстраху. На думку автора, основним принципом соціального страхування було прагнення підтримати життєвий рівень населення, включаючи, окрім відшкодування зарплати, виплати на власні потреби [326-333].

Ще одним відомим теоретиком був Л. Забелін. Упродовж 1924–1925 р. він читав лекції з теорії соцстраху для працівників Центрального управління соціального страхування у Москві. Автор стверджував, що зазначене поняття є невід’ємною складовою частиною всієї системи соціального забезпечення[410-412].

Визначення принципів та головних засад соціального страхування було вміщено у навчальних посібниках 1920-х рр., автором яких була З. Теттенборн. Вона найбільш ґрунтовно подала визначення соцстраху, під яким зазначила, що це сукупність заходів, які спрямовані на гарантування життєвого рівня робітників внаслідок настання певних соціальних ризиків[658].

Теоретичні положення системи радянського соціального страхування були викладені на сторінках навчального посібника професора В. Догадова[393].

У 1920-х рр. окремо видавалися коментарі до чинного законодавства з метою надання практичної допомоги працівниками соціальних установ[273-278]. Поширювалися брошури методичного змісту [686, 687]. Окремим напрямкам соціального захисту були присвячені праці Н. Юріна [689], А. Ібрагімова [418], І.Козачка [455] Л. Лівшиця [501], де було визначено порядок надання та розміри грошових виплат безробітним. Діяльність відділів робітничої медицини висвітлено у роботах І. Баєвського[277; 320-321] та А. Вайнштейна [343]. Проблеми забезпечення у разі втрати працездатності розглядали В. Караваєв [442-445], Л. Гордон [385] та Є. Койре [457-460].

Участь системи соціального страхування у подоланні безробіття висвітлювали Є. Шатан [681] та І. Вейцбліт [325]. Основні проблеми функціонування житлового господарства досліджували Я. Местецький, Б. Сигал та Г. Георгієвський у спільній праці «Жилищное хозяйство Украины» 1929 р. [524]. Значимість цієї роботи вбачається у тому, що автори, аналізуючи розподіл наявного житлового фонду, характеризують рівень благоустрою, наводячи статистичні показники, що дає можливість наочно побачити динаміку зрушень у цій галузі.

Проблеми розвитку охорони здоров'я в УСРР та основні заходи боротьби із соціальними хворобами висвітлено у брошурах Д. Єфімова [404] та В. Бондаренка [294].

В періодичних виданнях окреслено питання діяльності органів лікарняного контролю [499], організації санаторно-курортного лікування і відпочинку [265; 298-299; 667], надання допомоги по безробіттю [476, с. 3-4; 361, с. 12-13], пенсійного забезпечення у разі настання інвалідності [568; 335-336; 438-440] і старості [381; 308], за вислугу років тощо[287, с. 63-67].

За твердженням В. Коцура – фахівця з історіографії соціально-політичного розвитку України 1920-х – 1930-х рр., пріоритетною соціальною категорією, історія якої досліджувалася у першу чергу були робітники.

І.Н. Дубинська, взявши за основу результати обстежень матеріального та побутового становища робітників та членів їх родин, що проводилися упродовж 1925–1927 рр., видала роботу «Бюджеты рабочих семей на Украине» [396]. У ній вона розглянула структуру та розміри бюджетів, норми та якість харчування, купівельну спроможність, цінову політику та рівень життя пролетаріату. Дослідниця також здійснила загальний аналіз соціальних процесів в УСРР на основі результатів бюджетних обстежень.

Подібну спрямованість мали публікації, Г. Полляка та Є.Степанова у республіканських та місцевих статистичних періодичних виданнях 1920-х рр. [649; 602-603].

Питання матеріального добробуту трудящих та окремі аспекти соціального захисту розглядав М. Буяновер [304]. Автор також досліджував проблеми безробіття та споживання матеріальних благ населенням.

Вказані статті є наочним прикладом професійного дослідження стану добробуту радянських робітників. У них докладно проаналізовано матеріальне становище робітників та їхніх родин, рівень заробітної плати. З огляду на те, що у цих працях вміщені відповідні показники по різних регіонах СРСР, то це дало змогу виділити загальні та специфічні ознаки життєвого рівня населення конкретної місцевості.

Аналізуючи праці 1920-х рр. можна зробити висновок, що лише незначна їхня частина мала наукову спрямованість. Авторами цих праць здебільшого були юристи, економісти або ж працівники соціальних органів. Першочерговим завданням таких робіт була популяризація та підтримка радянського режиму. Проте, незважаючи на ідеологічне забарвлення ці дослідження є значним внеском у вивчення певних аспектів проблематики.

Модернізація промисловості, що припала на кінець 1920-х рр. визначила нові принципи соціальної політики. Безробіття було ліквідовано і тому суттєво

скоротився контингент собезу. Впродовж 1930-х рр. видавалися переважно праці партійних високопосадовців, де критиці піддавалася соціальна політика попереднього періоду. У першу чергу наголошувалося на неефективності розподілу коштів державного бюджету [280; 291; 500].

Основний масив напрацювань 1930-х рр. представлено брошурами популярного змісту, авторами яких були працівники наркоматів соціального забезпечення та праці. Так, у працях Л. Гейфмана [355], Й. Борисова [297], Є. Койре [457-461] висвітлено види грошових та натуральних допомог, що отримували робітники та службовці у разі втрати працездатності. Усі вони враховували пояснення норм чинного законодавства. Існували й праці, що виконували ідеологічну роль, закликаючи до професійного та відповідального ставлення робітників до праці [480]. В окреслений період з'явилися роботи спрямовані на висвітлення результатів діяльності страхових органів [306-315; 362; 322]. Практичне значення соціального страхування для промислових працівників упродовж 1924–1929 рр. розглядав Л. Забелін [410].

Проблеми соціального забезпечення через систему собезу висвітлено у брошурах М. Чепурко та Л. Брусиловського [303]. Автори охарактеризували такі аспекти: громадську взаємодопомогу, інвалідну кооперацію та пенсійне забезпечення населення. Питання надання страхових допомог та гарантування соціальних прав колгоспників висвітлено у роботі М. Семашка [638]. Різні аспекти проблеми розвитку охорони здоров'я відображені у праці М. Спаського та С. Сокольського [646].

Таким чином, історіографія соціальної політики 1930-х рр. представлена переважно пропагандистськими напрацюваннями, де наголошувалося на необхідності реформування соціальної політики в умовах форсованої індустріалізації.

Упродовж 1940–1950-х рр. з'явилися нові напрацювання, що стосувалися питань соціального захисту робітників та службовців. Так, наприкінці 1940-х рр. було захищено дисертації, де розкривалися основні аспекти історії робітничого класу України в роки соціалістичної індустріалізації. Соціальна

проблематика висвітлювалася у контексті покращення матеріального становища. У зазначений період з'явилися також невеликі за обсягом історичні розвідки, присвячені питанням соціального забезпечення в радянській державі [267; 345].

У цей період з'явилися нові напрацювання, а також видано друком колективну працю «СРСР в період відбудови народного господарства (1921–1925 рр.)» [647], де автори охарактеризували процес впровадження нової економічної політики. Остання робота відзначається тим, що науковці вперше подали характеристику діяльності комітетів незаможних селян в українському селі, висвітлили проблеми забезпечення продовольством, зробили порівняльний аналіз впровадження декрету про заміну продрозкладки продподатком в тогочасних українських та російських реаліях. Проте, характер викладу матеріалу має чітке ідеологічне забарвлення.

Упродовж 1960–1980-х рр. відбулися певні зрушення в історичних дослідженнях. З'явилися нові напрацювання, присвячені історії робітничого класу. Дослідники почали привертати свою увагу до матеріального становища населення. У цей період активно вивчалися основні аспекти житлової політики, товаропостачання, розвитку комунального господарства тощо.

Вагоме місце в процесі вивчення матеріального становища населення займає науковий доробок С.Г. Струмиліна. Найбільш ґрунтовно його напрацювання представлено в роботі «Проблемы экономики труда» [652], що вийшла друком у 1982 р. і стала доповненням до видання «Проблемы экономики труда. Очерки и этюды» 1925 р. Серед проблем, які стали предметом дослідження були умови праці та побут працівників СРСР. Автор студіював ці питання за допомогою детального вивчення бюджету певних соціальних категорій. Слід зауважити, що автор вказаної праці брав безпосередню участь у затвердженні розрахунків бюджетного індексу. Він наголошував, що мінімальна зарплата та прожитковий мінімум в складних економічних умовах повинні були мати не лише фінансову основу, але й стати еквівалентом певної кількості товарів та речей першої необхідності.

Окремі аспекти соціального страхування та медичного обслуговування вперше були розглянуті у монографії Г. Діденка [390]. На основі широкого кола джерел створювалися праці В. Довгопола [392], А. Слуцького [642], К. Шияна [684], в яких апологітувалася провідна роль робітничого класу у процесі тогочасного соціалістичного будівництва держави. Окремо подано інформацію про основні заходи спрямовані на подолання безробіття, функціонування системи комунального обслуговування та розвиток медичної допомоги. Цим періодом також датовані праці «Історія Української РСР» в 10-ти томах [433] та «Історія робітничого класу Української РСР» [434], де частково висвітлені окремі питання соціальної політики.

Не можна обійти увагою ґрунтовну монографію М. Бойка [292]. У цій праці на основі комплексного аналізу статистичних документів та матеріалів періоду 1920–30-х рр. представлена загальна характеристика робітничого класу: соціальне походження, кваліфікація, трудовий стаж. Найбільшу увагу заслуговує глава IV, де автор охарактеризував матеріальне становище та культурний рівень. Висвітлено питання заробітної плати та цінової політики. Науковець наголошує на необхідності критичного сприйняття статистичних джерел 1920-х рр. (бюджетних обстежень і даних про розміри зарплат). Вказаний науковий доробок Н.К. Бойка є комплексною працею джерелознавчого та історичного змісту.

Слід зауважити, що означений період відзначається появою великої кількості наукових праць, що прямо чи опосередковано торкалися проблем соціальної сфери і розглядалися через призму загальної історії. Однак, ідеологічні переконання, а також обмежений доступ до архівних матеріалів суттєво позначилися на змістовому наповненні та методологічних принципах історичних досліджень.

У середині 1980-х рр. відбувся переломний момент в радянській історичній науці. У цей період були опубліковані праці С. Кульчицького [485-487], О. Мовчан [540], Ю. Шаповала [680], де науковці розглядали раніше заборонені проблеми (причини та наслідки голоду 1921–1923 рр. в Україні).

Побачили світ дослідження з регіональної історії. У цьому контексті слід згадати ґрунтовну колективну працю «Нариси історії Поділля» [561]. У розділі «Поділля в період непу в 1921–1927 рр.» науковці висвітли основні аспекти соціально-економічного розвитку регіону.

З проголошенням незалежності України 1991 р. вітчизняні історики отримали доступ до раніше заборонених архівних джерел та можливість вільно висловлювати власні погляди на історичні проблеми. Не можна обійти увагою дослідження В. Марочка, В. Даниленка і Г. Касьянова, в яких ситуативно висвітлювалися окремі аспекти життєдіяльності українського суспільства у 1920-х рр. [385; 447]. Характеризуючи загальні роботи, варто відзначити праці С. Кульчицького [486, 487], О. Сушка [655] та О. Пиріг [597], де в новому ракурсі розкрито період нової економічної політики, охарактеризовано особливості взаємовідносин радянської влади та соціальних верств населення.

У сучасній українській історіографії виник принципово новий напрямок історичних досліджень – повсякденне життя суспільства. Цій проблематиці присвячена колективна монографія «Нариси повсякденного життя України в добу непу (1921–1928 рр.)» [562, 563]. Ґрунтовні дослідження О. Мовчан [540-547] присвячені повсякденним проблемам робітників. Автор доводить, що соціальна політика радянської влади упродовж 20-х рр. ХХ ст. була спрямована на досягнення довоєнного рівня життя. Проблеми побутового забезпечення, житлові умови селянства, а також принципи селянської взаємодопомоги стали предметом вивчення І. Рибака [616, 617, 618]. Науковець детально охарактеризував стан житлового фонду, рівень благоустрою села та особливості надання соціальних послуг. Автор зазначив, що незважаючи на переконання та обіцянки керівної верхівки зрівняти рівень життя міщан та селян не вдалося, а сільська соціальна інфраструктура суттєво відрізнялася від міської.

Основні аспекти повсякденного життя селянства стали предметом досліджень О. Лукашевича [505; 716]. Автор охарактеризував різні аспекти буденного життя, дав оцінку якості надання медичних послуг, рівня

матеріального забезпечення і стану житлового будівництва. Зрештою він дійшов висновку, що у міжвоєнний період умови життя на селі, порівнюючи із дореволюційним періодом, практично не змінилися. Житлові будинки зводилися із дешевих матеріалів. У переважній більшості хати мали солом'яні дахи. Науковець підкреслив, що в селах були поширеними інфекційні хвороби, а якість медичного обслуговування була низькою.

Побутові умови та рівень життя радянських робітників в другій половині 1920-х – 30-х рр. стали предметом досліджень П. Кравченка [713]. Автор вказав на незадовільні умови праці та проживання робітників на індустріальних новобудовах України.

Розвиток житлового будівництва та комунального господарства вивчав М. Борисенко [708], який, зокрема, розкрив сутність урбанізаційних процесів у міжвоєнний період. Автор здійснив порівняльний аналіз житлових умов промислових міст Донецького басейну та інших регіонів УСРР. Науковець дійшов висновку, що впродовж непу не відбулося покращення показників побутового обслуговування, а радянській владі вдалося лише уповільнити занепад міської інфраструктури.

Основні проблеми розвитку комунального господарства на прикладі губернських міст України досліджувала І. Мазур. Хронологічно тематика дослідження автора охоплює першу половину 1920-х рр. [511]. Опрацювавши широку джерельну базу дослідниця дійшла висновку, що житлове будівництво вказаного періоду відставало від темпів збільшення кількості населення, що призводило до ущільнення житлових площ. Своєрідні висновки щодо житлової політики надані М. Меєровичем. На його думку, радянська влада була зацікавлена у дефіциті житла. Водночас, завданням радянської політики було змусити населення притримуватися певного способу життєдіяльності [518].

Окремим блоком досліджень стали напрацювання, присвячені питанням розвитку радянської системи охорони здоров'я. Ця проблема вивчалася І. Ткаченко [724]. Автор охарактеризувала загальний стан здоров'я населення УСРР в період непу, розглянула санітарний побут, способи боротьби з

інфекційними та соціальними хворобами, якість надання медичних послуг, функціонування мережі лікувальних закладів, особливості підготовки медичних кадрів, розвиток системи охорони материнства та дитинства. Автор довела, що незважаючи на позитивні зрушення в галузі охорони здоров'я, існували й значні проблеми. Давався взнаки незадовільний рівень життя населення, невідповідність санітарно-побутових умов до чинних нормативів, безвідповідальне ставлення місцевої влади до виконання своїх обов'язків. Основні напрямки радянської політики у сфері охорони здоров'я стали предметом досліджень І. Адамської. Авторка довела, що надання належної медичної допомоги гальмувалося відсутністю належної кількості кваліфікованих кадрів та матеріально-технічного забезпечення [264, 706].

Регіональні аспекти розвитку системи охорони здоров'я на прикладі Донбасу та Харкова висвітлено у працях Ю. Барабаш [707] та Г. Демочко [709]. Формування та розвиток системи охорони здоров'я в Подільській губернії, зокрема створення системи охорони материнства і дитинства розглядали П. Григорчук та Н. Кузьмінець [368, 369]. Основні аспекти матеріального становища робітників та службовців досліджував П. Ямпольський [692, 693].

Соціальне становище представників партійної номенклатури вивчали М. Фролов, М. Дорошко та С. Кульчицький [394, 677]. Соціальне становище представників інтелігенції 1920-х рр. у контексті повсякденного життя досліджувала О. Колястрок [464].

Головні аспекти проблеми зайнятості населення в період нової економічної політики стали предметом вивчення багатьох науковців. О. Розовик [624] розглядала проблеми працевлаштування жінок. А. Ришкова [620] досліджувала основні заходи радянської політики, спрямовані на подолання безробіття, діяльність бірж праці в тому числі. Р. Прилипка [607] ґрунтовно охарактеризував громадські роботи, що були засобом надання трудової допомоги безробітним. Методи подолання безробіття (на прикладі Харкова) стали предметом досліджень Л. Прилуцької [723].

Одними із перших студій, присвячених радянській соціальній політиці 1920-х рр. стали праці В. Шарпатога [729]. Автор ґрунтовно досліджував особливості становлення та функціонування радянської системи соціального забезпечення в УСРР. Хронологічно його тематика охоплює міжвоєнний період. Автором було детально розглянуто напрямки діяльності органів соціального забезпечення, розвиток і значення громадської взаємодопомоги, інвалідної кооперації, принципи матеріального забезпечення червоноармійців та їхніх родин. Окрім зазначеного, дослідником здійснено порівняльний аналіз системи соціального забезпечення в УСРР та РСФРР, визначено спільні та відмінні ознаки. Автор дійшов висновку, що саме фінансова спроможність держави визначала ефективність функціонування соціального забезпечення в УСРР.

Діяльність органів соціального страхування в Україні упродовж 1920–30-х рр. стала предметом вивчення О. Мельничука [519-523]. Автор розглядав особливості функціонування радянської системи соцстраху, враховуючи її організаційну структуру, правовий статус відповідних державних органів, особливості грошового забезпечення та порядок надання соціальної допомоги населенню. Дослідник дійшов висновку, що така політика розглядалася як механізм реалізації соціальної стратегії.

На сучасному етапі зростає інтерес до регіональної історії. Прикладом таких досліджень є праці Г. Журбелюк [407, 408], де автор розглядає окремі аспекти реалізації радянської соціальної політики на Поділлі. Ґрунтовне дослідження регіону, його політичний, соціально-економічний та культурний розвиток в період нової економічної політики, здійснено М. Олійником [583-585]. Автор частково торкається проблеми зайнятості, стану охорони здоров'я та матеріального становища населення і доводить, що налагодження соціальної сфери гальмувалося матеріальними труднощами. Соціальна політика на Донбасі в період нової економічної політики висвітлена у монографії І. Дмитрик та В. Нікольського [391]. Автори розглядали широке коло проблем,

включаючи охорону здоров'я, соціально-побутову сферу, матеріальне становище соціальних верств населення, соціальний захист непрацевдатних.

Соціальна проблематика частково висвітлювалася в зарубіжній історіографії. Автори розглядали цю проблему з позицій як загальної історії Радянського союзу, так і в контексті вивчення окремих соціально-побутових аспектів. Загальна характеристика радянської соціальної політики висвітлена у роботах Н. Меннінга, В. Джорджа, В. Медісона, Н. Давидової [696, 702, 703]. У контексті повсякденного життя дану проблематику висвітлила Ш. Фіцпатрік. Проблеми радянського соціального страхування подано в розвідках Д. Кеннета та Г. Рімлінгера [698, 704, 705]. Д. Кoenкер у своїх роботах досліджувала практику радянського керівництва щодо збільшення продуктивності праці робітників за допомогою різних форм соціального забезпечення [700]. Проблемам взаємовідносин радянської влади та селянства присвячена праця італійського економіста та історика А. Граціозі. Автор стверджує, що переважна більшість селян чинила опір новоствореній владі.

Своєрідне бачення цієї проблеми сформовано російськими науковцями, які розглядали її через призму повсякденного життя. Вказана проблематика стала предметом дисертаційних досліджень Т. Фоміної [726], І. Шалугіної [728], Л. Кузнецової [712].

Важливе значення мало видання збірника «Советская социальная политика 1920-х – 1930-х годов. Идеология и повседневность». Вміщені в цьому виданні розвідки хронологічно охоплюють 1917–1941 рр. і висвітлюють такі напрямки як: власне історія соціальної політики, особливості радянського повсякденного життя, соціальна культура. У роботі подано характеристику заходів радянської влади, за допомогою яких вона намагалася завоювати прихильність населення в умовах повоєнної розрухи [643].

Таким чином, на сучасному етапі розвитку історичної науки відсутні комплексні дослідження соціальної політики радянської влади в УСРР у 1920-х рр.

Ще у 20-х рр. XX ст. виник значний масив економічних та юридичних напрацювань, де висвітлювалися окремі аспекти матеріально-побутового становища, медичного та соціального забезпечення різних категорій населення. Такі роботи виконані на основі значного масиву джерел, вміщують достатній фактичний матеріал. Слід наголосити, що наукові студії радянського періоду здійснювалися під відповідним ідеологічним впливом і, у цьому зв'язку, виключно позитивно оцінювали діяльність комуністичної партії та, фактично, пропагували ідею соціалістичного будівництва. Такі роботи вимагають критичного підходу.

Після проголошення незалежності України у 1991 р. історики отримали можливість безперешкодно вивчати архівні джерела та об'єктивно описувати історичні події. На сучасному етапі соціальна політика вказаного періоду розглядається з позицій повсякденного життя та соціального захисту населення.

1.2. Джерельна база дослідження

Комплексне та об'єктивне дослідження різноманітних аспектів соціальної політики у 20-х рр. XX ст. вимагає залучення широкого пласту опублікованих та неопублікованих джерел.

Важливою документальною основою дисертаційного дослідження є архівні матеріали, що містять найбільший за обсягом фактичний матеріал. Оскільки державна соціальна політика формується в столиці, а згодом реалізується в регіонах, тому, насамперед, важливим є опрацювання відповідних архівів. Основний масив архівних документів, де висвітлено головні аспекти розвитку радянської соціальної політики в УСРР вказаного періоду містить Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Переважна більшість матеріалів, що стосуються вказаної проблематики зберігається в архівному фонді Наркомату соціального забезпечення УРСР (Ф. 348), а саме – документи, датовані лютим місяцем 1919 – 1933 рр. Вони містять інформацію про структурні підрозділи

центральных і місцевих органів соціального забезпечення; протоколи засідань керівництва; документи, де визначено функції і структуру відділів НКСЗ УСРР; документи про призначення та особливості нарахування пенсій. У вказаному фонді зберігаються документи, які визначали основні складові загальної системи соціального забезпечення, зокрема, Положення про НКСЗ УСРР, його структурні підрозділи, місцеві установи; документи про налагодження роботи НКСЗ в УСРР і підзвітних йому організацій, місцевих органів, кооперативів інвалідів. Зокрема, справи 9 та 10 містять розпорядження про започаткування радянської системи соціального забезпечення в державі.

Особливості роботи пенсійного відділу висвітлені у справах 14–16. Діяльність у галузі пенсійного забезпечення відображено у відповідних декретах, угодах, звітах про роботу касаційних комісій щодо призначення пенсій, а також документах, які визначали розміри пенсій.

Діяльність НКСЗ в досліджуваній період відображено у справах 1913, 1914. Архівні фонди НКСЗ містять інформацію про спільну роботу із наркоматом праці. Зокрема, інформація про особливості надання допомоги особам, які обслуговувалися в інвалідних закладах собезу присутня у справах 2280 та 2290.

Після переходу до непу основною формою соціального захисту населення стає соціальне страхування. Так, Ф. 2851 вміщує документи про діяльність страхових органів упродовж 1922–1933 рр. Зокрема, звітна документація про особливості надання допомоги та виплати пенсій зібрана у справах 134, 151, 271, 1052, 1175.

У щорічних звітах Головного управління соціального страхування (ГУСС) УСРР вміщено статистичні матеріали щодо соціального захисту населення за такими напрямками: грошові виплати по безробіттю (Спр. 844), надання медичної допомоги (Спр. 507, 906), захист тимчасової непрацездатності (Спр. 266, 495) та пенсійне забезпечення (Спр. 499).

Важливе значення у ході дисертаційного дослідження мало опрацювання документів наркомату праці (Ф. 2623), в яких систематизовано головні засади

здійснення радянської соціальної політики. Цей фонд вміщує протоколи засідань партійних, профспілкових та господарських органів, де розглядалися питання про особливості надання соціальної допомоги (Спр. 1144, 1606, 3082, 3571, 3800, 5552). Статистична інформація про результати діяльності страхових органів сконцентрована у щорічних звітах (Спр. 1642, 2083, 2827). Висвітлено стан ринку праці та механізми подолання безробіття (Спр. 1238, 1581, 2263, 3080), організацію санаторної роботи (Спр. 1594, 6687), особливості надання допомоги у випадку тимчасової або постійної втрати працездатності (Спр. 1545, 6547).

Соціальний захист робітників та службовців здійснювали профспілки. У цьому зв'язку опрацювання документів фонду Всеукраїнської ради професійних спілок (Ф. 2605) має виняткове значення для дослідження проблематики. Його документальний масив представлений матеріалами щодо результатів обстежень медичних закладів (Спр. 1596), особливості діяльності органів соціального захисту (Спр. 1595), медико-профілактичного обслуговування робітників (Спр. 500, 502). У фонді зберігаються матеріали про реформування системи соціального захисту в умовах комуністичної ідеології (Спр. 287, 515).

Практична діяльність відділів робітничої медицини, інформація щодо санаторно-курортного лікування робітників та службовців представлена у документах фонду Ф. 337 (Українська загальнопланова комісія). Зокрема використано матеріали економічної секції та секції праці.

Вивчаючи заходи радянської влади у галузі охорони здоров'я автор залучила матеріали фонду Ф. 342 (Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР), де зберігаються основні директивні документи, звіти про результати роботи лікарських контрольних, листування з державними установами щодо організації надання медичної допомоги працівникам. Хронологічно матеріали охоплюють період з 1922 по 1929 рр. (Спр. 2033, 2657).

Всеукраїнський центральний виконавчий комітет робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК) був найвищою

інстанцією, що здійснювала контроль за діяльністю органів соціального захисту населення. У фонді цієї установи (Ф.1) зосереджено матеріали листування з Наркоматами праці і соціального забезпечення УРСР щодо збільшення обсягів пенсій у містах і селах, про визначення розмірів грошових допомог по безробіттю та призначення персональних пенсій інвалідам праці та громадянської війни (Спр. 1807). У цьому ж фонді зберігається листування комунгоспів з місцевою владою щодо вирішення житлово-побутових проблем.

Важливі аспекти функціонування відділів комунального господарства висвітлені у матеріалах фонду Ф. 5.: звіти про загальний стан міського господарства та житлового фонду, листування з місцевими органами влади.

У фонді Житлово-орендної кооперації (Ф. 1204) зосереджено документи, що містять відомості про розвиток житлового будівництва та розподіл житлової площі в УСРР.

Основні засади соціальної політики розроблялися і затверджувалися керівництвом республіканських або всесоюзних страхових органів. У фонді Ф.1 (ЦК КП(б)У) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) зберігаються матеріали рішень та резолюцій Політбюро ЦК КП(б)У, інформація про особливості соціального захисту та медичного обслуговування представників партійної верхівки та членів їхніх родин. Загалом матеріали зазначеного фонду відображують питання вироблення основних концептуальних засад радянської політики та її реалізації в різноманітних сферах життя суспільства і тим самим дають можливість сформулювати загальне уявлення про сутність більшовицького режиму.

Висвітлення питань впровадження соціальної політики у регіонах передбачає опрацювання фондів місцевих архівів. Автором були використані документи Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), де викладено різноманітні аспекти діяльності місцевих органів влади у соціальній сфері. Документальні матеріали, що містять інформацію про основні заходи місцевих органів влади стосовно медичного обслуговування населення представлені у фонді Ф. 777 (Подільська губерньська інспектура охорони здоров'я подільського

губернського виконавчого комітету ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів). Хронологічно документальний масив охоплює 1920–1925 рр. Переважну більшість матеріалів складають протоколи засідань лікувально-контрольної комісії та президії губернської інспектури, постанови та розпорядження НКОЗ УСРР. Архівний фонд також містить звітність місцевих органів влади, плани роботи, звіти повітових відділів, різноманітні відомості щодо стану лікувальних закладів та аптек, інформацію про особливості надання медичної допомоги населенню, розвиток аптечної мережі, інформацію стосовно рівня епідемічних загроз у губернії, заключні акти про обстеження медичних закладів та дитбудинків. У фонді зберігається і листування повітових відділів щодо перспектив покращення стану системи медичного обслуговування в регіоні. Опрацьовано матеріали фондів Подільського губернського комітету боротьби з безробіттям (Ф.Р.-1599), Подільського губернського виконавчого комітету (Ф.Р.-925), Вінницької окружної інспектури охорони здоров'я (Ф.Р.-774). Використано фонди установ соціального забезпечення: Подільської губернської інспектури соціального забезпечення (Ф.Р.-973), Вінницького міського товариства «Допомога» (Ф.Р.-542). Використання таких документів дає можливість науковцям простежити особливості реалізації соціальної політики у 1920-х рр., визначити її ефективність та показати ставлення соціальних верств населення до соціальних перетворень на локальному рівні.

Слід зауважити, що в процесі дисертаційного дослідження багато важливої інформації було почерпано із опублікованих документальних матеріалів, серед яких переважну більшість складають нормативно-правові акти. Основні принципи регулювання соціально-економічних відносин у державі відображені на сторінках офіційних видань: «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967гг.)» [181] та «Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [119, 120].

Окремо опрацьовано відомчі нормативні документи, сконцентровані на шпальтах фахових видань наркоматів або профспілок («Бюллетень ГУСС», «Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования»).

Активне функціонування радянської системи соціального страхування спонукало до здійснення кодифікації страхового законодавства. Було видано відповідні збірники (у 1923, 1926 та 1929 рр.) [669-671]. Нерідко нормативні акти видавалися окремими брошурами, що слугували практичними посібниками для працівників соціальної галузі [574-576].

Окремою групою джерел є рішення та резолюції радянського керівництва [135]. До цієї категорії належать постанови партійних з'їздів та конференцій, пленумів ЦК. Їх опрацювання дає можливість визначити базові принципи розробки та реалізації соціальної стратегії.

Не менш важливими для дослідження соціальної проблематики стали праці радянських лідерів. Основні питання внутрішньої політики, тактичні кроки партії у цьому напрямі, принципи та пріоритетність соціального захисту певних соціальних верств населення відображено у промовах В. Леніна. Для з'ясування його власних поглядів щодо вирішення соціальних питань використано окремі зібрання творів [497; 498; 499].

Автором опрацьовано постанови, нормативні акти та резолюції відповідних народних комісаріатів, вміщені у тематичних збірниках «Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада» [389]. Важливе місце серед документального масиву займають звіти Українського Товариства Червоного Хреста [109].

Об'єктивне вивчення нормативних документів надає можливість визначити принципи, зміст та напрямки радянської соціальної політики, виокремити її основні форми, порівняти теоретичні та практичні дії соціальних органів, проаналізувати ефективність певних заходів в процесі вирішення повсякденних проблем.

Окрему групу джерел, що вміщують інформацію про соціальні показники життєвого рівня населення становлять матеріали статистики, серед яких

важливе місце належить бюджетним обстеженням 1920-х рр. Вони здійснювалися Наркоматом праці, органами державної статистики та профспілками. Опрацювання такого роду інформації дає змогу визначити роль та місце факторів, що визначають якість життєвого рівня різних соціальних верств. Бюджетні обстеження проводилися з метою визначення стану харчування, матеріального становища населення [207, 209].

Статистичні відомості про житлове будівництво в округових містах України 1923–1925 рр. є результатом роботи штатних працівників відділу комунальної статистики [190? 193].

Радянські партійні органи у зазначений період практикували проведення переписів. Така діяльність давала змогу контролювати зміни, що відбувалися в державі та народному господарстві. Головними питаннями під час проведення переписів стали: визначення рівня зайнятості та джерел існування соціальних верств населення, вивчення житлових умов та стану місцевої нерухомості. Окремі переписи проводилися з метою визначення кількості осіб з фізичними вадами та психічними захворюваннями (1920, 1926 р.) або ж кількості осіб, які володіли нерухомістю (1923 р.). Результати матеріалів публікувалися у збірниках ЦСУ СРСР та УСРР.

Провідними радянськими виданнями, на сторінках яких публікувалися статистичні матеріали були: «Статистика України», що вміщувала дані за 1921–1931 рр., «Статистичний бюлетень», «Радянський статистик».

Упродовж 1924–1928 рр. видавалися статистичні звіти Головного управління соціального страхування [195]. Вони є систематизованими та найбільш упорядкованими. Існували спеціальні видання, де висвітлювалися окремі проблеми соціальних відносин (матеріальний рівень робітників та службовців, принципи нарахування заробітної плати, вирішення питань щодо зайнятості населення) і санітарно-побутового становища в державі, найважливіші проблеми медичного обслуговування тощо [141, 142, 143, 147]. Тогочасні статистичні відомості не вирізнялися об'єктивністю та подекуди приховували окремі негативні явища та факти, тому їх опрацювання вимагає

від дослідників належного критичного сприйняття. Їхньою перевагою слід вважати наявність значного фактичного матеріалу.

Особливе значення в процесі вивчення теоретичних та практичних аспектів соціальної політики мають матеріали тогочасної періодичної преси. Вони вміщують інформацію про результати діяльності соціальних органів на місцях, в конкретних установах та організаціях. Вагомими для дисертаційного дослідження є періодичні видання наркомату праці: «Известия управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Вестник народного комиссариата труда на Украине», «Питання праці на Україні», «Бюллетень управління уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнарком УССР», «Вісті народного комісаріату праці УСРР». Проблеми соціального захисту робітників та службовців розглядаються у виданнях «Вопросы труда», «Вестник труда» та «Гигиена труда». Різноманітна інформація про основні аспекти повсякденного життя на Поділлі подана у місцевих газетах: «Червоний край», «Известия», «Вісти», «Робітнича газета», «Рабочий подросток», «Праця кличе!», «Червоний кордон», «Червоний козак». Слід зауважити, що ці видання використовувалися радянською владою як засіб масової пропаганди соціалістичного будівництва.

Таким чином, джерельна база роботи є різноманітною та репрезентативною. Її комплексне опрацювання дає можливість всебічно проаналізувати соціальну політику радянської влади в УСРР досліджуваного періоду.

1.3. Методологія дослідження

В умовах звільнення сучасної історичної науки від парадигми радянської ідеології та формування її нової концепції важливим є вибір методологічної основи досліджень актуальних проблем. У ході наукового пошуку необхідно керуватися певними підходами та критеріями щодо оцінки історичних подій, явищ та осіб. Для правильного вибору методологічного інструментарію варто

спершу проаналізувати теоретико-методологічну складову об'єкту дисертаційного дослідження.

Невід'ємним елементом демократичної держави є соціальний захист населення. Соціальна політика є багатограним поняттям, що охоплює різноманітні аспекти життя громадян такі як охорона здоров'я, забезпечення належних побутових умов, підтримка матеріального рівня різних категорій населення, гарантування права на соціальну допомогу.

Конституційно закріплений статус України як соціальної держави передбачає забезпечення громадян у випадку таких соціальних ризиків як безробіття, повна або часткова втрата працездатності, втрата годувальника тощо. Законодавством визначені такі соціальні права людини: на медичну допомогу та страхування, на безпечні умови праці, на отримання допомоги в разі позбавлення батьківського піклування.

На початку 1920-х рр. радянська влада зіштовхнулася з низкою соціальних проблем, що виникли внаслідок запровадження ринкових механізмів в економіці. Зросла чисельність непрацездатних, безробітних, збільшилася кількість виробничого травматизму, соціальних та інфекційних захворювань. За таких умов радянська влада змушена була розробити нові засади соціальної політики.

Сучасна вітчизняна історична наука є вільною від радянської ідеології, де панувала теорія про зростання добробуту робітників в умовах соціалізму та методологічного консерватизму, що слугував універсальним засобом вивчення соціальних процесів. У цьому зв'язку соціальна проблематика розглядається в контексті альтернативності та багатовекторності. Альтернативною складовою наукового дослідження виступає свобода історичного вибору та значення суб'єктивного фактору в історії [548, с. 9].

Дослідження соціальних аспектів передбачає не лише аналіз кількісних характеристик, але й оцінку об'єкта соціальної політики, тобто людини, та її ставлення до влади, що допомагає визначити ефективність тих чи інших реформ. В процесі студіювання вказаної проблематики, необхідно спиратися на

міждисциплінарні зв'язки, висвітлюючи соціальну політику в контексті економічних та правових відносин, запозичуючи відповідні методи досліджень. Деякі науковці під час вивчення аналогічних питань застосовують феноменологічний підхід. Внаслідок цього у поле вивчення потрапляють конкретні аспекти: соціальна допомога, життєвий рівень населення, побутова сфера [491; 493]. Дослідження тематики у контексті антропології дає змогу відтворити суб'єктивну дійсність через сприйняття індивідом вказаного періоду та його життєву позицію.

Об'єктивність у пізнанні історичного процесу забезпечується використанням нових пізнавальних інструментів: цивілізаційного підходу та соціальної історії через призму повсякденності.

Основною проблемою методології є вирішення питання співвідношення цивілізаційного та формаційного підходів у дослідженні соціальних процесів. Переважає думка, що найбільш оптимальним є поповнення попередньої методології за рахунок цивілізаційного підходу до історії. На думку Р. Ланди, в процесі розгляду соціальної та економічної історії особливо важливим є врахування позиції творців світових гуманітарних наук (політології, соціології, культурології, релігієзнавства) [491, с. 95-99].

Розглядаючи проблему соціальної політики в ракурсі цивілізаційного підходу, важливо простежити її практичне втілення в життя відповідних суб'єктів. На думку Г. Васильчука, головним інструментарієм вивчення соціальних процесів є застосування концепції повсякденності, при цьому не відкидаючи концептуальних засад теорії тоталітаризму [324, с. 186].

Вивчаючи соціальну політику та аналізуючи діяльність відповідних інституцій, визначаючи ступінь результативності їхньої роботи, необхідно враховувати ситуаційний та ретроспективний підходи. Перший дає змогу визначити рівень сприйняття історичної дійсності суб'єктами соціальної політики, другий – визначити ефективність прийнятих заходів [475, с. 3].

Методологічною основою дисертації є основоположні принципи історичних досліджень. Одним із провідних, що властивий відповідній галузі

науки є принцип історизму. Він забезпечує послідовний та логічний виклад матеріалу у контексті діяльності державної влади чи конкретних осіб. Висвітлення історичних подій здійснюється у порівнянні із попередніми процесами. Простеживши еволюцію радянської соціальної політики, автор отримала можливість визначити фактори, які впливали на формування соціального забезпечення населення впродовж 20-х рр. XX ст.

Дисертаційне дослідження виконане за допомогою принципу об'єктивності, що вимагає керуватися лише достовірними та перевіреними фактами, уникаючи при цьому необґрунтованих тверджень і суб'єктивних оцінок. При здійсненні дослідження автор використала широку джерельну базу, критично ставилася до наукового доробку радянських істориків, які вивчали проблему соціальної політики в межах певних ідеологем.

Розглядаючи проблему з погляду подій та явищ, визначаючи їхні передумови, причини та наслідки автор застосовувала принцип розвитку. Водночас дисертантка порівнювала конкретні аспекти соціальної політики 20-х рр. XX ст. з аналогічними довоєнного періоду.

Важливість використання принципу системності дозволяє розглядати соціальну політику в контексті політичних, економічних та культурних процесів. Цей принцип сприяє висвітленню вказаної проблематики як цілісного історичного явища.

Очищення історичної свідомості від тоталітарного минулого передбачає використання принципу плюралізму. З огляду на це автор використовувала методологічні підходи представників історіографії, враховуючи неоднозначні та суперечливі погляди науковців на аналогічні події.

Вивчення проблеми соціальної політики вказаного періоду вимагає певних способів та прийомів історичного пізнання. Їхнє раціональне використання сприяє достовірності та об'єктивності результатів наукового дослідження. Методологічна основа визначається об'єктом, метою та завданнями дисертаційного дослідження.

У контексті вивчення соціальної політики автор керувалася загальнонауковими та спеціальними методами. Перша категорія охоплює такі прийоми як статистичний, історичний та логічний аналізи, а також пошук, опис, індукцію, дедукцію. Їхнє використання сприяє відтворенню реальної сутності соціальної політики.

До спеціальних методів історичного дослідження належить проблемно-хронологічний. Його застосування дає можливість простежити якісні та кількісні зміни в результаті проведення соціальних експериментів та висвітлити практику діяльності відповідних державних установ.

Аналізуючи основні аспекти повсякденного життя, автор використала системний метод. Досліджуючи динаміку соціально-економічних відносин визначала мотиви прийняття тих чи інших рішень.

В процесі вивчення історичної проблематики важливе значення має застосування історико-порівняльного методу. За його допомогою простежується зв'язок певних історичних явищ, подій, причини та наслідки прийнятих рішень. Варто виокремлювати його логічний (порівняльне дослідження подібних, але не тотожних явищ) та структурно-типологічний (систематизація та узагальнення результатів) аспекти. Використання цього методу дозволяє визначити та порівняти головні риси соціальної політики на різних етапах (від початку воєнного комунізму до запровадження економічної модернізації).

Визначення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку радянської соціальної політики передбачає застосування історико-генетичного методу. Його значення полягає в можливості оцінити соціальні перетворення радянської влади, охарактеризувати відповідні рішення партійного керівництва.

Аналізуючи власне ставлення народних мас до соціальних експериментів доречним стало використання біхевіористичного методу.

Оцінюючи практику діяльності радянської влади в галузі соціальної політики автор застосувала метод кліометрики – дисципліни, що аналізує якісні та кількісні показники. За допомогою статистичного методу дано точну

характеристику соціальних тенденцій. Використання контент-аналізу сприяло визначенню поглядів і ставлення різних людей до конкретної події або явища.

Таким чином, вказані методи та принципи дослідження взаємопов'язані між собою, забезпечують достовірність та об'єктивність об'єкту дослідження. Їхнє комплексне застосування належним чином сприяє опрацюванню джерельної бази та літератури із вказаної проблематики, систематизуванню та узагальненню отриманих результатів.

Висновки до Розділу 1

На сучасному етапі розвитку історичної науки відсутні комплексні дослідження соціальної політики радянської влади в УСРР у 1920-х рр. Однак, вже у цей період вийшла друком значна кількість напрацювань, насамперед економічного та юридичного спрямування, де висвітлювалися окремі аспекти матеріально-побутового становища, медичного та соціального забезпечення різних категорій населення. Ці студії виконані на основі ґрунтовної джерельної бази і вміщують значний фактичний матеріал.

Слід наголосити на тому, що усі наукові дослідження, що здійснювалися в СРСР відбувалися під пильним контролем відповідних владних структур і були ідеологічно заангажовані. У цьому зв'язку, їх автори виключно позитивно оцінювали радянську соціальну політику, та, фактично, пропагували ідею соціалістичного будівництва. З цієї причини такі роботи вимагають особливого критичного підходу.

Після проголошення незалежності України у 1991 р. історики отримали можливість безперешкодно вивчати архівні джерела та об'єктивно висвітлювати історичні події. На сучасному етапі соціальна політика вказаного періоду розглядається з позицій повсякденного життя та соціального захисту населення.

Джерельна база роботи є різноплановою та репрезентативною. Її комплексне опрацювання дало можливість всебічно проаналізувати соціальну політику радянської влади в УСРР досліджуваного періоду.

Застосовані в роботі методи та принципи дослідження взаємопов'язані між собою, забезпечують достовірність та об'єктивність об'єкту дослідження. Їхнє комплексне застосування належним чином сприяло опрацюванню джерельної бази та літератури із вказаної проблематики, систематизуванню та узагальненню отриманих результатів.

РОЗДІЛ 2

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ 1920-х рр.

2.1. Заходи радянської влади у сфері охорони здоров'я.

Процес розбудови та утвердження демократичної національної держави залежить від проведення її керівництвом ефективної соціальної політики, одним із завдань якої є забезпечення належних санітарно-побутових умов життя, а також організації системи охорони здоров'я населення. Сьогодні в незалежній Українській державі виникла потреба вироблення нових концептуальних підходів щодо формування якісної системи медичного обслуговування. Тут слід враховувати наявний історичний досвід у цій царині.

Внаслідок революційних подій та громадянської війни, що сколихнули країну на початку ХХ ст. система охорони здоров'я, яка існувала в Російській імперії була повністю знищена. Припинили функціонувати приватні лікарні, лабораторії, аптеки. Разом із цим країну охопили епідемії. Намагання більшовиків утвердити свою владу в державі передбачало першочергове вирішення відповідних проблем створенням власної системи охорони здоров'я, яка, у свою чергу, повинна була базуватися на принципах доступності та безоплатності. Основні засади медичного обслуговування більшовики почали розробляти іще до здобуття влади. У 1917 р. ці питання знайшли своє відображення у партійних програмах. У 1918 р. було наголошено на необхідності створення відповідного державного органу – Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (НКОЗ). Теоретичні засади формування радянської системи медичного обслуговування розробляли народні комісари охорони здоров'я УСРР М. Гуревич та Д. Єфімов [264, с. 5].

Створюючи відповідну законодавчу базу більшовики орієнтувалися на досвід Російської імперії. Впродовж 1920-х рр. було затверджено 306 головних нормативних актів, що регулювали політику у відповідній галузі. У 1919–1920-х

рр. радянська влада займалася формуванням структури керівних органів у сфері охорони здоров'я, відновленням медичних установ, забезпеченням їх лікарськими засобами та належним обладнанням, подоланням соціальних та епідемічних захворювань. Від 1921 р. розглядалися питання щодо організації курортної справи, діяльності товариства Червоного Хреста в УСРР, створення закладів охорони материнства та дитинства.

Реалізація поставлених радянською владою завдань в УСРР розпочалася у січні 1919 р., коли було створено відділ народної охорони здоров'я. 19 січня 1919 р. було опубліковано декрет, згідно з яким відповідний орган підпорядковував громадські та військові установи. Саме йому належало об'єднати медико-санітарні частини різних відомств. Після створення Ради народних комісарів (РНК) та реорганізації Тимчасового уряду 29 січня 1919 р., усі відділи були перейменовані на наркомати. В такий спосіб було створено Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР. Відповідно до положення РНК УСРР від 2 лютого 1919 р. цей орган отримав керівну роль у справі організації системи охорони здоров'я в республіці. До його компетенції входило: розробка та систематизація нормативних документів, що стосувалися медичного обслуговування; контроль за їхнім належним виконанням; видання обов'язкових для державних установ та населення УСРР відповідних розпоряджень та постанов; керівництво усією медико-санітарною мережею в державі; сприяння узгодженості діяльності місцевих органів влади щодо організації медико-санітарної справи. Лікарські відділення, що раніше займалися управлінням відповідною галуззю були ліквідовані. Впродовж наступних місяців було сформовано державний апарат НКОЗ, конкретно визначено його функції. Станом на квітень 1919 р. у республіці функціонувало 18 відділів комісаріату. З'явилися нові адміністративні структурні одиниці, окремо сформовані органи судової медицини [285, с.28]. У травні 1919 р. відбулася націоналізація аптечної мережі, що дало змогу розширити повноваження фармацевтичного відділу НКОЗ [264, с. 6].

Відповідно до декрету РНК УСРР від 11 червня 1919 р. радянський уряд закріпив за НКОЗ функцію здійснення контролю за санітарною справою та забезпечення відповідним обладнанням. Згідно із цим документом питання організації водопостачання, каналізації, утилізації сміття, створення громадських лазень, пралень, дезінфекційних станцій також входили до компетенції цього органу. Було також створено спеціальну виконавчу організацію – Центральну медико-санітарну раду, до складу якої увійшли представники робітничих об'єднань, що підтверджувало обіцянки радянського керівництва залучати громадськість до розбудови медичної галузі.

20–26 червня 1920 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд епідеміологів та бактеріологів, де було представлено проекти організації «санітарних комісій». Їх планувалося створювати на місцевому рівні. Основну частину цих комісій складали діячі профспілок. У сільській місцевості до відповідних структур входили представники медичного персоналу, виконавчого комітету, середнього та малозабезпеченого селянства. Передбачалося, що санітарні комісії функціонуватимуть при медичних дільницях. У містах, окрім райцентрів, передбачалося створення домових та квартальних комісій задля виконання відповідних розпоряджень [264, с. 7].

Після тимчасової втрати контролю над територією УСРР відбувся занепад щойноствореної системи охорони здоров'я. Навіть за таких умов радянське керівництво намагалося зберегти вплив на зазначену галузь. З цією метою організація медичного обслуговування перебувала у віданні військових та тимчасових цивільних органів. За вказаними установами закріплювалися завдання: створення відділів охорони здоров'я на місцевому рівні; підготовка медперсоналу, облік та розподіл медичного устаткування, боротьба із епідеміями. Не зважаючи на несприятливі економічні умови та складність поставлених завдань все ж було налагоджено звітність та започатковано виробництво лікарських препаратів [285, с. 28].

Після відновлення влади радянський уряд розпочав оновлювати систему управління медичною сферою. У лютому 1920 р. налагоджено роботу Колегії Народного комісаріату охорони здоров'я [11, арк. 8, 11].

З метою централізації управління медичним обслуговуванням, радянське керівництво розпочало процес об'єднання усіх медичних галузей. Необхідно також було розподілити функції, фінанси та майно між іншими наркоматами – праці, соціального забезпечення, освіти, юстиції та охорони здоров'я. Від 1919 р. у підпорядкування НКОЗ було передано медичні заклади фабрично-заводських підприємств [11, арк. 85-86, 87], а також обслуговування місць позбавлення волі. Положення про НКОЗ було затверджено урядом УСРР 26 липня 1920 р. В них узагальнено усі організаційні зміни [11, арк. 141, 177]. За своєю структурою цей орган складався із 13 відділів: організаційно-адміністративного, управління справами, фінансового, лікувального, санітарного, охорони материнства і дитинства, медичної статистики, охорони здоров'я дітей, медичного забезпечення, господарсько-матеріального, лікарсько-санітарного, санітарної просвіти, головного військово-санітарного управління [724, с. 83].

За підрахунками І. Адамської у першій половині 1921 р. в УСРР нараховувалося 1400 лікарень, де зосереджувалося близько 60 тис. ліжок, 286 амбулаторій, 35 поліклінік, 1015 фельдшерських пунктів [706, с. 10].

У 20-х рр. XX ст. радянська влада запровадила систему медичного страхування, що підтверджувало намагання держави забезпечити соціальний захист робітників у разі хвороби. Подібна практика на українських землях застосовувалася іще у 40-х рр. XIX ст. З метою попередження загрози поширення епідемій холери на промислових підприємствах за кошти власників організовувалися перші лікарні. Обов'язкове страхування робітників на випадок хвороби було визначено законом Державної Думи від 23 червня 1912 р., що передбачав право працівників на отримання медичної допомоги та відповідні грошові виплати [329, с. 139].

З утвердженням радянської влади розпочався новий етап у розвитку медичного страхування. Більшовики прагнули підпорядкувати собі усі існуючі на підприємствах лікарські установи. 16 листопада 1917 р. РНК РСФРР прийняла постанову, згідно з якою було визначено необхідність безкоштовно передати у підпорядкування лікарняних кас медичні установи та заводські амбулаторії на підприємствах [254, с.34].

З метою контролю за діяльністю відповідних установ у січні 1918 р. було створено Раду лікарських колегій, що отримала повноваження найвищого медичного органу робітничо-селянського уряду. Однак, намагання підпорядкувати робітничу медицину викликало невдоволення з боку страхових організацій та лікарняних кас, що активно виступали проти втручання держави у функціонування відповідних установ [623, с. 21].

На території України медичне страхування було відновлено постановою Наркомату праці від 15 квітня 1919 р., яка передбачала реєстрацію всіх підприємств та громадських установ як платників страхових внесків у лікарняних касах [39, арк. 69].

Після запровадження нової економічної політики відбулися певні зміни у розвитку системи охорони здоров'я. Внаслідок виникнення ринкових механізмів в економіці, зменшення кількості державних підприємств та їх переходом на госпрозрахунок було зменшено обсяги державного бюджету. За таких обставин поняття про загальнодоступність та безкоштовність медичної допомоги нівелювалося. Для радянського керівництва першочерговим завданням стало забезпечення медичним обслуговуванням робітничого класу як основної опори чинної влади.

Головні засади радянської політики в галузі охорони здоров'я в період непу були визначені постановою РНК УСРР від 10 грудня 1921 р. «Про соціальне забезпечення робітників та службовців у випадку тимчасової або постійної втрати працездатності та членів їх родин у випадку смерті годувальника». Відповідний документ передбачав можливість отримання безкоштовної медичної допомоги виключно для промислових робітників та

службовців [687, с. 7]. Наголошувалося на необхідності створення в центрі та на місцях відділів робітничої медицини (робмедів). Такі установи функціонували при НКОЗ та склалися із відповідних відділів: Центрального лікувального бюро спеціалізованої лікарської допомоги, лікувально-профілактичного, відновлення працездатності, фізичного виховання та оздоровлення дітей. Їхнє матеріальне забезпечення пропонувалося здійснювати за рахунок страхового фонду медичної допомоги [386, с. 233].

За наявності власних фінансових ресурсів керівництво органів робмеду прагнуло визнати самостійність страхової медицини від загальнодержавних органів охорони здоров'я. Однак, представники останніх виступили за необхідність збереження єдності радянської медицини. Таким чином, виникло протистояння між двома ланками розвитку медичної галузі. Це питання активно обговорювалося на V Всеросійському з'їзді професійних спілок у квітні 1922 р., де було наголошено на необхідності медичного обслуговування застрахованих через органи охорони здоров'я, що повинно було контролюватися страховими касами [405, с. 102].

В Україні активна діяльність зі створення органів робмеду та організації медичних закладів розпочалася у лютому 1922 р. Починаючи з травня проблеми медичного обслуговування робітників перейшли до компетенції страхових органів. Передбачалося надання первинної лікарської допомоги, а також створення освітніх закладів задля підготовки фахівців. Діяльність органів робмеду здійснювалася під контролем професійних спілок. При медичних закладах функціонували комісії робітничого контролю та соціальної допомоги [540, с. 132].

Така ситуація викликала різке невдоволення з боку НКОЗ УСРР, що прагнув зберегти за собою керівництво процесом медичного обслуговування застрахованих [14, арк. 284]. За сприяння керівництва РКП(б) 4 вересня 1922 р. було введено положення про соціальне страхування, де наголошувалося на необхідності налагодження взаємовідносин у медико-санітарній справі під загальним керівництвом органів охорони здоров'я. Дане рішення передбачало

функціонування органів робмеду в системі загальної охорони здоров'я [96, арк. 67].

Питання щодо взаємовідносин закладів робмеду на окремих територіях вирішувалися різними способами. Наприклад, на Чернігівщині відповідальність за надання медичної допомоги повністю покладалася на установи робітничої медицини. Профспілкові організації виступали посередниками у вирішенні суперечливих питань із органами охорони здоров'я [63, арк. 21]. У тих районах, де відділи робмедів здійснювали активну діяльність були спроби їхнього об'єднання з відділами праці задля розв'язання спільних питань. У березні 1923 р. відбулася нарада з питань страхової медицини, де було наголошено на необхідності спільної координації дій в галузі охорони здоров'я. Учасники скликання одностайно висловили думку про безперспективність розвитку органів робмеду у непромислових районах. Пропонувалося ліквідувати відповідні відділи в округах, але зберегти робітничі поліклініки, які утримувалися за рахунок страхових внесків за наявності більш, ніж 4 тис. обслуговуючих [14, арк. 107].

Законодавством передбачалося, що право на отримання безоплатного медичного обслуговування за кошти фонду медичної допомоги мали право такі категорії населення: особи, що працюють за наймом (робітники і службовці) та члени їхніх сімей; безробітні, які отримували допомогу в порядку соціального страхування та члени їхніх родин; працівники, задіяні у колективах, організованих комітетами бірж праці і на громадських роботах; інваліди праці та родичі померлих або зниклих безвісти, що отримують пенсії відповідно до соціального страхування або персональні пенсії; інваліди праці, яким було припинено грошові виплати на підставі їхньої задіяності у сфері торгівлі чи промислах, де не сплачувалися відповідні податки. Разом із тим інваліди мали право на безоплатну медичну допомогу до втрати права на пенсію [522, с. 143]. Органи охорони здоров'я видавали медичні книжки, що слугували підтвердженням права на безкоштовне отримання медичної допомоги застрахованим, безробітним та інвалідам праці.

В інструкції НКСЗ УСРР зазначалося, що прийом застрахованих працівників має здійснюватися у неробочий час. В окремих випадках допомога надавалася під час робочого процесу тим робітникам установ та підприємств, що працювали декілька поспіль змін, чи мали віддалене місце проживання, а також хворим, що потребують невідкладної медичної допомоги [670, с.112-113].

До стаціонарних лікарських закладів хворих працівників направляли відповідні органи охорони здоров'я (амбулаторія, поліклініка, окружна інспектура охорони здоров'я), лікарські контрольні комісії та, в окремих випадках, лікарі. Особам, що потребували негайної медичної допомоги лікарні не мали права відмовити. У спеціальні медичні заклади направляли осіб, які потребували тільки амбулаторного лікування [216].

Відповідно до постанови ВУЦВК УСРР від 15 грудня 1926 р. медичні заклади зобов'язувалися надавати невідкладну медичну допомогу при пологах, а також робітникам, які працювали на дому. Жінки, які не мали власних помешкань за два місяці до пологів приймалися до будинків «Матері та дитини» [237].

Особи, що страждали на нервові та інфекційні захворювання повинні були лікуватися виключно на місцях, у межах республіки. Лише в окремих випадках, зокрема за відсутності відповідного медичного устаткування, їх направляли до спеціалізованих закладів. Такі хворі забезпечувалися коштами на проїзд і на витрати проживання у разі відсутності місць у лікарських установах. Їм також надавався відповідний пакет документів [659, с. 218].

Народний комісаріат охорони здоров'я розробив основні пункти, за якими проводилося лікування хворих на алкоголізм. Передбачалося, що цей процес повинен тривати не менше трьох місяців. Власне сам процес такого лікування був безоплатним, однак інші витрати пацієнт мав сплачувати власним коштом. Усі питання щодо цього узгоджувалися із Психоневрологічним інститутом [522, с. 146].

Інваліди громадянської та імперіалістичної війни, які перебували на обліку органів соцзабезу, застраховані інваліди праці, особи, що отримували пенсію в порядку соціального страхування користувалися правом на отримання за державний кошт протезів та ортопедичних апаратів [183, с. 210].

Радянська політика у сфері охорони здоров'я передбачала боротьбу із туберкульозом, сифілісом, алкоголізмом та нервовими захворюваннями. Задля цього ще у квітні 1919 р. було видано відповідний декрет про націоналізацію усіх санаторіїв та курортних баз, а конфісковані маєтки поміщиків було реорганізовано у будинки відпочинку[280, с. 39].

Декретом РНК УСРР «Про будинки відпочинку» від квітня 1921 р. передбачалося створення таких установ з метою організації відновлення працездатності робітників та службовців впродовж відпустки [444, с. 83].

Із переходом до непу виникли фінансові труднощі щодо створення відповідних закладів. 2 червня 1922 р. секретаріат Південбюро ВЦСПС прийняв постанову про перехід профілактичних установ на утримання за кошти місцевих бюджетів та соцстраху [64, арк. 54]. Впродовж 1921–1922 рр. страхові органи профінансували відкриття лише двох будинків відпочинку, зокрема в Єнакієво та Юзівці. Наступного року вдалося створити відповідні заклади у більшості губерній України, троє з яких (у Святогорську, Соснівці та Одесі) отримали статус всеукраїнських [74, арк. 301]. У цей же час було запроваджено чітку систему фінансування. Згідно із цим, 4430 місць в будинках відпочинку було матеріально забезпечено: тисяча – за рахунок уряду; 600 – за кошти соцстраху; 1830 – з місцевих бюджетів [90, арк. 7].

Переважне право на отримання путівки до відповідних закладів надавалося працівникам на підприємствах зі шкідливими умовами праці. Згідно з указом головного управління соціального страхування заборонялося приймати на відпочинок епілептиків, наркоманів, хворих на важкі форми неврозів, жінок з великими термінами вагітності. Повторний відпочинок не передбачався для порушників режиму перебування у відповідних закладах [670, с. 123-124].

З метою надання лікувальних послуг радянське керівництво організувало створення санаторіїв. Впродовж 1920-х рр. переважна більшість таких закладів здійснювала лікування хворих туберкульозом. Існували спеціальні установи, де надавалася медична допомога пацієнтам із кардіологічними, гінекологічними, шлунково-кишковими, неврологічними та шкіряними захворюваннями. Спочатку практикувалися лише денні стаціонари. З 1924 р. в УСРР з'явилися й перші нічні санаторії, де робітники мали змогу отримати лікувальні процедури без відриву від виробництва. Наприкінці 1920-х рр. таких установ налічувалося 285 [444, с. 85].

На санаторно-курортне лікування в основному направляли осіб, які не мали змоги отримати ефективної допомоги за місцем роботи чи проживання. Заключні висновки щодо доцільності направлення працівника надавалися фахівцями після відповідного обстеження і підлягали перевірці з боку органів лікарського контролю страхових кас [107, с. 85]. Переважне право на отримання відповідного лікування мали представники робітничого клас – опори чиної влади [666, с. 87]. Саме вони мали становити не менше 80% від загальної кількості [183, с. 244].

Вкрай низький рівень заробітних плат медперсонала негативно впливав на його ставлення до виконання своїх професійних обов'язків. Як зазначила О. Мовчан, лікарі вдавалися до хабарництва, нерідко спостерігалися випадки приниження та знущання над пацієнтами, завдання їм фізичних травм. Незадовільною також була якість харчування хворих, що змушувало їх покидати стаціонарне лікування завчасно [540, с. 145].

Тема непрофесійного надання медичних послуг стала предметом обговорення засідань президії Всеукраїнської ради професійних спілок. Зокрема, у січні 1926 р. йшлося про неналежне лікування робітників важкої промисловості. Серед причин визначалися застаріле обладнання у лікарських установах та робота персоналу, що не мав відповідної кваліфікації. Було прийнято рішення про будівництво відповідних закладів та проведення ремонту в уже існуючих за кошти Всеукраїнського запасного фонду [472, с. 8].

Пріоритетне медичне обслуговування надавалося виключно представникам партійно-державної номенклатури. На початку 1920-х рр. урядом створювалися спеціальні лікарні, амбулаторії та санаторії задля надання послуг працівникам центральних державних органів, а також членам їхніх родин. Для таких осіб виділялися додаткові місця у найкращих медичних закладах, організовувалися обстеження у провідних інститутах та поїздки за кордон з метою оздоровлення [706, с. 10].

Питаннями щодо відновлення медичних закладів, їхнього забезпечення обладнанням та медикаментами опікувалися президія ВУЦВК та ЦК КП(б)У, що давали відповідні розпорядження НКОЗ та Харківському губернському відділу охорони здоров'я. У січні 1920 р., за поданням ЦК, партійних працівників розміщували у приватній лікарні, що підпорядковувалася Комітету зі справ вірмен на Україні, яку було передано у розпорядження Харківського губернського відділу охорони здоров'я під приводом відсутності фінансових ресурсів [97, арк. 1]. 26 лютого 1920 р. відбулося обговорення питання щодо створення амбулаторії при ВУЦВК [7, арк. 5]. Після прийняття позитивного рішення на посаду завідувача було призначено лікаря Черникова, який розробив проект кошторису та штату амбулаторії, визначив порядок фінансування та організував постачання медичного обладнання. Передбачалося, що усі радянські установи повинні сприяти такій діяльності [11, арк. 125].

Значна увага приділялася підбору медичних кадрів. Висококваліфікованих спеціалістів звільняли від обов'язкової мобілізації, переводили з інших місць роботи [10, арк. 9-11].

Організація санаторно-курортного лікування була важливим та невід'ємним елементом охорони здоров'я партійних службовців. До 1 травня 1920 р. було завершено облаштування пансіону на 80 місць неподалік від Харкова. Термін лікування тривав в межах від двох тижнів до місяця. Оздоровлення та реабілітація здійснювалися державним коштом [3, арк. 8]. Партійні службовці проходили обстеження у лікарнях та направлялися до

санаторіїв поза чергою. Вони мали першочергове право на отримання необхідних медикаментів, окулярів та протезів [16, арк.32, 39, 57].

Радянський уряд проводив активну політику націоналізації приміщень з метою створення таких закладів, яких тоді катастрофічно не вистачало. У травні 1922 р. завідувач відділу постачання Л. Белилоський здійснив поїздку до Криму з метою пошуку приміщення для створення санаторію для членів ЦК КП(б)У. Він побував в Симеїзі, Ялті, Алупці і зупинив свій вибір на палаці «Харакс» (раніше був власністю князя Григорія Михайловича), який розташовувався горі біля моря. В подальшому саме сюди направляли працівників ЦК [98, арк. 48].

У 1923 р. РНК УСРР прийняла постанову про відкриття будинку відпочинку в Одесі для працівників органів ДПУ. Оскільки відділ робітничої медицини не мав змоги у повному обсязі задовольнити потреби відповідних співробітників, то наступного року цей заклад був реорганізований у лікувальний санаторій [17, арк. 2].

З метою досягнення належного рівня медичного обслуговування партійних службовців урядом було організовано чітку систему надання послуг та проведено різні профілактичні заходи. Таким чином, у 1923 р. було створено спеціальну комісію під керівництвом М. Гуревича. До її складу увішли терапевти Фінкельштейн та Фіншмідт, невропатологи Гейманович та Йозифович, хірурги Тринклер та Бельц. Метою її діяльності було визначення стану здоров'я та призначення відповідного лікування. НКОЗ затвердив окремий список лікарів (12 осіб), що зобов'язувалися обслуговувати хворих на дому. Сюди входили фахівці зі шкіряних, венеричних та внутрішніх захворювань, гінеколог, хірург, невропатолог, отоларинголог, педіатр. До цього складу окремо було включено представників молодшого медперсоналу. Передбачалося збільшення його кількості у разі такої потреби. Особи, що були включені до списку ЦК мали можливість отримувати відповідні медикаменти впродовж доби у двох аптеках [98, арк. 3].

Оргбюро ЦК КП(б)У 13 червня 1924 р. затвердило положення про Центральну ремонтну комісію (далі ЦРК), створену при Раднаркомі УСРР. Її очолював заступник наркома охорони здоров'я. На неї були покладені завдання контролювати стан здоров'я партійної верхівки та їхніх родичів. Зазначена комісія мала власний спеціальний фонд. Допомога надавалася відповідно до списку «А» і списку «Б». Перший передбачав надання усіх видів медичної допомоги робітникам у м. Харкові та поза його межами, а членам їхніх родин – у місті. Інший – виключно у столиці та без сімей. У зв'язку з розширенням апарату партійних установ ці списки постійно корегувалися.

ЦРК організовувала стаціонарне лікування, перерозподіляла кошти та курортні місця. Впродовж 1924–1925 рр. було розширено склад лікарів та медперсоналу. Партійних службовців інформували про це та видавали документи, що підтверджували право на отримання медичної допомоги за кошти ЦРК[98, арк. 1-5].

Щоб отримати путівку до курортних закладів партійні службовці проходили медичний огляд під наглядом спеціальних лікарських комісій. Після отримання відповідного висновку лікаря, працівників направляли до санаторіїв, де заздалегідь були зарезервовані місця. Особливою популярністю користувалися кавказькі міста – Сухумі, Боржомі, Єсентуки, Кисловодськ, курортні бази поблизу Києва та на березі Чорного моря (Південний берег Криму, Одеса, Севастополь). В окремих випадках передбачалося лікування за межами країни, зокрема з причини неможливості отримання ефективної медичної допомоги на території СРСР. Для лікування за межами країни уряд виділяв матеріальну допомогу у розмірі 120 руб. [98, арк. 6-8].

Найпоширенішими видами хвороб у вказаний період були венеричні захворювання, психічні розлади, шлунково-кишкові проблеми. Причинами цих захворювань слугувало недбале ставлення до свого здоров'я, недотримання раціону харчування, зловживання спиртними напоями.

Радянський уряд активно розробляв питання створення окремої партійної лікарні, що передбачало наявність відповідного обладнання та

висококваліфікованих працівників [98, арк. 13-17]. У 1926 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про створення спеціальної комісії, що мала організувати відповідну медичну установу із поліклінікою. Для реалізації поставлених завдань 10 грудня 1926 р. у Харкові було виділено 22-гу рад лікарню [100, арк. 3]. У даному закладі урядом передбачалося надання пацієнтам якісного харчування, догляду та забезпечення кваліфікованою лікарською допомогою[100, арк. 9].

У 1927 р. ЦРК було реорганізовано у Лікувальну комісію (ЛК). Одночасно були скореговані списки клієнтів. Було виокремлено дві категорії громадян. До першої належали партійні службовці найвищої ланки, тобто, члени та кандидати в члени політбюро, президії ЦКК, члени секретаріату ЦК. До другої входили члени президії ВУЦВК, наркоми, керівники кооперативних, військових і торгових установ, редактори центральних газет. Для решти партійців медичне обслуговування здійснювалося через НКОЗ та ВУЦВК. Діяльність лікувальних комісій забезпечувалася коштами Держбюджету та Головноцстраху[690, с. 139].

Організація охорони здоров'я на селі передбачала створення мережі медичних дільниць. Як зазначила І. Юрочкіна, станом на 1923 р. в УСРР налічувалося 668 лікарняних та 687 амбулаторних установ [690, с. 352].

У липні 1923 р. НКОЗ здійснив детальне обстеження дільниць. Було визначено, що з них 31,4% обслуговував більше 20 тис. осіб, 33,9% – до 20 тис., і, відповідно, 27,8% – до 12 тис. Подані статистичні дані вказують на те, що лікувальна справа в сільській місцевості була нерозвиненою, оскільки НКОЗ встановив мінімальну кількість хворих, що повинні були припадати на одну дільницю, а саме – більше 10 тис. осіб [377, с. 116].

Якість надання медичних послуг визначалася також забезпеченням лікувальних установ транспортом. За підрахунками, лише у 14% з них він був у наявності. Переважна більшість дільниць не працювала за викликом, тому селяни змушені були самотійно добиратися до медпунктів. Окремі установи отримувати транспорт від райвиконкомів, інші змушені були наймати коней [

377, с.117-119]. Внаслідок голоду значна кількість господарств втратила коней, тому сім'ї, що проживали у віддалених місцевостях взагалі не мали можливості отримати кваліфіковану медичну допомогу. Згідно з новим адміністративно-територіальним поділом УСРР дільниці були значно віддалені від окружних центрів.

Вкрай складна ситуація спостерігалася із фінансуванням медичної галузі у сільській місцевості. З другої половини 1922 р. утримання здійснювалося за рахунок місцевих бюджетів. Як наслідок збільшилися проблеми із забезпеченням медикаментами та допоміжними матеріалами. Місцевих коштів катастрофічно не вистачало, не було допомоги з боку центральних органів, що змусило здійснити перехід до самоокупності. Плата за отримання медичних послуг встановлювалася у хлібних одиницях, оскільки грошова валюта на той час була нестабільною. Наприклад, вартість операції на шлунку становила 1 пуд 20 фунтів жита. Враховуючи складне матеріальне становище селян, постійне зростання платні на такі послуги унеможливлювало їхні шанси на отримання медичної допомоги [691, с. 352].

Суттєво відставало матеріально-технічне забезпечення медичних закладів на селі. За показниками М. Гуревича лише 48% дільниць розташовувалися у спеціально обладнаних будівлях, 33% – у прилаштованих, 19% – у приміщеннях, що не відповідали медико-санітарним нормам. У випадку із лікарнями спостерігалася дещо краща ситуація, оскільки 70% із них знаходилися у відповідних будівлях. Однак, сільські медичні заклади практично не ремонтувалися з 1914 р., тому майже 80% із них потребували капітального ремонту. Згідно із статистичними даними, які наводить М. Гуревич, до 1923 р. 37% приміщень було відремонтовано, 61% дільниць забезпечено медикаментами, 51% – відповідним устаткуванням [377, с.120].

Не менш важливою проблемою стало забезпечення медичних закладів кваліфікованими кадрами. Більша частина земських лікарів переїхала до міст, деякі з них померли. Нові працівники значно поступалися своїм попередникам рівнем професійної підготовки. Причинами масового звільнення спеціалістів

була відсутність належного житла, віддаленість від центру[269, с. 68-82]. Досить нерівномірно було розподілено лікарів за спеціалізаціями. Найбільший відсоток становили терапевти (67%). Разом із тим, у кожній губернії працювали гінекологи та хірурги.

Радянська політика здійснювала заходи щодо заборони фельдшерства. Під закликом підвищення якості надання медичних послуг, уряд замінював фельдшерські пункти на амбулаторії. Якщо на 1921 р. їхня кількість становила 985, то, відповідно, у 1922 р. – 758, 1923 – 394, 1925 – 35, 1927 – 40[437, с. 88-94].

З 1925 р., після утвердження місцевих бюджетів, почали з'являтися сільські консультації, ясла і санітарні організації [538, с. 100-105].

Досконалою формою організації медичної галузі в сільській місцевості вважалася організація профілактичних дільниць, що у своїй структурі повинна була мати: амбулаторію з окремими кабінетами для огляду; лікарню, що надавала такі види медичної допомоги як хірургічна, гінекологічна, противенерична та протитуберкульозна; туберкульозний диспансер; венеричний диспансер; раду соціальної допомоги; консультацію для вагітних та жінок із немовлятами; постійні та тимчасові ясла; районного санітарного лікаря [143, с. 54].

На селі впродовж 1924–1925 рр. працювало 1397 лікарів, тобто 1 спеціаліст на дільницю. Катастрофічною була ситуація зі стоматологією. Лише 10% сільських лікарень мали зубні кабінети та відповідні кваліфіковані кадри. Аналогічна ситуація спостерігалася з наявністю окулістів та акушерів [140, с. 112].

У звітах за 1925–1926 рр. йшлося про непридатне обладнання, несвоєчасне постачання медикаментами, віддаленість дільниць та відсутність транспортних засобів для надання медичної допомоги на дому[630, с. 12]. Чітко простежувалася відсутність кваліфікованого медичного обслуговування. У зв'язку із великими чергами, комплексний огляд хворого становив не більше 10 хвилин. Низька заробітна плата лікарів, що значно відставала у порівнянні з

довоєнними роками, змушувала їх працювати за сумісництвом, а це не стимулювало до вдосконалення професійних навичок. Зростало невдоволення якістю послуг лікарів, що призводило навіть і до судових позовів[294, с. 33]. Така ситуація змушувала медиків їхати у провінційні містечка, що, у свою чергу, гальмувало процес розвитку охорони здоров'я на селі.

У селах значного розповсюдження набуло знахарство, оскільки часто це був чи не єдиний шанс на порятунок [589, с. 427]. Радянський уряд негативно ставився до подібної практики. 19 травня 1925 р. РНК УСРР видала декрет «Про укомплектування села кваліфікованим медичним персоналом». Цей документ передбачав забезпечення сільських лікарів безкоштовним житлом із належними комунальними послугами, але на практиці видавалася лише грошова компенсація (до 15% від окладу), яка не покривала відповідних витрат. Нестача житла спостерігалася і у провінційних районах. Тому кваліфіковані кадри не бажали там працювати.

Статистичні дані свідчать, що станом на 1928 р. на селі діяло 980 амбулаторних та 685 лікарняних дільниць, де зосереджувалося 11 612 ліжокмісць, з них 1 296 – інфекційних, 1 845 – акушерських та 2 183 – хірургічних. Фельдшерських пунктів налічувалося 87, акушерських – 101. На одну лікарську дільницю припадало приблизно 15,6 тис. осіб[141, с. 7]. Наведені факти свідчать про значну відсталість у розвитку медичної допомоги у сільській місцевості.

Необхідність посилення більшовицького впливу на суспільство передбачала створення громадських організацій, діяльність яких повинна була спрямовуватися на розвиток охорони здоров'я населення. Таким чином, 13 липня 1920 р. РНК спільно із НКОЗ затвердили постанову «Про Український Червоний Хрест». Згідно із цим документом зазначена організація мала здійснювати роботу щодо надання медичної допомоги червоноармійцям та членам їхніх сімей [232, с. 376].

Згідно з постановою «Про поповнення складу Головної управи Українського Червоного Хреста», прийнятою 27 квітня 1921 р., до складу

товариства увійшли представники від НКОЗ та народного комісаріату соціального забезпечення УСРР: двоє осіб від комісії незаможних селян та Червоної армії, троє – від Всесоюзної центральної ради професійних спілок [232, с. 217]. Визначення функцій та контроль за діяльністю УТЧХ покладалися на НКОЗ.

Фінансування діяльності медико-санітарних установ УТЧХ здійснювалося за рахунок членських внесків, державних субсидій, прибутків від мережі організацій Червоного Хреста [109, с.45]. Щодо видаткової частини, то найбільший відсоток було витрачено на гуманітарні та медико-санітарні організації. Значна кількість бюджетних коштів УТХЧ впродовж 1927–1928 рр. була виділена на організаційну роботу та на потреби жертв стихійного лиха [121].

Основними завданнями, що покладалися на новостворену організацію, в першу чергу, були: запобігання розповсюдженню соціальних хвороб, організація медичної допомоги в селах, забезпечення населення лікарськими засобами за доступними цінами, подолання проблем дитячої безпритульності [109, с. 3].

Результативною виявилася робота щодо створення медичних установ, у селах зокрема. Відповідно до звітів кількість медзакладів впродовж 1923–1924 рр. зросла з 36,5% до 51,4%. Переважна більшість цих організацій зафіксована на території Подільської та Катеринославської губерній [109, с. 6]. Темпи їхнього кількісного зростання прискорилися у другій половині 20-х рр. XX ст. Пізніше деякі з них ліквідовувалися з причини невідповідності їхньої діяльності завданням Червоного Хреста [121, с. 22, 64].

Важливого значення набула діяльність спрямована на протидію соціальним хворобам. У 1920-х рр. в УСРР найбільше були поширені туберкульоз, малярія, скарлатина, венеричні захворювання. На початку 1923 р. у державі, за сприяння УТХЧ, функціонувало 19 міських та 9 сільських тубдиспансерів. У цих закладах здійснювалося обстеження та лікування населення. Із 36378 осіб, що проходили медичний огляд було виявлено

24456 хворих туберкульозом. З метою протидії розповсюдження захворювання застосовувалися спеціальні методи діагностики та лікування.

Наприкінці 1923 р. в УСРР було відкрито вендиспансер, що прийняв на облік 95 хворих. З метою боротьби із розповсюдженням інфекційних хвороб було створено малярійні пункти та епідемічні загони.

Важливим напрямком діяльності товариства було вирішення проблеми оздоровлення дітей та подолання дитячої безпритульності, про що наголошувалося на II Всеукраїнському з'їзді членів УТЧХ. Таким чином, було створено відповідні заклади: дитячі консультації, будинки для хворих на туберкульоз, літні колонії, сільські ясла. За підрахунками М. Мельничука впродовж 1923–1924 рр. в УСРР налічувалася 41 установа оснащена на 4460 місць. Для надання допомоги дітям безробітних за ініціативою УТЧХ створювалися дитячі будинки та інтернати, нічліжно-харчові пункти, трудові колонії. З 1923 р. коштом місцевих комітетів розпочалося активне створення сільських ясел. Основними напрямками діяльності товариства наприкінці 1920-х рр. були: поліпшення санітарного побуту завдяки будівництву колодязів, громадських пралень, бань, а також – створення пологових будинків, акушерських пунктів, дитячих ясел, майданчиків. Передбачалося також налагодження роботи щодо створення мережі медичних закладів – лікарень, поліклінік, будинків відпочинку, санаторіїв. Впродовж 1927–1928 рр. значного поширення набула санітарно-епідеміологічна діяльність, внаслідок чого в державі було створено 95 сільських лазень та збудовано сільську громадську пральню. В цей же період виникли заклади харчування доступні для малозабезпечених [519, с.62].

Ще одним видом діяльності УТЧХ була допомога населенню, що постраждало внаслідок стихійного лиха. Їм надавали медичну допомогу, організовували безоплатне харчування. Було створено 581 відповідних пунктів, а у 1929 р. їхня кількість зросла до 3173 [121, с. 25]. Слід наголосити на тому, що діяльність УТЧХ впродовж 1920-х рр. була результативною.

Таким чином, надання медичних послуг у 1920-ті рр. здійснювалося у складних умовах. Через брак коштів владою було прийнято рішення про обслуговування робітників та службовців за рахунок коштів соціального страхування. Привілейованою категорією в медичному забезпеченні були представники державно-партійної номенклатури. З причини нестачі коштів та кваліфікованих фахівців на отримання якісних медичних послуг не могли розраховувати селяни.

2.2. Діяльність державних органів влади щодо подолання безробіття

Важливим завданням соціальної політики незалежної Української держави є забезпечення зайнятості населення. Однак з причини різноманітних соціально-економічних факторів останніми роками кількість безробітних в країні невпинно зростає. Це соціальне явище спричиняє соціальну напругу, зниження загального життєвого рівня населення, підвищення рівня злочинності у суспільстві. Досвід дії державних програм по захисту безробітних 1920-х рр., які спрямовувалися на поліпшення умов їхнього життя і безпосередньо на подолання цього негативного явища, може бути застосований в процесі вирішення теперішніх проблем, пов'язаних із безробіттям.

Розвиток капіталістичних відносин зумовив виникнення безробіття. Однак, в західноєвропейських країнах широким масштабів це явище не набуло, тому і не існувало сформованої чіткої системи державних гарантій у цій галузі.

Боротьбу із безробіттям на законодавчому рівні вперше було запроваджено в Англії у 1911 р. Тодішнє законодавство передбачало надання допомоги безробітним через систему соціального страхування, але це стосувалося виключно працівників окремих галузей виробництва [641, с. 39]. Поступово заходи щодо подолання безробіття закріплювалися у законодавстві інших європейських держав. Йшлося тільки про найманих робітників. Дія законів не поширювалася на окремі категорії державних службовців, сільськогосподарських та надомних працівників тощо [681, с. 16].

Після встановлення радянської влади першочерговим завданням стало вирішення питань зайнятості населення. Зрозуміло, що частково це був тактичний крок, спрямований на здобуття підтримки населення та, відповідно, закріплення позицій чинної влади. 11 грудня 1917 р. ВЦВК і РНК РСФРР затвердили положення «Про страхування на випадок безробіття». Зазначалося, що відповідну допомогу не отримуватимуть особи, які до втрати роботи мали заробіток, що втричі перевищував розмір середньої зарплати. Матеріальне забезпечення покладалося на роботодавців, що повинні були сплачувати відповідні кошти до Всеросійського фонду безробітних [170, с.201-202].

В період політики «військового комунізму» та в умовах загальної трудової повинності поняття безробіття тимчасово втратило свій сенс, а тому і зникла необхідність державного забезпечення. Згідно з положенням РНК РСФРР «Про соціальне забезпечення трудящих», прийнятим 30 жовтня 1918 р., допомога надавалася переважно представникам партійного апарату, червоноармійцям та членам їхніх родин[604, с.21].

В Україні запровадження соціального страхування на випадок безробіття відбулося 1 лютого 1919 р. Тоді матеріальне забезпечення відповідних категорій населення покладалося на роботодавців, що повинні були сплачувати страхові внески до місцевих кас у розмірі 4% від заробітку. Проте, практична реалізація надання допомоги безробітним в умовах існування трудової повинності та хиткого становища радянської влади не була втілена в життя. Разом із тим, умови праці не відповідали будь-яким нормам. Мобілізовані мали проблеми з житлом, одягом, продуктами харчування та гігієни. Відчуваючи труднощі у забезпеченні робітників, радянський уряд припинив трудові мобілізації осіб, що народилися впродовж 1886–1888 рр. Не здійснювалася належним чином оплата праці згідно трудової повинності [177, с.35].

Невдоволення трудовим примусом штовхало населення ухилятися від таких завдань. Населення вдавалося до демонстрацій і страйків протесту, а також трудового дезертирства. Значний відсоток незадоволених становили непридатні для праці особи, про що повідомлялося на Харківському

губернському з'їзді комітетів праці. 31 січня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про трудове дезертирство і організацію боротьби з ним», яка передбачала кримінальну відповідальність за ухилення від виконання трудових повинностей у вигляді арешту строком на 2 тижні або виправних робіт у штрафних трудових частинах до 6 місяців [542, с. 307].

Безробіття як масове явище виникло в Україні одразу із переходом до нової економічної політики. Основними факторами, що сприяли появі зайвої робочої сили стали: ліквідація державних промислових підприємств, скорочення установ, повернення кваліфікованих робітників з фронту, слабкий розвиток приватного сектору [390, с. 275].

Перші кроки щодо подолання безробіття були зроблені у 1921 р. 19 квітня РНК УСРР затвердила постанову, згідно з якою робітники отримали можливість переходити з одного підприємства до іншого, якщо це було викликано побутовими чи сімейними обставинами. 22 листопада 1922 р. уряд також прийняв постанову про введення трудового податку на заміну трудової повинності [223]. Згідно Кодексу законів про працю, прийнятого 1922 р. (КЗпП), де йшлося про вільний найм робочої сили, трудовий податок застосовувався лише у випадках пожеж чи стихійного лиха.

Система працевлаштування в роки непу здійснювалася під державним контролем через посередницькі організації – біржі праці. Особа, що шукала роботу проходила процедуру реєстрації, отримувала відповідне посвідчення. Періодично потрібно було відмічатися. Однак людей часто спіткали труднощі під час оформлення статусу безробітного. Необхідно було мати при собі відповідний пакет документів з попереднього місця роботи. Значна частина робітників через об'єктивні обставини не мали їх при собі. Це були переважно селяни чи біженці з голодних губерній. В окремих випадках потрібних документів не мали і кадрові працівники. Адміністрація підприємств позбавляла розрахункових книжок осіб, яких підозрювали в участі у страйках. Аналогічні міри застосовувалися у випадку прогулів.

Першочергово працевлаштовували (згідно КЗпП) членів профспілок. Безробітні мали право відмовитися від запропонованої роботи, обґрунтувавши своє рішення. Якщо поважної причини не існувало, то такі особи втрачали матеріальне забезпечення на місяць, але місце за ними зберігалось. При повторній відмові, їх остаточно знімали з реєстрації.

Процедура отримання статусу безробітного була досить складною. Великі черги, бюрократична тяганина, обмежена кількість відповідних установ викликали різке невдоволення серед населення. Типовим явищем було хабарництво та кумівство.

Слід зауважити, що реєструючись на біржах безробітні не завжди керувалися мотивами працевлаштування, а йшли на цей крок через виплати. З цієї причини уряд запроваджував так звані «чистки», за допомогою яких виявляли недобросовісних осіб. Впродовж 1922–1923 рр. було знято з обліку близько 60% зареєстрованих [542, с. 309].

Статистичні дані свідчать про масове безробіття в Україні на початку 1922 р. Так, станом на 1 січня 1922 р. було зареєстровано 19 831 безробітних. У квітні їхня кількість становила вже 35 227[43, арк. 62].

Згідно із звітами III Всеукраїнської конференції профспілок України, збільшення кількості безробітних припадає на другу половину 1922 р. Найбільше зростання безробітних спостерігалось серед представників розумової праці (317%), обслуговуючого персоналу (132%), індустріальних робітників (119%) [162].

Станом на 1 жовтня 1922 р. на біржах праці було зареєстровано 90 тис. осіб[64, арк. 72]. На 1 вересня 1923 р. їхня кількість становила 127 тис. [501, с. 5] За висновками Л. Прилуцької станом на 1 серпня 1924 р. в УСРР на обліку бірж праці було зареєстровано близько 200 тис. безробітних, у 1926 р. – 326,7 тис. Згодом, із розвитком індустріального виробництва, кількість безробітних зменшиться: 1927/28 р. – 226,7 тис.; 1928/29 р. – 243,3 тис.; 1929/30 р. – 170 тис.; 1930/31р. – 110,5 тис. осіб [723, с. 47].

Криза збуту 1923–1924 рр. спровокувала згортання деяких галузей промисловості, що, у свою чергу, вплинуло на збільшення кількості безробітних. Разом із тим, досліджуючи склад безробітних відповідно до їхньої кваліфікації, варто відзначити, що з поступовим розвитком промислового виробництва помітно зменшилася кількість відповідних категорій серед працівників індустріальної галузі [390, с. 282].

Починаючи з другої половини 1920-х рр. на біржах праці щороку реєструвалося близько 8 тис. вихідців із села. Загалом серед безробітних частка працівників аграрного сектору становила 28% [681, с. 24]. Характеризуючи склад безробітних за професійною ознакою виявлено, що представники розумової праці становили 40%, індустрії – 25,7%, сфери обслуговування – 11,8%, державні службовці – 21,7% [681, с. 90].

Значний відсоток безробітних становили некваліфіковані кадри. Навіть активний розвиток індустріального виробництва особливо не вплинув на ситуацію. Загальна частка цих категорій становила у 1927 р. 41% [211, с. 16].

Більшість державних підприємств змушена була скорочувати кадри задля економії коштів. До групи ризику в першу чергу потрапляли неповнолітні та жінки [536, с. 17]. В роки першої світової війни їх активно залучали до роботи на різних підприємствах, оскільки мала місце гостра нестача чоловічої робочої сили. Після переходу до непу роботодавці почали віддавати перевагу кваліфікованим кадрам. Станом на січень 1926 р. на біржах праці УСРР було зареєстровано близько 300 тис. осіб. Зокрема, із 203 тис. членів профспілки – 84 тис. становили жінки, 36 тис. – підлітки. Більше 90 тис. безробітних не мали кваліфікації та не працювали за наймом [209, с. 32-33].

Одним із напрямків діяльності з подолання безробіття була підготовка професійних кадрів серед молоді. Впродовж 1920-х рр. існувало дві основні системи навчання: через мережу навчальних баз Центрального інституту праці та мережу шкіл фабрично-заводського учнівства, що підпорядковувалися управлінню Наркомату освіти.

Активна розбудова промислових об'єктів потребувала робітників-будівельників. З цією метою через філіали Центрального інституту праці та систему курсової підготовки безробітні мали змогу опанувати професії мулярів, бетонників, слюсарів. Впродовж 1928–1929 рр. було підготовлено близько 8 тис. спеціалістів [139, с. 191].

Дещо іншою виглядала ситуація із повнолітніми особами. Не маючи змоги вступити на робітничі факультети вони змушені були поповнювати ряди різнощиків преси, вуличних торговців, надавати побутові послуги. Нерідко безробітна молодь вдавалася до крадіжок та пограбувань [653, с. 137].

Значний відсоток серед безробітних становили жінки. Якщо до 1917 р. їхня переважна більшість займалася веденням домашнього господарства, то у 1920-х рр. жіноча праця все частіше застосовувалася у різних галузях виробництва. До працевлаштування жінок спонукала матеріальна скрута, адже часто заробітної плати чоловіка не вистачало для повноцінного утримання родини, а також – вплив більшовицьких закликів про рівноправність [378 с. 27-42]. Згідно з даними всесоюзного перепису населення 1926 р. кількість безробітних жінок становила 165,5 тис. осіб або 50,6% від їхньої загальної чисельності [214, с. 62]. Розвиток індустріального будівництва стимулював жінок до оволодіння робітничими професіями і працювати у промисловій галузі.

Радянський уряд розробив ряд заходів щодо зниження рівня безробіття серед неповнолітніх дівчат. Згідно з розпорядженням Наркомату праці їх направляли на курси для опанування робітничих професій, організовували спеціальні жіночі колективи для надання їм трудової допомоги. З 1 жовтня 1928 р. було встановлено фіксовану оплату праці для неповнолітніх у розмірі 16 крб. на місяць [455, с. 36].

Розвиток промислового будівництва наприкінці 1920 р. дещо змінив ситуацію на ринку праці. Разом із активним попитом на робочу силу більшість зареєстрованих на біржах праці все частіше відмовлялася від запропонованої їм роботи. Держава запровадила адміністративні методи з метою вирішення цієї

проблеми. Наркоматом праці у жовтні 1930 р. було видано постанову «Про негайне направлення безробітних на роботу і про припинення виплати їм грошової допомоги». Згідно з її положеннями безробітні, що відмовлялися від роботи втрачали відповідний статус та матеріальне забезпечення. Згодом комітети по боротьбі з безробіттям були замінені Радою підготовки та постачання робочої сили [661, с. 65-68].

Важливою проблемою стала організація процесу матеріального забезпечення безробітних. В умовах досить складного фінансово-економічного становища держави її вирішення вбачалося у запровадженні соціального страхування від безробіття. Ця практика вже активно застосовувалася у більшості західноєвропейських країн. В Україні її було започатковано Постановою РНК УСРР від 11 листопада 1921 р. Згідно з положеннями цього документа правом на матеріальне забезпечення користувалися колишні наймані робітники, що стояли на обліку бірж праці [258, с.671].

Скрутне фінансове становище держави змушувало адміністративні органи обмежувати категорії осіб, що мали право на отримання допомоги. Уповноважений наркомату соціального забезпечення спільно з наркоматом праці видали інструкцію Південбюро ВЦРПС від 24 травня 1922 р., згідно з якою страхуванню підлягали лише кваліфіковані спеціалісти. Інші категорії робітників та службовців могли претендувати на отримання допомоги лише за наявності трьох років безперервного стажу роботи на підприємстві [125, с. 103]. Виключення становили інваліди IV–VI груп, якщо їм призначалася пенсія з інвалідності [187, с. 115], а також представники розумової праці [258, с. 147]. Згідно з інструкцією Головного управління соціального страхування УСРР, прийнятою 18 червня 1923 р., соцстраху підлягали неповнолітні, жінки з дітьми до 3 років або одинокі жінки з дітьми до 14 років, демобілізовані червоноармійці[184, с. 221].

В інструкції ЦВК СРСР від 28 вересня 1926 р. було чітко визначено перелік осіб, що позбавлялися права на отримання матеріальної допомоги. Це були колишні офіцери Білої армії, члени царського дому, жандарми, релігійні

діячі. За висновками О. Мельничука уряд надавав перевагу в обслуговуванні представникам пролетаріату. Отже, система забезпечення не поширювалася не лише на осіб, які мали додаткові доходи, але й представників соціальних еліт дореволюційного періоду[522, с. 202].

Варто зазначити, що правом на отримання страхової допомоги користувалися й окремі категорії сільських робітників. До них належали наймані працівники селянських господарств промислового типу та колгоспів. Матеріальне забезпечення отримували ті із них, які не мали власного господарства[460, с. 17-18]. Допомога по безробіттю виплачувалася їм тільки 3 місяці у розмірі 4 крб., або 6 місяців впродовж одного періоду безробіття[522, с. 184].

Допомога безробітним виплачувалася зі спеціального фонду «В». До нього перераховували кошти роботодавці у вигляді страхових внесків. Союзне керівництво соціального страхування визначало їх розмір. На початковому етапі, згідно з постановою РНК УСРР від 10 лютого 1922 р., їхній обсяг становив 2,5% від фонду заробітної плати[260, с. 108], а з 1 березня 1923 р. був знижений до 2%[258, с. 62-63]. Ще одним способом поповнення фонду допомоги безробітним були штрафи за порушення трудового законодавства [30, арк. 8].

З метою перекладення фінансових виплат на приватні підприємства органи соцстраху, дотримуючися рекомендацій радянського керівництва, мали право встановлювати пільгові тарифи для державних підприємств[59, арк. 114].

Страхових коштів катастрофічно не вистачало, що певним чином позначилося на виплатах допомоги. Згідно з інструкцією ГУСС УСРР від 25 травня 1922 р. її обсяг встановлювався відповідно до мінімальної заробітної плати для кваліфікованих робітників та від 1/3 до 3/4 для інших категорій працівників [123, с. 105]. Але навіть такі умови інколи були неприйнятними, тому допомогу часто отримували у вигляді продуктів харчування, безкоштовних обідів або в рахунок сплати комунальних послуг[259, с. 32].

Розміри виплат матеріальної допомоги по безробіттю були визначені КЗпП 1922 р. і не мали перевищувати 1/6 заробітної плати[134, с. 185]. Право на пільги надавалося червоноармійцям та неповнолітнім особам[57, арк. 14].

Розміри грошових виплат час від часу змінювалися, що спричинялося інфляцією та значним підвищенням цін на товари. Першочергове право на отримання матеріальних виплат мали кваліфіковані працівники, партійні службовці та червоноармійці. Для цих категорій грошові виплати становили 1/2 вартості бюджетного набору Держплану, для інших – третину[65, арк. 154].

Грошова реформа 1924 р. внесла свої корективи у призначення матеріальних виплат. У квітні 1924 р. постановою Центрального управління соціального страхування СРСР (Цусстраху СРСР) були визначені розміри допомоги для першої категорії безробітних у межах 7,5–10 крб., для другої – 5–6,5 крб. Для сільськогосподарських робітників передбачалося її зниження на 15%[532 с. 37].

Покращення фінансового становища системи соціального страхування сприяло зростанню розмірів допомоги. За даними Б. Данського, якщо середньомісячна допомога безробітним I категорії на 1923 р. становила 3–4 крб., то у 1924 р. вона зросла до 9 крб.[386, с. 122]. При цьому виплати у натуральній формі фактично скасовувалися, однак, в окремих випадках, могли застосовуватися як виплати селянам, що не мали страхового стажу. З метою ліквідації зрівнялівки у лютому 1925 р. Союзна рада соціального страхування наголосила на тому, що при визначенні розміру матеріальної допомоги брати за основу середньомісячний заробіток робітника, встановивши його частку для безробітних першої категорії у розмірі 30 %, другої – 20 % [47, арк. 36]. Слід зауважити, що згідно статистичних даних, середній розмір виплат становив: на 1925 р. – 10,17 крб.[45, арк. 134], 1926 р. – 11,69 крб..[201, с. 103], 1927 р. – 12,83 крб. [202, с. 105]

Система нарахування виплат зазнала змін у червні 1927 р. Відтоді розмір грошових виплат уже не залежав від трудового стажу та середнього заробітку

працівника. Їх нараховували згідно тарифної смуги, що визначалася місцем проживання безробітної особи[575, с. 4].

На підставі клопотання народного комісаріату праці (НКП) від 29 березня 1928 р. безробітним 1 категорії призначалася допомога від 12 до 27 крб., другої – від 9 до 20 крб., третьої – від 7 до 15,5 крб. [85, арк. 43]. Головними критеріями поділу на категорії слугували кваліфікація працівника, розмір заробітної плати, соціальний статус. Окрім основної грошової допомоги передбачалися виплати на утриманців безробітного, що становили від 15 до 50% середньої зарплати [107, с. 72].

Тривалість виплат допомоги регламентувалася КЗпП. Згідно з його положеннями термін не міг перевищувати 6 місяців. У травні 1926 р. НКП УСРР було прийнято рішення про те, що для кваліфікованих робітників, демобілізованих червоноармійців, неповнолітніх та одиноких жінок із дітьми цей термін становитиме 9 місяців [183, с. 180].

Законодавством були чітко визначені випадки, в яких виплати припинялися. В основному це була необґрунтована відмова від роботи, запропонованої біржею праці або невідвідування її без поважних причин [164, с. 231].

У звітах страхових органів за 1923/24 р. подані статистичні дані про те, що страховий фонд «В» поповнився на 4 392 662 крб., з яких майже 73% було виділено на виплати допомоги по безробіттю [44, арк. 50]. Загальна кількість безробітних у першій половині 1920-х рр. становила: на 1 жовтня 1923 р. – 1 січня 1924 р. – 41 689, 1 квітня 1924 р. – 63 912, 1 червня 1924 р. – 49 905, 28 911 осіб, 1 вересня 1924 р. – 37 414[660].

Найбільший відсоток допомоги по безробіттю призначався для першої категорії – будівельників, діловодів, металістів, текстильників, харчовиків. До другої категорії належали представники сфери мистецтва[65, арк. 76].

Забезпечення безробітних покращилося після передачі функції виплати матеріальної допомоги страховим касам. Впродовж 1925–1926 рр. допомогу отримували близько 68 тис. осіб (у попередньому році їхня кількість становила

59 тис.). Сума виплат збільшилася із 13 крб. 17 коп. до 15 крб. 98 коп. [201, с. 70-71]. У зв'язку з перманентною нестачею коштів, Головносоцстрах УСРР прийняв рішення про зміни в системі обслуговування безробітних. Зокрема, пропонувалося зменшити грошові витрати на трудові форми допомоги та обмежити видачу пільгових посвідчень на проїзд [101, арк. 210].

В умовах економії уряд отримав можливість забезпечити матеріальною допомогою значно більшу кількість безробітних. Якщо у 1926/27 р. матеріальне забезпечення отримували 84 797 осіб [202, с. 87], то в 1927/28 р. їхня кількість зросла до 104 684 [87, арк.92].

Розмір грошових виплат безробітним залежав від їхньої сфери діяльності. При цьому перевагу мали індустріальні робітники, частка яких складала 43,4%. Друге місце посідали державні службовці (33,4%), третє – некваліфіковані робітники (21,2%). Згідно статистичних даних найбільший відсоток осіб, що отримували грошову допомогу становили друкарі (70,2), хіміки (67,0) та металурги (55,5). Перевага при цьому надавалася членам профспілок. Якщо на 1 жовтня 1927 р. їхня кількість становила 89,6%, то на 1 жовтня 1928 р. вже 91,3% [87, арк., 92], а станом на 1 жовтня 1929 р. – 93,6% від усіх безробітних, що отримували матеріальну допомогу [92, арк. 37]. У відсотковому співвідношенні грошову допомогу отримувало 54 чоловіків, 27 жінок та 19 підлітків [227, с. 9]. Загальний обсяг виплачених страхових коштів впродовж 1920-х рр. становив: на 1925/26 р. – 10 596 621 крб.; 1926/27 р. – 12 384 504 крб.; 1927/28 р. – 16 958 027 крб. [87, арк. 92] При цьому питома вага витрат у бюджеті соцстраху збільшилася від 12,8% до 15,9% [381, с. 27]. Частка зареєстрованих безробітних, які отримували допомогу впродовж 1923–1929 рр. зросла від 16 до 70% [412, с. 55].

Варто зазначити, що суми грошових виплат на практиці не відповідали тим, що зазначалися в нормативних документах. Для прикладу, бюджетом соціального страхування було зафіксовано, що розмір допомоги мав становити 64% від зарплати, але в дійсності безробітні отримували від 11 до 43% (залежно від категорії і тарифної ставки) [412, с. 58].

Всеукраїнська рада соціального страхування, затверджуючи звіт соцстраху за 1927–1928 р., прийняла рішення про підвищення розмірів грошових допомог безробітним наступного року на 10%. Пропонувалося запровадити страхування старості через виплату пенсій робітникам [87, арк.103]. Загалом впродовж 1928–1929 рр. фінансування допомоги безробітним було збільшено майже на 2 млн. крб. Слід зауважити, що 90% усіх витрат на виплату грошової допомоги безробітним складали кошти соцстраху.

В умовах складного фінансового становища держави та, відповідно, системи соціального страхування, не видавалося можливим в повній мірі вирішити проблему соціального захисту населення. У такій ситуації допомогу фактично отримували до 30% безробітних, а її розмір був настільки мізерним, що не міг задовольнити елементарні соціально-побутові потреби [40, арк. 63-69].

З огляду на це радянський уряд змушений був вирішувати поставлені завдання за допомогою введення інших форм захисту відповідної категорії населення. У вересні 1922 р. було створено Всеукраїнський комітет боротьби з безробіттям. Ця структура через колективи безробітних та громадські роботи виділяла кошти, які використовувалися на трудову допомогу безробітним. Контроль за їхнім раціональним використанням покладался на біржі праці [390, с. 286].

Найпоширенішим видом трудової допомоги на початку 1920-х рр. були громадські роботи. Їхнє запровадження було досить раціональним як з економічних, так і політичних міркувань. В такий спосіб задіявалася значна кількість безробітних при мінімальних капіталовкладеннях. Економічна ефективність полягала у тому, що робітник отримував забезпечення від держави, працюючи на неї. На засіданні Української економічної наради, що відбулася 8 листопада 1922 р. було прийнято рішення про запровадження громадських робіт в Україні. Як зазначає Л. Гордієнко, ця ініціатива належала профспілкам та органам праці [364, с. 94]. В умовах повоєнної розрухи та голоду активно проводилися заходи з відновлення благоустрою міст, ремонту

будівель, доріг та мостів. Відповідні витрати покривалися фондом «В». Перед ЦК ВКП(б) ставилося на розгляд питання щодо виділення на потреби безробітних 300 тис. пудів хліба[492, с. 68].

Особи, що були задіяні в громадських роботах отримували певні пільги. Їх забезпечували безкоштовною медичною допомогою, гарячими обідами, пільговим проїздом залізницею, можливістю отримання хліба для членів сімей зі знижкою або безкоштовно, нараховували подвійну оплату праці за роботу у вихідні та святкові дні [504, с. 48-55].

Станом на 1922 р. у системі громадських робіт було задіяно близько 1/3 безробітних [185, с. 19]. Їхня кількість поступово зростала: у грудні 1923 р. – 5,5 тис. осіб, в січні 1924 р. – 5,8 тис., в липні 1924 р. – 6,2 тис. [199, с. 70].

Однак, з кінця 1924 р. ця система допомоги втратила своє значення з причини скрутного фінансового становища страхових органів. Керівництво вважало за доцільне перекласти відповідні витрати на державу[664, с. 2]. Після тривалих переговорів було прийнято компромісне рішення, згідно з яким соцстрах передавав кошти у розмірі страхової допомоги на кожного робітника. Для контролю за їхнім раціональним використанням НКП УСРР перевіряв списки задіяних на громадських роботах[664, с. 9-10].

Оплата праці таких працівників була заниженою. На 1 жовтня 1924 р. в УСРР вона становила 1 крб. 20 коп. в день, а в РСФРР – 2 крб. 10 коп. [496, с. 7]. Це, відповідно, змушувало безробітних відмовлятися від громадських робіт. У такому випадку кваліфікованих спеціалістів законодавство взагалі позбавляло страхової допомоги. Некваліфікованих же знімали з реєстрації строком на 3 місяці[540, с. 81].

Організацію праці не було налагоджено належним чином. Часто пропонувалися роботи, що не відповідали фаху працівника та проводилися далеко від постійного місця його проживання. Таким чином, до середини 1920-х рр. за фахом працювало лише 10% осіб [522, с. 42].

Ще одним різновидом допомоги безробітним було їхнє об'єднання в трудові колективи. Перші артїлі безробітних з'явилися 1922 р. в Миколаєві, а у

січні наступного року в Одесі: деревообробна, трикотажна та з виготовлення пакетів. Центральний комітет боротьби з безробіттям наголошував на перспективності цього виду трудової допомоги, адже на відміну від громадських робіт тут не потребувалося залучення значних коштів. Як правило артільі створювалися при господарчих органах, які надавали їм приміщення та необхідне обладнання. Працюючи в подібних організаціях робітники мали змогу зберігати кваліфікацію.

Впродовж 1924–1925 рр. і надалі фінансування комітетів здійснювалося за рахунок страхових коштів. У доповідній записці від 6 травня 1924 р., адресованій секретарю ЦК КП(б)У Д. Лебедю була висловлена пропозиція збільшити фінансування для створення колективів безробітних. Таким чином, у жовтні 1924 р. в Україні налічувалося 464 таких об'єднання, а в січні 1925 р. – 571. Зростала, відповідно, й чисельність осіб, задіяних у цих колективах: жовтень 1923 р. – 6,5 тис., жовтень 1924 р. – 12,8 тис. [2, арк. 228].

Вступати до колективів безробітних мали право виключно члени профспілок. Оплата праці не могла перевищувати тарифних ставок [501, с. 11].

Згідно з розпорядженням НКП УСРР члени колективів мали такі ж права як і застраховані, а новостворені товариства звільнялися на 6 місяців від сплати страхових внесків [669, с. 21]. Безробітні, що вступали до колективів отримували допомогу за 3 місяці наперед. Відповідно з рішенням ГУСС УСРР від 16 грудня 1925 р. на потреби цих установ виділялося близько 25% страхового фонду[183, с. 173].

Робота у трудових колективах мала свої особливості. На працівників не поширювалися певні норми трудового законодавства. Зокрема їм не надавалися відпустки, оскільки робота мала тимчасовий характер. Робітників мали право звільнити без попередження та позбавити виплати вихідної допомоги [418, с. 14].

Наприкінці 1927 р. в УСРР функціонувало 766 колективів, де працювало близько 32 тис. осіб. Їхня середня заробітна плата становила 2 крб. на день [52, арк. 2]. При цьому її розмір мав тенденцію до зростання. За даними Л.

Прилуцької у 1927/28 р. вона становила 47,5 крб., а у 1928/29 р. – 60 крб. [723, с. 134].

Для страхових органів збільшення трудових колективів був не вигідним з фінансової точки зору. Вони не поділяли думку про те, що мають матеріально підтримувати створення відповідних організацій. На засіданнях Всеукраїнської ради соціального страхування упродовж 1924–1925 рр. неодноразово обговорювалося питання нерентабельності трудових колективів [75, арк. 41].

У 1925/26 р. ситуація дещо змінилася. З метою створення колективів безробітних із бюджету соцстраху було виділено більше 1,5 млн. крб. Ці кошти було передано у підпорядкування господарських органів 73 трудових колективів, при цьому засновано іще 442 нових, де було задіяно майже 7 тис. осіб [74, арк. 290]. Л. Гордієнко повідомляє, що впродовж 1923–1930 рр. господарським органам та промисловій кооперації було передано 746 трудових колективів, в яких працювало до 50 тис. осіб [364, с. 95].

Запровадження трудових колективів все ж виявилось не настільки рентабельним як передбачалося. За таких обставин до середини 1930-х рр. трудові колективи безробітних були ліквідовані [622, с. 264].

Ще однією формою забезпечення безробітних були натуральні допомоги. 27 березня 1921 р. ВУЦВК було створено Всеукраїнську комісію з покращення добробуту трудящих, безробітних в тому числі. До її складу входили представники профспілок, радянських та господарських органів. Основними завданнями комісії стали: асигнування коштів для матеріальної підтримки робітників, покращення їхніх побутових умов, створення громадських лазень та пралень, розвиток системи громадського харчування [390, с. 266].

У середині 1922 р. через збільшення кількості безробітних страхових коштів катастрофічно не вистачало. У цій ситуації згідно з ініціативою профспілкових органів Миколаївської та Катеринославської губерній було створено їдальні громадського харчування [390, с. 283]. З метою допомоги безробітним на Поділлі Губвиконком ухвалив рішення щодо виділення окремої їдальні виключно для безробітних членів профспілок, переселенців з

голодуючих губерній, демобілізованих червоноармійців. Їхнє фінансування здійснювалося в тому числі коштом місцевих органів влади. Така практика застосовувалася впродовж 1920-х рр.

Згідно з постановою РНК УСРР від 26 вересня 1922 р. безробітні мали право на такі пільги: безкоштовна медична допомога та комунальні послуги, забезпечення паливом, удвічі менша квартплата [259, с. 748]. 24 січня 1922 р. РНК спільно з ВУЦВК ухвалили «Порядок надання безробітним права на користування комунальними послугами». Право на відповідні пільги надавалося тим категоріям зареєстрованих на біржах праці, що отримували допомогу по безробіттю. Згідно із цим документом їм видавалися спеціальні бонни, які вони могли безоплатно використовувати до 5 літрів води з водопроводу впродовж доби, 4,5 кВт. електроенергії щомісячно, а також двічі на місяць відвідувати комунальну лазню [620, с. 201].

У зазначений період широкого застосування набули практика навчання і практика перекваліфікації робітників з метою їхнього працевлаштування на підприємствах, де не вистачало працівників окремих професій. Завдяки цим заходам впродовж 1926–1929 рр. отримали роботу близько 25 тис. осіб [392, с. 62].

Існували також інші види забезпечення безробітних: надання місць в гуртожитках для їхнього проживання або ночівлі, створення ясел для дітей та виділення окремих місць в дитячих будинках. Статистичні дані свідчать, що найбільша кількість будинків для безробітних зосереджувалася у великих містах: в Харкові на 600 осіб, Одесі на 500, Києві на 450, Катеринославі на 200 [162, с.176]. Тут варто зауважити, що нічліжні приміщення за санітарними показниками були практично непридатними для проживання.

Приктикувалися й інші види допомоги безробітним. У Вінниці 1924 р., згідно з рішенням Губкомісії у справах боротьби з безробіттям, було відкрито безпрограшну лотерею. У лютому 1924 р. в Одесі, згідно з ініціативою місцевих мешканців, було організовано так званий місячник по збору коштів для

безробітних за рахунок націнок на білети до театрів та кіно, а також надбавок до квартплати. Така практика мала місце і в інших містах УСРР [390, с. 295].

Важлива роль в організації натуральної допомоги відводилася профспілкам, які контролювали своєчасну сплату внесків до спеціального республіканського фонду допомоги безробітним, створеного 1922 р., брали безпосередню участь у зборі коштів та продовольства для потреб цієї категорії населення. Нерідко фонд допомоги поповнювався за рахунок добровільних внесків робітників та службовців[584, с. 99].

Слід зауважити, що мали місце випадки, коли безробітні у формі протесту висловлювали своє невдоволення складною процедурою оформлення допомоги. Як зазначила О. Мовчан безробітні висували вимоги щодо скасування пільгових привілеїв для комуністів, встановлення контролю за діяльністю бірж праці тощо[540, с. 90].

Згідно з першим п'ятирічним планом радянська влада передбачала збільшити відсоток осіб, які мали право на матеріальну допомогу (з 28 до 41%), а також розмір самих місячних виплат від (14 до 25%) [76, арк. 5]. З огляду на це соцстрах зобов'язувався виділити майже 4 млн. крб. Якщо у 1928–1929 р. на потреби безробітних у даній сфері було використано 250 тис. крб., то у 1929–1930 р. – 3,8 млн. крб. [92, арк. 32].

В умовах прискореного індустріального будівництва радянське керівництво змінює свою позицію щодо соціального забезпечення безробітних. Це було зумовлено потребою в робочій силі для швидкого розвитку промисловості [608, с.3]. Державні органи розпочали активну діяльність зі скорочення чисельності безробітних. 28 вересня 1929 р. ЦК ВКП(б) затвердив постанову «Про соціальне страхування», де наголошувалося на необхідності здійснення перевірки соціального становища безробітних. Детально перевірялися трудовий стаж та розмір грошової допомоги. Особи, які без поважної причини відмовилися від запропонованої роботи відтоді втрачали право на отримання матеріальної допомоги [461, с. 44].

Страхові органи розпочали ретельні перевірки серед безробітних. Внаслідок цих дій даного статусу було позбавлено 137 тис. осіб, з яких найбільшу частку становили колишні торговці та чорнороби [373, с. 3].

В період активного індустріального будівництва і, відповідно, збільшення попиту на робочу силу держава взяла курс на остаточну ліквідацію безробіття. Зменшити кількість безробітних передбачалося запровадженням 7-годинного робочого дня і 7-денного робочого тижня, колективізації сільського господарства тощо. В адміністративному порядку вводилися більш жорсткі вимоги для отримання статусу безробітного. Замість грошових виплат надавалася трудова або натуральна допомога [392, с. 5]. Опікувалися цими питаннями новостворені робітничі бригади [92, арк. 27].

На XVI з'їзді партії Й. Сталін зазначив, що в умовах стрімкого промислового розвитку держави забезпечення безробітних є неприпустимим та економічно невиправданим [111, с. 49]. З огляду на це у директиві НКП СРСР, датованої лютим 1930 р. наголошувалося на тому, що неприпустимо виплачувати кошти безробітним УСРР [22, арк. 31]. Тоочасна періодична преса стала рясніти статтями про виявлення осіб, що незаконним шляхом отримали статус безробітного [229, с. 9]. Таким чином, станом на квітень 1930 р. чисельність безробітних зменшилася з 162 до 65 тис. [89, арк.35].

Директивою ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1930 р. було започатковано курс на остаточну ліквідацію безробіття в СРСР. Згідно з цим документом страховим органам суворо заборонялося виплачувати допомоги безробітним, якщо наявними були робочі місця на підприємствах, оскільки умовами успішного соціалістичного будівництва визначалося активне залучення робочої сили[571,с. 7]. Місцеві органи отримали право на примусове працевлаштування безробітних у десятиденний термін [108, с.1]. Фактично було відновлено принцип трудової повинності. Радянські лідери переконували, що повна та прискорена ліквідація безробіття суттєво покращить життєвий рівень суспільства та економічну стабільність в державі.

Отже, запровадження ринкових механізмів в економіці спричинило безробіття, яке набуло особливо масового характеру у містах і стало для держави проблемою, що потребувала негайного вирішення. З огляду на це було запроваджено реєстрацію безробітних та виплату їм допомоги за рахунок страхових коштів. Оскільки страхові бюджети були обмеженими влада почала вводити альтернативні види допомоги – трудову (участь у громадських роботах та колективах безробітних) та натуральну (покращення побутових умов, розвиток системи громадського харчування). В умовах переходу до індустріального виробництва, коли збільшився попит на робочу силу, держава припинила виплату грошової допомоги безробітним.

Висновок до Розділу 2.

Слід констатувати, що надання медичних послуг у 1920-ті рр. здійснювалося у дуже складних умовах. Через брак коштів владою було прийнято рішення про обслуговування робітників та службовців за рахунок коштів соціального страхування. Привілейованою категорією в медичному забезпеченні стали представники державно-партійної номенклатури. З причини нестачі коштів та кваліфікованих фахівців на отримання якісних медичних послуг не могли розраховувати селяни.

Запровадження ринкових механізмів в економіці спричинило безробіття, яке набуло особливо масового характеру у містах і стало для держави проблемою, що потребувала негайного вирішення. З огляду на це було запроваджено реєстрацію безробітних та виплату їм допомоги за рахунок страхових коштів. Оскільки страхові бюджети були обмеженими, то влада почала вводити альтернативні види допомоги – трудову (участь у громадських роботах та колективах безробітних) та натуральну (покращення побутових умов, розвиток системи громадського харчування). В умовах переходу до індустріального виробництва, коли збільшився попит на робочу силу, держава припинила виплату грошової допомоги безробітним.

РОЗДІЛ 3.

СТАН СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ СФЕРИ

3.1. Матеріальне становище соціальних верств населення

Важливою складовою державної соціальної політики є досягнення високого рівня матеріальної забезпеченості населення. Створення сприятливих умов для успішного функціонування цієї системи для керівних органів влади завжди мало та має виняткове значення. Стабільний розвиток представників усіх верств суспільства, їх спроможність задовольнити найважливіші соціальні потреби є показником ефективності проведення державних реформ.

Матеріальне становище населення є багатогранною системою, що включає заробітну плату, цінову політику, прибутки та видатки, платоспроможність суспільства.

До початку Першої світової війни матеріальне становище суспільства визначалося розміром зарплати. Наслідки війни та революції помітно відбилися на соціально-економічних процесах. В умовах галопуючої інфляції заробітна плата стала другорядним елементом у доходах населення. Робітникам необхідно було знаходити додаткові джерела для існування.

Розглядаючи матеріальне становище населення варто зазначити, що в період непу в державі паралельно існували різні грошові одиниці. Плата за виконану роботу тоді обчислювалася московськими або місцевими карбованцями, радянськими знаками, червінцями. Дві останні категорії виплачувалися у готівковій формі. Перша являла собою результат поділу загальної суми номінальної зарплатні на вартість бюджетного набору, що складався із 24 видів товарів[292, с. 108-109].

На початку 1920-х рр. заробітна плата виплачувалася радянськими грошовими знаками, що відповідали курсу товарного карбованця. Її структура в зазначений період була неоднорідною. Вона складалася з таких елементів:

виплата готівкою, продовольством, утримання платежів за комунальні послуги[649, с. 2].

Скорочення продовольчого пайку майже на 30% позначилося і на продуктивності праці. Карткова система, що функціонувала в Україні до жовтня 1921 р. не забезпечувала населення прожитковим мінімумом. Робітники та службовці мали змогу отримати лише четверту частину продовольства, яке споживали. Решту змушені були купувати по завищеним цінам. За свідченнями Струmilіна, пролетаріат працював наполегливо, нехтуючи власним здоров'ям.

Суттєвий вплив на матеріальне становище мала натуралізація заробітної плати. Така практика була поширена упродовж 1921–1922 р. На січень 1921 р. частка натуральних виплат становила майже 85%, а наступного року її обсяг скоротився до 60%. При цьому найбільший відсоток натуральних виплат припадав на працівників важкої промисловості. Ця система не забезпечила зростання продуктивності праці. Власне натуральні виплати у більшості випадків не задовольняли індивідуальних потреб населення. До того ж існували труднощі щодо збуту непотрібної продукції. На 1923 р. частка натуральних виплат для металістів та гірників становила 37,3%, відповідно для робітників легкої галузі – 7,5% [660, с.24].

Намагання радянської влади на початку 1920-х рр. здобути прихильність населення за допомогою соціальних перетворень, не передбачало вирішення питань щодо підвищення продуктивності праці. Лише у квітні 1921 р. ВУЦВК запровадив преміювальну систему оплати праці. Однак в умовах гіперінфляції та відсутності фінансових ресурсів, ця система зазнала краху [585, с. 136].

Починаючи із червня 1921 р. відбувалося переведення усіх державних підприємств на колективне постачання. Це означало створення натурального та грошового фонду заробітної плати. За умов збереження високої продуктивності праці його обсяги залишалися незмінними. Ця практика стосувалася, насамперед, великих підприємств.

10 вересня 1921 р. РНК РСФРР прийняла декрет «Основні положення з тарифного питання» відповідно до якого суму заробітної плати складали всі

види постачання робітників (грошові виплати, квартплата, комунальні послуги, спецодяг, витрати на культурний розвиток), а її розміри відповідали виключно виробничим показникам.

Зрівняльний характер заробітної плати зводив нанівець різницю в оплаті праці кваліфікованих та некваліфікованих кадрів. Водночас поширеним явищем на початку 1920-х рр. було існування грошових сурогатів (бонів), що негативно впливало на матеріальне становище населення. Це був штучний вид платежів, якими можна було розраховуватися виключно в державних їдальнях та в конкретно визначених кооперативах. Такий варіант натуралізації зарплати значно обмежував свободу витрат. До того ж у кооперативах не завжди були у наявності необхідні товари. Тому така практика припинила своє існування у 1925 р. [292, с.110]. За підрахунками Буянова М. робітники Донбасу отримували близько 15% заробітку бонами [304, с. 25].

З метою вилучення грошей на розвиток промисловості у радянській економіці восени 1923 р. була штучно встановлена диспропорція на ціни промислових та сільськогосподарських груп товарів («ножиці» цін). Як наслідок селяни щороку втрачали близько 300 млн. довоєнних золотих карбованців. Якщо до початку Першої світової війни певний товар умовно коштував 1 пуд збіжжя, то на 1923 р. його ціна зросла в 4-5 разів [528, с.13]. У 1924 році пуд жита коштував 65 коп., а пара чобіт 10 крб., фунт свинини селяни продавали за 25 коп., тоді як пачка сірників коштувала 17 коп. Восени 1925 р. ціни на промислові товари зросли на 50—100 %, а податок збільшився у 7 разів. Якщо на 1924 р. його розмір становив 5 крб., то у 1925 році він збільшився до 35 крб. [99, арк. 4]. Наслідком цієї політики стала криза перевиробництва. Підприємства, не маючи змоги збувати надлишкову продукцію, не виплачувати заробітну плату працівникам. Для вирішення проблеми радянський уряд видав відповідні директиви про зниження цін на промислові товари. Це певним чином нормалізувало ринкові відноси, але стабілізувати економічну ситуацію в цілому не вдалося.

Ще одним проблемним моментом були постійні примусові відрахування із заробітної плати (утримання червоної армії, профспілкові внески, виписка періодичних видань). Їхня інтенсивність викликала різке невдоволення серед працюючих. Тому на IV з'їзді профспілок, що відбувся у травні 1923 р. було встановлено 5% ліміт на відрахування. Проте на практиці вони становили майже 10%.

Вагомим чинником, що погіршував матеріальне становище населення була постійна затримка у видачі заробітної плати. При цьому швидке зростання цін та інфляція знижували рівень доходів громадян. Така тенденція яскраво простежувалася влітку 1923 р. Тоді практично в усіх галузях господарства зарплата видавалася несвоєчасно[100, арк. 98].

Незначну частину прибутків населення становили виплати соцстраху. Подальше зростання заробітної плати дозволило підвищити їх питому вагу майже у сім разів. Водночас суттєво розширилося коло осіб, що отримували допомогу по безробіттю та інвалідності. У пошуках додаткових прибутків робітники зазвичай вдавалися до підробітків. В основному це була торгівля городиною. Дані статистики свідчать, що упродовж 1920-х рр. існувало шість видів прибутків, що не включали заробітну плату та соціальну допомогу. Це були споживчі кредити, надходження від оренди житла, позики, продаж майна та сільськогосподарської продукції, підробітки.

Працівники із найнижчою заробітною платою паралельно займалися сільським господарством. За даними бюджетних обстежень на 1925 р. близько 18% робітників мали землю сільськогосподарського призначення та тримали домашню худобу. Саме в умовах продовольчої кризи вагому частку прибутків становили надходження з присадибних ділянок. Спостерігалася тенденція проникнення сільського господарства в міста. Картоплею засаджувалися вільні земельні площі.

Досить поширеним явищем на початку 1920-х рр. були крадіжки на підприємствах. Російські економісти в еміграції оцінювали таку ситуацію наступним чином: «З приходом радянської влади гаслами якої було грабувати

награбоване, робітниче населення вдавалося до масового розкрадання виробничих ресурсів. Зважаючи на політико-економічну ситуацію в державі, це явище можна оцінювати як спосіб виживання, а не кримінальний злочин» [515, с. 19].

Упродовж досліджуваного періоду радянські партійні органи прагнули контролювати усі процеси, що були пов'язані із матеріальним забезпеченням населення. Були створені відповідні організації: Центральна комісія з робочого постачання, Всеукраїнська та губернські комісії заробітної плати. Діяльність цих структур не забезпечила рівномірного розподілу прибутків у галузях важкої та легкої промисловості.

Зростання ролі заробітної плати розпочалося із 1922 р. Але досягнути довоєнного рівня вдалося лише на 15%. До січня 1923 р. було ліквідовано зрівняльний принцип оплати праці, а також зменшено її натуральну частку до 18,8%. Однак для робітників цукрової промисловості натуральні виплати становили 34%, а для комунальників – 26%. Така тенденція пояснювалася тим, що цукровиками вираховували кошти за користування житлом, а комунальникам ще й за видачу спецодягу. До кінця 1923 р. заробітна плата уже становила 48% від рівня 1913 р.

Відповідно до наказу Укрраднаргоспу від 12 травня 1922 р. було затверджено розміри заробітних плат за 17-розрядною тарифною сіткою. Для спеціалістів та кваліфікованих працівників передбачалися надбавки від 10% до 150%. Заробітна плата виплачувалася в радзнаках двічі на місяць. При цьому заробітна плата робітників та службовців, що працювали на державних підприємствах, не перевищувала 6600 крб. [118, с. 136].

Затверджена тарифікація заробітних плат диференціювала доходи працівників залежно від їх кваліфікації. Уже у другій половині 1921 р. середня зарплата фахівців була вищою майже на 73%, а на початку 1922 р. її перевищення сягало 250% [602, с. 114].

Розмір заробітної плати визначався галуззю виробництва. За висновками І. Дубинської найвищі прибутки мали поліграфи (18 руб. 42 коп.) [396, с. 33].

Рівень матеріальної забезпеченості працівників також залежав від конкретно визначеної місцевості. У Харкові найвищі прибутки мали тютюнники (15 руб. 70 коп.), мукомели (15 руб. 62 коп.) та комунальники (15 руб. 53 коп.), відповідно найнижчі — кондитери (11 руб. 50 коп.) та цукровики (11 руб. 93 коп.) [396, с. 19]. Низькооплачуваними категоріями в досліджуваний період були робітники залізничного та водного транспорту. Для забезпечення свого прожиткового мінімуму вони неодноразово вдавалися до крадіжок на підприємствах. На Донбасі найнижчий рівень доходів мали працівники, що займалися виробництвом машин та інструментів, обробкою деревини, видобутком і переробкою каміння та глини.

Матеріальне становище робітників було дещо нижчим ніж у службовців. Середній розмір сукупних доходів робітничих родин на листопад 1923 р. становив 14 руб. 49 коп., тоді як службовці отримували 20 руб. 41 коп.

Для працівників невиробничої сфери заробітна плата виплачувалася із місцевих бюджетів. Її розмір залежав від конкретного населеного пункту. Так, у 1925–1926 рр. у Вінниці обсяг заробітної плати в середньому коливався в межах 6-ти крб., в окружних центрах — 5 крб. 25 коп., а у районах та селах — 4 крб. 25 коп. Для певних категорій працівників затверджувалися персональні оклади: голова сільради та комнезаму отримували 12 крб., голова райвиконкому — 50 крб., судді та начальники міліції — 50 крб., лікарі — 46 крб. 25 коп., вчителі та фельдшери — 25 крб., агрономи — 46 крб. 25 коп. Впродовж 1924 р. середня зарплата на Поділлі потроху зростала: у січні її розмір становив 30,79 крб., у серпні — 34,63 крб., а в грудні — 34,91 крб. [585, с. 137].

Порівняно в кращому матеріальному становищі перебували працівники приватних установ. Окрім заробітної плати їм нараховувався ще додатковий відсоток від прибутку. Таким чином роботодавці зацікавлювали своїх робітників у розвитку виробництва [573, с. 13].

Починаючи з 1923 р. відбувалося вирівнювання розмірів заробітних плат у легкій та важкій галузях промисловості. У цей період середня заробітна плата

робітників і службовців зросла на 28%, у металургів — на 100%, а у хіміків — 5,5 рази[547, с. 69].

До початку 1924 р. розбіжність в оплаті праці у важкій та легкій галузях промисловості частково вдалося скоротити. У вказаний період легкій індустрії вдалося повністю досягти її довоєнного рівня. Відповідно у важкій — лише наполовину[396, с. 239].

У січні–вересні 1923 р. курс радзнаку знизився майже на 75%. До початку 1924 р. відбувалося безперервне знецінення грошей. Уже на лютий 1924 р. інфляція досягла позначки 227,7%[304, с. 14]. Така економічна ситуація суттєво погіршувала матеріальне становище населення. До того ж були постійні затримки у виплаті зарплат, що стало наслідком дефіциту готівки внаслідок порушення комерційного принципу у стосунках між державою та промисловістю. Це в подальшому призупинило перехід на відрядну заробітну плату, а також періодичне преміювання працівників. Таким чином, робітники зазвичай отримували не більше третини заробітку[463, с. 166].

Згідно із відомостями ЦСУ УСРР, затримки у виплаті зарплати в середньому по УСРР впродовж 1923 р. сягали 12–26 днів [660, с. 14].

За підрахунками М. Буяновера працівники важкої промисловості, внаслідок несвоєчасних нарахувань, втрачали до 20% реальної зарплати. Але, починаючи з кінця 1923 р., їхній заробіток набув певної стабільності [304, с. 77].

Внаслідок суттєвого знецінення грошової одиниці починаючи із вересня 1922 р. заробітна плата нараховувалася в товарних рублях. Таке рішення в певних межах сприяло забезпеченню прожиткового мінімуму [96, арк. 35].

Важливе значення для зміцнення економіки держави мала грошова реформа 1922–1924 рр., внаслідок якої виникла головна валюта — червінець або золотий карбованець. Було повністю ліквідовано масу знецінених грошових паперів (радзнаків). Запровадження стабільної грошової одиниці сприяло підвищенню продуктивності праці на виробництві, прискорило відбудову народного господарства, налагодило ринкові відносини, що створили умови для

поліпшення матеріального становища населення за рахунок збільшення зарплати.

До 1924 р. курс червінця був стабільний, але внаслідок стрімкого зростання цін на хліб його купівельна спроможність скоротилася до 63% [205, с. 15].

З 1925 р. вдалося відновити довоєнний рівень заробітних плат крім вугільної та металургійної промисловості [660, с. 88].

З метою збереження рівня заробітної плати після переведення її з рублів у червінці, починаючи з лютого 1924 р. було запроваджено систему територіальних поясів, за якими здійснювалася оплата праці. До першого належали столиці та великі промислові центри, до другого – регіони із середнім рівнем цін, до третього – з низькими цінами. Відповідно до постанови Ради праці та оборони (РПО) було визначено основні засади переведення товарних рублів у тверду валюту. Так, для першого територіального поясу 1 товарний рубль становив 1,5 руб. у твердій валюті, для другого — 1,3 руб., для третього – 1 до 1 руб. [662, с. 7].

Налагодження економічної ситуації в період непу стабілізувало оплату праці лікарів. Вагому роль у вирішенні питань щодо регулювання їх заробітної плати відіграла профспілка «Всемедикосантруд». З 1 жовтня 1924 р. було укладено колективний договір між членами організації та НКОЗ. Відповідно до його нормативних положень затверджувалися ставки відповідно до розрядів, а також гарантувалися права рентгенівських працівників на отримання 50% (для лікарів) та 25% (для молодшого медперсоналу) надбавки до основної ставки.

Працівники медзакладів на посадах охоронця, повара, двірника в середньому отримували 17,50 рублів, лікар з 10-річним стажем роботи – 52 рублі, директор медінституту – 76 рублів. На 1925 р. вартість картоплі становила 75 коп., олії – 30 коп., м'яса – 20 коп., десятка яєць – 32 коп. При цьому заробітна плата лікарів на 1913 р. становила понад 100 рублів на місяць, а вартість деяких продуктів харчування була навіть дешевшою. Так, у довоєнні роки картоплю можна було придбати за 25–40 коп. [621, с.26].

Матеріальне становище селянства залежало від реалізації продукції власного господарства. Домінуюче становище серед прибутків селян займав продаж продуктів рільництва і тваринництва. Незначну частку займав продаж сільськогосподарської продукції та хатнього майна. При цьому у малопотужних господарствах з посівною площею до 3-х десятин вагоме місце займали підробітки [391, с.44]. Заробітну плату отримували наймані робітники (службовці, місцева інтелігенція, батраки). Сільські робітники були задіяні переважно в радгоспах, одноосібних господарствах, лісництвах. Основними формами оплати праці були грошові виплати та натуральна допомога. Розмір заробітної плати в середньому сягав 17 крб. Підлітки та малолітні особи отримували вдвічі менші суми заробітків. Порівняно у кращому матеріальному становищі перебували робітники радгоспів, лісництв та кінних заводів. На 1924 р. їхня заробітна плата становила 19 крб. 25 коп. Службовці тих же установ отримували 50 крб.

У досліджуваній період заробітна плата партійної верхівки була порівняно невисокою. Проте матеріальне становище вказаної категорії не визначалося розміром заробітків. Вагоме значення мало натуральне забезпечення, яке офіційно ніде не фіксувалося. Це були так звані продовольчі пайки та матеріальна допомога. Існували приховані надбавки до заробітних плат. При цьому усі додаткові блага та послуги партійні працівники отримували за символічну плату або й безкоштовно. Рівень оплати праці відповідальних працівників суттєво випереджав заробітки робітників та службовців. Так, якщо заробітна плата пересічного працівника становила 15 руб., то ставка високопосадовця перевищувала 100–120 руб. При цьому ЦК неодноразово ставив на розгляд питання про збільшення їх зарплати.

Зміцнивши своє політичне становище партійна номенклатура узаконила свої пільги та привілеї, а також високі заробітки. Відповідно до декрету від 31 березня 1925 р. представники партійного апарату були поділені на сім категорій. Заробітна плата відносилася до найвищих ланок 17-розрядної сітки. Посадовий оклад відповідального партійного працівника становив 175 руб., в

той час коли середня зарплата робітників сягала 50 руб. Аналізуючи партійні документи, маємо підтвердження подальшого зростання зарплати відповідної категорії населення. Законодавство, водночас, забороняло мати інші прибутки крім гонорарів за результати наукової та викладацької діяльності.

Невдоволення робітничих мас зловживаннями керівної верхівки радянського апарату спонукало ЦК КП(б)У здійснити показову акцію, і в травні 1926 р. було прийнято рішення про скорочення розміру заробітної платні членам ВУЦВК.

Руйнівні наслідки революційних подій зумовили виникнення продовольчої кризи на початку 1920-х рр., що позначилося на якості споживання населення. Результати статистичних обстежень підтверджують суттєве зниження якості харчування міського населення. Так, якщо до 1911 р. вони споживали в середньому 3,5 тис. ккал. на добу, то до кінця 1920 р. їх раціон скоротився до 2,5 тис. ккал.

В умовах складної політико-економічної ситуації відчутно погіршився якісний склад продуктів харчування. Споживання м'ясомолочних продуктів, порівнюючи із довоєнним рівнем, скоротилося на 41%, хліба – на 20%.

До кінця 1922 р. майже 60% добового раціону становив житній хліб. На початку року ціни на борошно зросли майже вдвічі, а на м'ясо та молочні продукти різко впали. Відсутність належної кількості кормів, спричинене посухою та неврожаєм, зумовило масовий забій худоби. Якість харчування визначалася рівнем прибутків. Робітники із відносно нижчим рівнем доходів споживали в основному картоплю та хліб. Більш заможні категорії доповнювали свій раціон м'ясом, рибою, маслом, солодощами[436, 47].

На початку 1923 р. спостерігалось зростання попиту на непродовольчі товари, в першу чергу, на одяг та взуття [304, с.107]. Споживчі інтереси робітників та службовців мали специфічні відмінності. Для першої категорії витрати в основному спрямовувалися на закупівлю господарського інвентарю, одягу та взуття. Для других більша частина коштів витрачалася на придбання

засобів особистої гігієни, медикаментів, на задоволення культурно-освітніх потреб. При цьому витрати на їжу були приблизно однаковими [396, с. 75, 79].

Загалом виробництво промислових товарів за обсягами не відповідало попиту. Особливо відчутний дефіцит був на шкіряні товари, бавовняні та шерстяні тканини, металеві та скляні вироби, а також на товари харчування – цукор, олію, чай [542, с.39].

У 1923 р. підвищилися ціни на промислові товари. В умовах товарного дефіциту та одночасного збільшення грошових прибутків населення виникла інфляція [512, с.401]. Внаслідок зростання вартості на промтовари та подорожчання проїзду більшість торгівельних установ не змогли виконати постанову ЦК ВКП(б) про 10% зниження цін. Щоб уникнути відповідальності керівництво торговельних закладів закуповували неякісні або браковані товари [542, с. 40].

У 1926 р. було знижено ціни на хліб та цукор. Водночас збільшилася вартість м'яса, сала, картоплі та капусти. За твердженням І. Дубинської, яка займалася дослідженням бюджетів робітників, у зазначений період була сприятлива цінова політика, що давала змогу повною мірою забезпечити населення споживчими потребами [396, с. 84].

Подальше зростання прибутків населення сприяло купівлі нового взуття та одягу. Зростав попит на купівлю верхнього одягу, костюмів, суконь. Найбільшим попитом користувалися дешеві речі. Водночас відчувався дефіцит на постільну білизну у зв'язку із житловою проблемою. До 1927 р. до вжитку увійшли панчохи та шкарпетки [603, с. 51].

В умовах товарного дефіциту влада намагалася вжити заходів щодо покращення рівня споживання робітників та службовців. Завдяки системі громадського харчування та споживчої кооперації було налагоджено їх першочергове забезпечення продовольчими товарами за пільговим цінами.

У другій половині 1920 р. приватний сектор зазнав тиску з боку держави, внаслідок чого частка товаропостачання до 1930 р. скоротилася із 49% до 5,5%.

Продовольча криза спостерігалася також в індустріальних центрах. Упродовж 1927–1928 рр. робітничі кооперативи Маріуполя, Запоріжжя, Дніпропетровська, Краматорська, Луганська, Сталіно, Макіївки забезпечували населення хлібом на 48%, м'ясом – на 33%, крупами – на 46%, олією – на 76%.

Наступного року, через неврожай, суттєво скоротилися обсяги постачання хлібом. Максимальні норми забезпечення передбачалися для робітничого населення Донбасу. По 800 гр. видавалося для осіб, задіяних на підземних роботах; по 600 гр. отримували військовослужбовці; по 400 гр. – безробітні, учні, студенти.

Аналізуючи підсумки діяльності щодо покращення матеріального становища населення, радянське керівництво визнавало певні прорахунки. На XV з'їзді ВКП(б), що відбувся 2–9 грудня 1927 р., було визначено найважливіші завдання щодо реалізації першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства держави. Так, першочерговим завданням було зниження цін на промислові товари, підвищення заробітної плати та матеріального рівня робітників [466, с. 37]. Аналогічні питання розглядалися і на X з'їзді КП(б)У, що відбувся в листопаді 1927 р. Однак, теоретичні пропозиції щодо підвищення рівня матеріального забезпечення населення в досліджуваний період залишилися на папері. Водночас загальний рівень матеріальної забезпеченості робітників похитнувся через практику державних позик. До того ж у січні 1928 р. за ініціативою Політбюро ЦК ВКП(б) здійснювався тиск на селянство через примусове вилучення хлібу, а також збільшення їх оподаткування начебто для розвитку індустріалізації[487, с. 351].

Цінова політика виявилася непосильною для більшості соціальних верств населення. Й. Сталін вимагав від радянського керівництва абсолютного виконання поставлених завдань, нехтуючи елементарними законами ринкової економіки [487, с.355]. Намагаючись догодити партійній верхівці, економістами розроблялися плани, що не враховували звітності про баланс народного господарства за попередні роки.

Продовольчий дефіцит, що виник внаслідок неврожаю, став причиною запровадження карткової системи на товари. Таке нововведення уряд обґрунтував необхідністю налагодження постачання у міста та захисту споживчого ринку від спекуляції [3, арк.57].

Наприкінці 1920-х рр., внаслідок одержавлення народного господарства, ринкові відносини практично були скасовані. Водночас темпи підвищення цін суттєво випереджали збільшення номінальної зарплати. Якщо впродовж 1928–1929 рр. вона зросла на 8,2%, то ціни, відповідно, підвищилися на 13,2%, що призвело до зниження реальної зарплати майже на 6% [693, с. 167]. Наведені дані свідчать, що впродовж 1928–1929 рр. відбулося падіння життєвого рівня громадян.

Суттєве подорожчання товарів та послуг обумовило негативні зміни в матеріальному становищі населення. Прибуткова частина родинного бюджету знизилася із 88,2% до 73,8%, а видатки на харчування із 46,6% у попередньому році зросли до 50,3% [692, с. 260].

Отже, рівень матеріального забезпечення населення є важливим складником соціальної політики держави, визначаючи її ефективність. В умовах переходу до ринкових механізмів в економіці періоду непу, зі зменшенням частки державних фінансів, значно погіршилося матеріальне становище пересічних громадян. Суттєво зменшилася їх купівельна спроможність. В таких умовах робітники і селяни не могли розраховувати на державну підтримку. Виняток складали представники радянського та партійного апарату, забезпечення яких здійснювалося на особливих умовах.

3.2. Житлове будівництво

Важливою складовою частиною радянської соціальної політики було створення належних побутових умов для задоволення базових потреб суспільства, що включало в себе відновлення житлового фонду та налагодження системи комунального господарства.

Ще в середині XIX ст. внаслідок швидкісних урбанізаційних процесів в більшості країн Європи гостро постала житлова проблема. В Україні, особливо в її південних околицях, бурхливий розвиток міст спостерігався в останній чверті XIX ст. Однак наявні забудови не були розраховані на велику кількість населення.

В Україні впродовж 1914–1920-х рр. припинилося масове житлове будівництво. Водночас значно зменшилися кошти на ремонт будівель, оскільки ще в 1916 р. влада змушена була припинити збільшення квартплати, що була основним джерелом поповнення домового бюджету. Житлова інфраструктура зазнала серйозних руйнувань внаслідок воєнних дій та революції. За підрахунками Г. Діденко впродовж 1918–1920 рр. в Україні було знищено 9,2% житлових споруд [396, с. 270]. Далося взнаки і природне старіння та зношеність будівель.

Житлове питання катастрофічно загострилося в період політики «військового комунізму». За підрахунками О. Мовчан загальна частка зруйнованих будівель в Україні становила 7,7%. Найбільший відсоток спостерігався в Сталіно (18%), Одесі та Миколаєві (17%). Відповідно найменший – в Харкові та Чернігові (3,2%) [540, с. 230].

Не дивлячись на масштаби руйнувань, у Херсоні та Одесі житлова криза не спостерігалася. Це пояснювалося значним зменшенням приросту населення в регіоні. Така ж тенденція прослідковувалася і в провінційних містечках Волинської та Подільської губерній, що зазнали погромів з боку антисемітських груп. Водночас житлове питання загострилося в Києві, Харкові, Полтаві та інших містах, що було зумовлене значним збільшенням кількості населення.

Відповідно до перепису 1923 р. на одного мешканця в середньому припадало 65% житлової норми в розмірі 18 аршин (12,8 кв.м).

Особливого загострення житлова криза набула після запровадження непу, оскільки в цей час пріоритетним завданням був розвиток промислового

будівництва, що вимагав масового залучення робочої сили. Темпи забудови житла відставали від стрімкого збільшення чисельності населення [540].

Досить складна ситуація спостерігалася у Харкові. На початку 1920-х рр. збільшився бюрократичний апарат, що, відповідно, вимагало виділення для його роботи певної кількості приміщень. Тому кращі будинки в центрі міста забирали під партійні та інші державні установи. За підрахунками М. Борисенка всього на потреби радянських партійних службовців було виділено 20% житлової площі, у столиці ця позначка сягала майже 44% [708, с. 234]. Крім того, населення в Харкові, порівнюючи із довоєнним періодом, збільшилося із 260 до 400 тис. чол. Загалом на потреби адміністративного апарату було виділено 2467 квартир, що вкрай загостило житлове питання [132, с. 11]. У 1922 р. було заслухано звіт діяча профспілки, де наголошувалося, що за працівниками профспілкових організацій закріплювалося 200 будинків, з них 60 – абсолютно непридатних для життя. Розширення житлової площі планувалося реалізовувати за рахунок будинків житлових кооперативів [708, с. 54].

Впродовж 1920-х рр. спостерігалось скорочення житлової площі на одного мешканця. Якщо на 1924 р. вона становила 6,8 кв.м., то на 1929 р. вона скоротилася до 5,7 кв.м. В окремих містах ситуація була набагато гіршою. Наприклад, в Запоріжжі на людину припадало 4,8 кв.м. У Бердичеві ця позначка складала 4,3 кв.м. при санітарному мінімумі 8 кв.м.

У 1923 р. було прийнято новий «Житловий кодекс УСРР» відповідно до якого норма житлової площі повинна становити не менше 13,65 кв.м. на людину. При цьому не враховувалися допоміжні приміщення – кухня, туалет, ванна, коридор. Водночас міські та селищні ради, залежно від конкретних місцевих умов, мали право її зменшити до 9,1 кв.м. Ці норми отримали назву «голодні» [631, с.52]. Але навіть такі мізерні цифри були недосяжними для більшості населення країни.

Робітники та службовці мали право на користування надлишками житлової площі, якщо її розмір не перевищував 50% від встановленої норми [236, с.477]. У 1928 р. розмір надлишків скоротився до 25% [114, с.7].

Існували окремі категорії населення, що мали пільги на отримання окремої кімнати: партійна номенклатура; кваліфіковані фахівці державних підприємств та установ; працівники профспілкових та кооперативних установ; важкохворі, що за висновками медичної комісії потребували ізоляції; члени Всесоюзного товариства політичних каторжан [540, с. 231].

Спираючись на дані перепису за 1926 р. найгірше забезпеченими житлом були робітники, що викликало їх різке невдоволення. Водночас представникам вищого партійного апарату передбачалося надання безкоштовних кімнат [394, с.125].

Картина щодо житлового забезпечення виявилася неповною, оскільки за межами уваги залишилися трудові мігранти та студенти. Місцеві представники Комітету з покращення побуту студентської молоді повідомляли партійне керівництво про неможливість поселення в гуртожитки новоприбулих. Для вирішення цього питання органи влади поселяли їх в розорені магазини, склади на міських околицях, що були покинуті власниками під час військових дій [708, с. 236].

Незначний ріст житлового будівництва в Україні припадає на 1923 р. Однак активного буму не спостерігалось, оскільки будівельні матеріали на той час були у дефіциті. Забудовниками були професійні робітники, так як за сприяння профспілок та житлової кооперації їм надавалося право на отримання кредитів та можливість діставати дефіцитні матеріали. В цей період будівельні роботи зводилися в основному до ліквідації руйнівних наслідків воєнних дій. За результатами обстеження житлового будівництва в окружних містах, здійсненого відділом комунальної статистики Центрального статистичного управління України, всього за 1923 р. було зведено 31,3 тис. кв.м. житлової площі. З них на нові будівлі припадало 5,7 тис. кв.м. (18,1%), відновлені – 17,8 тис. кв.м. (56,7%), перебудовані – 7,9 тис. кв.м. (25,2%).

Будівництво 1923 р. характеризувалося двома напрямками діяльності, що спрямовувалися на відновлення зруйнованих у попередні роки житлових споруд та зведення нових. При цьому реалізовувалося будівництво нових житлових споруд сільського або околичного типу, де використовувалися невогнетривкі матеріали.

Найбільший приріст житлової площі спостерігався в Києві (10,977 тис. кв.м.) за рахунок відновлення 10 великих мурованих триповерхових будинків. Друге місце належало Херсону (4522 тис.кв.м.), де збільшення обсягів відбулося виключно за рахунок відбудовчих робіт великих дво- та триповерхових будинків. Третє місце, відповідно, займав Харків (3341 тис. кв.м.) за рахунок спорудження нових будівель.

Якщо акцентувати увагу виключно на новому будівництві, то найбільший приріст житлової площі спостерігався у Ніжині (2184 кв.м.). За вказаний період у місті було зведено 54 дерев'яних одноповерхових будинків, з яких 49 мали невогнетривкий дах [405, с.11].

Відповідно до чисельності населення, міста умовно поділялися на 4 основні групи. Перша – з кількістю понад 100 тис. чол. (Київ, Одеса, Харків), друга – від 50 до 100 тис. чол. (Вінниця, Житомир, Миколаїв, Полтава), третя – від 20 до 50 тис. (Кам'янець, Маріуполь, Запоріжжя, Херсон, Черкаси, Чернігів), четверта – до 20 тис. (Глухів, Коростень, Кривий Ріг, Шепетівка).

Таблиця 3.1. Житлове будівництво в містах України у 1923 р.

Групи міст	Збудовано жилих будинків							
	Нових	Їхня площа тис.кв.м.	Відновлених та добудованих	Їхня площа тис.кв.м.	Перебудованих	Їхня площа тис.кв.м.	Всього	Їхня площа тис.кв.м.
I.	35	1126	26	14088	8	1098	69	16312
II.	-	-	-	-	-	-	-	-
III.	131	3683	6	1399	6	4539	143	9621
IV.	28	851	14	2281	17	2254	59	5386
Всього	194	5660	46	17768	31	7891	271	31319

Подана вище таблиця дає можливість простежити інтенсивність будівництва жилих будинків за групами міст у 1923 р. Як бачимо інтенсивне будівництво спостерігалось в містах І групи у той час як у містах ІІ групи воно взагалі не відбувалося. При цьому зведення нових споруд здійснювалося за кошти приватного капіталу[424, с. 12].

Житлове будівництво 1924 р., порівнюючи із попереднім роком, зросло майже у 2,5 рази, а кількість будівельних операцій – у 3 рази. Відбулися помітні якісні зміни. Якщо у 1923 р. нове житлове будівництво в основному було сільського типу, то у зазначений рік переважали будинки околичного типу. Зросла кількість та площа мурованих жител [405, с. 15].

Таблиця 3.2. Житлове будівництво в містах України у 1924 р.

Групи міст	Збудовано жилих будинків							
	Нових	Їхня площа тис. кв. м.	Відновлених та добудованих	Їхня площа тис. кв. м.	Перебудованих	Їхня площа тис. кв. м.	Всього	Їхня площа тис. кв. м.
I.	237	13043	61	24728	34	4654	332	39425
II.	23	728	23	11351	10	2991	56	15070
III.	226	6283	18	2992	16	5984	260	15259
IV.	114	4415	34	5639	11	3259	159	13313
Всього	600	24469	136	41710	71	16888	807	83067

Таким чином у зазначений рік будівництво здійснювалося в усіх групах міст, хоча і в різній кількості [405, с. 19].

У 1924 р. суб'єктами будівництва паралельно виступали комунальні господарства та житлово-будівельна кооперація. За їх сприяння було відновлено близько 70% загальної житлової площі. За вказаний період комунальними господарствами було споруджено 36 двоповерхових мурованих будинків загальною площею 5918 кв.м., а житлово-будівельні кооперативи створили 13 дерев'яних одноповерхових будинків із площею 822 кв.м. [405, с. 20].

Загалом, упродовж 1924 р. було зведено 100 будівель. З них переважали роботи з відновлення та перебудови наявного фонду. Будівництво нових житлових приміщень становило лише 11%.

Починаючи із 1925 р. більшого розмаху набуло зведення будинків околичного та міського типів, що витісняло сільський. За цей рік в УСРР нове будівництво становило 82%. При цьому найбільший відсоток спостерігався у східних регіонах держави. Типовим явищем для цього періоду був значний відсоток незавершеного будівництва тривалістю до двох років.

Щорічно зростала вартість будівельних робіт, що значно гальмувало темпи будівництва. На 1926 р. вона зросла на 26% порівняно із 1924 р.

Ще однією причиною гальмування темпів вирішення житлової проблеми, як згадувалося вище, була низька квартплата, що слугувала джерелом поповнення домового бюджету, а державних дотацій катастрофічно не вистачало[405, с. 20].

Недостатність фінансових ресурсів та відсутність будівельної кооперації спонукало до пошуку ефективних способів вирішення проблеми. Не дивлячись на подорожчання будівельних робіт, в період непу активного розвитку набуло приватне будівництво. У період з 1925 р. по 1928 р. воно зросло у 3,5 рази. Однак ситуація не була настільки оптимістичною. Постійна амортизація та занепад житлового фонду, спричинені безвідповідальністю орендарів, призвели до втрати значної кількості будівель [360, с. 109].

У другій половині 1920-х рр. активне житлове будівництво спостерігалось у Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Саме у цих промислових центрах забудовниками виступали залізниці, фабрики та заводи. Однак темпи урбанізації значно випереджали зростання житлових будівель. Якщо до 1926 р. площа приміщення збільшилася на 12,7 %, то приріст населення, відповідно – на 48,8% .

Відомості про зміни житлового фонду, зазначені у Всесоюзному переписі 1926 р., де подано статистичну інформацію по всіх міських селищах, селах міського типу з кількістю населення не менше 500 чол. Відповідно до нього

загальний розмір міського житлового фонду УСРР становив 574 476 жилих будівель загальною площею 30 894 тис. кв.м. До них входили 987 361 зайнятих квартир, 1 870 165 кімнат, 762 116 кухонь та 5 342 гуртожитки. Загальна площа житлових приміщень становила 30 894 тис. кв.м.

Водночас в УСРР зафіксовано 76 390 нежитлових будівель (медичні, освітні заклади, торгівельні установи, контори, канцелярії) загальною площею 6 472 тис. кв.м. [539, с.57].

Спостерігався дефіцит житлової площі для робітників, що, у свою чергу, унеможливлювало залучення кваліфікованих кадрів з інших місцевостей. Водночас у робітничих селищах були відсутні елементи комунального благоустрою, що спричиняло плинність робочої сили. Через дефіцит житла їх нерідко поселяли у віддалених місцевостях. Вони навіть не мали змоги обміняти чи продати отриману житлову площу[581, с. 51].

Власне житлові умови були досить болючою проблемою, вирішення якої вимагало значних коштів та часу. Більшість жителів змушені були тіснитися сім'ями в одній кімнаті. За свідченнями очевидців були відсутні належні побутові умови, антисанітарія, що спричиняло низку захворювань. Неодноразово надходили заяви щодо виділення окремої квартири.

Загалом санітарний стан житлових приміщень в містах і селах був незадовільним.

В сільській місцевості будівництво житла проводилося з найдешевших та недовговічних матеріалів. Якщо у лісовій та лісостеповій зоні використовувалося дерево, то у степовій частині будинки зводилися із глини (у зазначений період їх кількість становила близько 30%)[716, с.24].

Селянські будинки у переважній більшості були непридатними для життя. Це пояснюється тим, що при муруванні стін, начебто для їх міцності, домішували коров'ячий послід. Це призводило до швидкого гниття. Стіни зазвичай були тонкі, що особливо відчувалося при тривалих морозах. Для хоча б елементарного утеплення селяни використовували соломку, очерет, картопляне бадилля, кукурудзиння. Переважна більшість селянських хат не

мала фундаменту, підлоги. Через високу вартість скла, вікна були дуже маленькими та не пропускали достатню кількість освітлення. Так як і в містах характерною була скупченість мешканців, тобто в одній кімнаті проживало 5–7 осіб. На санітарний стан суттєво вплинув той факт, що селяни споруджували помешкання під однією покрівлею з хлівом.

Загалом будівництво у сільській місцевості відбувалося за приватною ініціативою, мало стихійний характер та проводилося без врахування елементарних технічних вимог. Не передбачалося надання кредитів чи пільг з боку держави.

У найгіршому становищі перебували шахтарі в Донбасі. Ще до початку революційних подій вони змушені були проживати в бараках, землянках, казармах. Ситуація особливо не змінилася в роки непу. У середньому житлова площа, що припадала на одну особу становила 3,8 кв.м.

Як стверджує І. Ткаченко, житлові приміщення шахтарів являли собою двох або чотирьохквартирні будинки. Для нежонатих робітників виділяли гуртожитки. Санітарні умови не відповідали навіть елементарним нормам. Кімнати були задушливими, погано освітлювалися, була підвищена вологість, що часто викликало інфекційні захворювання. Водночас мешканці навіть не намагалися підтримувати елементарний порядок в оселях[724, с. 30].

Давалося взнаки скрутне матеріальне становище в державі. Робітникам бракувало коштів для придбання предметів домашнього вжитку. Кімнати, де проживало в основному 5–7 осіб, слугували одночасно місцем для приготування їжі, прання, прасування, зберігання продовольчих товарів. Не було, відповідно, можливості поставити додатковий стіл або ліжко. В таких умовах родинам доводилося навіть спати по черзі, чи на підлозі. Також будівлі нерідко споруджувалися з досить маленькими вікнами без кватирок, що не пропускали достатньої кількості світла та повітря.

У липні 1924 р. були проведені санітарні обстеження житлових умов шахтарів Донбасу. Результати показали, що більше 50% мешканців не мають підлогу та вікна. Неодноразово були виявлені брудні стіни в приміщеннях.

Лише третя частина робітників від загальної кількості регулярно підмітали підлогу, але у більшості випадків, не робили вологого прибирання. У 6,3 % гуртожитках та 5 % квартир прибирання взагалі не проводилося. Якщо взяти до уваги побутові зручності, то, спираючись на дослідження Струмиліна С., в 1923 р. у більшості помешкань не було виявлено постільної білизни. Бюджетні обстеження, зроблені за 1927 р. показали, що лише 40% робітничих сімей мали на кожного члена окреме ліжко. Дещо краще забезпечені житлом були металурги [651, с. 242].

За даними перепису 1923 р. якість житлового фонду у містах була незадовільною, оскільки було зафіксовано не більше 50% кам'яних будівель у великих міста. Майже чверть становили цегляні та дерев'яні будинки. Решту складали шлакоблочні та глинобитні споруди. Станом на 1927 р. в УСРР було збудовано близько 1 тис. кв.м. житлової площі, близько 30 % з яких становили кам'яні та дерев'яні казарми [511, с. 65].

Спираючись на дані перепису 1926 р. та свідчення житлоспівки, можна отримати дані про умови проживання пересічного мешканця. У великих містах більшість населення проживала у комунальних квартирах. Майже 1 млн. осіб мали власне житло або винаймали його. У містах, де кількість населення переважала 100 тис. чол. зростала кількість комунальних квартир. Це було пов'язано із тим, що там зосереджувалася найбільша кількість колишніх дворянських маєтків, культових будівель, які здавалися під житло. У містах із населенням до 50 тис. чол. комунальні квартири існували у меншій кількості.

Міські мешканці в основному проживали в орендованих квартирах з дозволу житлових комісій. Для одиноких осіб місцеві органи влади виділяли окрему кімнату, відповідно для сімей передбачалося отримання одно-двокімнатної квартири. У кращому становищі звісно ж перебували одинаки [708, с.67].

Особливим видом робітничих жител були будинки-комуни, засновані відповідно до постанови РНК УСРР від 24 серпня 1921 р. переважно для робітничих підлітків. У будинках, що знаходилися у відомстві промислових

підприємств, їх організовували для дорослих працівників, що проживали у непридатних умовах, або для осіб, що мешкали на відстані більше 3-х верств від виробництва. У такий спосіб радянська влада намагалася нав'язати ідею комуністичного ладу, що з часом повинен був витіснити капіталістичні пережитки. Однак злиденні побутові умови формували певні уявлення, що здебільшого не відповідали ідеалам комунізму. Характерним явищем було постійне пияцтво, бійки. З часом цю провальну ідею було засуджено [540, с.236].

Упродовж 1920-х рр. радянське керівництво намагалось знайти ефективні шляхи вирішення проблеми щодо покращення житлових умов суспільства. Зокрема для подолання житлової проблеми Політбюро ЦК КП(б)У видало низку директив: збільшити квартплату з метою належного утримання будівельних споруд та зведення нових; переглянути чинне житлове законодавство та виключити ті норми, що гальмують розвиток кооперативного та приватного будівництва; надати довгострокові кредити [511, с. 138].

Реалізуючи проголошені класові пріоритети, радянський уряд зобов'язувався взяти опіку над пролетаріатом. Враховуючи економічну потужність держави та її матеріальні ресурси, головними складовими виступали: націоналізація міських будівель та ущільнення «нетрудових» орендарів; денаціоналізація комунальних будівель, що потребували капітального ремонту; розвиток державного та індивідуального житлового будівництва. Усі перелічені факти, навіть під приводом захисту інтересів робітників, в першу чергу були вигідні самій радянській владі, що будь якими способами намагалася знищити приватну власність, запровадити всебічний контроль над суспільством, витіснити прояви капіталізму.

Упродовж 1922–1923 рр. радянська влада проводила активну діяльність щодо перерозподілу житлового фонду. Її суть полягала у націоналізації житлового фонду та примусового виселення або ущільнення непролетарських верств. Загалом станом на 1924 р. радянський уряд націоналізував близько 13% будівель. Відповідно до положень «Житлового кодексу УСРР» від 1 листопада

1921 р. першочергове право на оренду будівель націоналізованого фонду мали кооперативні та профспілкові об'єднання робітників [220, с.13].

Вже на 1921 р. в Києві було організовано 100 житлових будинків, в які заселили працівників різних галузей промисловості. Займати квартири так званих «буржуїв» в першу чергу мали право ті категорії робітників, які проживали в антисанітарних умовах [245].

Суттєве загострення житлового питання зумовило початок «ущільнення» кооперативних та державних установ.

Упродовж 1920–1921 рр. за рахунок ущільнення та виселення власників робітників переселяли в облаштовані квартири переважно в центральних районах. Губернські виконавчі комітети протягом 1922–1924 рр. видали ряд положень щодо врегулювання порядку заселення житлових приміщень та норм їх ущільнення. Відповідно до чинного законодавства право розпоряджатися житловим приміщенням (квартирами чи кімнатами) надавалося будуправлінням строком на два тижні з моменту їх звільнення. В окремих випадках вказані об'єкти підпадали під юрисдикцію Комунальних відділів. У такому випадку заселення відбувалося після видачі відповідного ордеру. У 1924 р. норма ущільнення сягала 21 кв.м. Водночас до однієї кімнати мали право заселяти: осіб однієї статі, які являлися кровними родичами до третього покоління; одружених; сестер та братів до 16 років; дітей до 10-ти років спільно з батьками [511, с.142].

Станом на 1924 р. у Вінниці на потреби робітників було передано 50 будинків купців. Політика «ущільнення» неодноразово призводила до конфліктних ситуацій.

Запровадження націоналізації передбачало конфіскацію приватного майна, яке передавалося у тимчасове користування орендарям. Проте, траплялися неодноразові випадки порушення зазначеного порядку. Робітники дозволяли собі самовільно відбирати майно колишніх власників. Для врегулювання подібних ситуацій місцеві органи видавали постанови про

заборону реквізиції без ордеру житлових відділів [245]. Відповідно до законодавства заборонялося відчужувати майно науковців.

Загалом, в умовах масового порушення порядку реквізиції у січні 1922 р. РНК УСРР видала постанову, що передбачала можливе повернення незаконно конфіскованої власності в судовому порядку.

З метою захисту економічних інтересів окремих організацій у вересні 1922 р. РНК затвердила постанову, що визначала порядок виселення окремих категорій осіб з помешкань. До них належали особи, які проживали у приміщеннях, що знаходилися у відомстві центральних та губернських державних та профспілкових установ, але там не працювали. Другу категорію становили ті, що перебували в комунах, але не займалися найманою працею. До третьої належали особи, які займали житло, що належало фабрично-заводським підприємствам, але там не працювали. Четверту групу складали особи, що займали будівлі нежитлового призначення. Нарешті п'яту – ті, що проживали у аварійних будівлях [261].

Після прийняття у 1923 р. нового Житлового кодексу подібну практику було припинено. Проте виключенням було виселення з житла, закріпленого за промисловими виробництвами. У судовому порядку особи втрачали житло у випадку грубого порушення дисципліни, пошкодження майна, заборгованості по квартплаті. Окремою підставою могли слугувати політичні, релігійні чи ідеологічні погляди, що тим чи іншим чином суперечили комуністичним засадам розвитку суспільства.

Як зазначила О. Мовчан радянська житлова політика реалізовувалася коштами квартиронаймачів. З цього випливає, що практика адміністративних виселень була обмеженою. Тому місцеві виконавчі комітети були обмеженими в питаннях перерозподілу житлової площі, виходячи з класових пріоритетів. Житлово-орендні кооперативи, у розпорядження яких передавалися будинки муніципалізованого фонду, поступово почали залучати представників заможних верств населення. Таким чином, впродовж 1925–1926 рр. кількість службовців у складі орендної кооперації зросла із 51,6% до 62,2% [540, с. 246].

Нерідко траплялися випадки, коли в будинки заселяли осіб, що не мали відношення до того чи іншого виробництва. Водночас мешканці не мали права самостійно вибирати співмешканця у разі звільнення житлової площі [128, с. 10].

Траплялися випадки, коли окремі виробництва, залучаючи висококваліфікованих спеціалістів вдавалися до виселення малозабезпечених, безробітних, навіть вдів та сиріт. Така практика згодом розцінювалася як вимушений крок в умовах форсованого промислового розвитку держави, що в подальшому отримало законодавче закріплення.

В середині 1920-х рр. відбудова житлового фонду вимагала залучення приватних капіталів через неможливість відновити його державними коштами.

Зважаючи на ряд економічних обставин, радянський уряд запровадив часткову денаціоналізацію будівель, що означало передання в довгострокову оренду житлових споруд, що потребували капітального ремонту без подальшого поновлення права власності. Відповідно до постанови «Про житлову політику» затвердженої 8 липня 1921 р. денаціоналізації не підлягали лише будівлі з господарськими добудовами. Всі інші передавалися в користування колишнім власникам та членам їх родин, що контролювалося відділами комунгоспу з правом користування житловою площею в межах встановлених законодавством норм та можливість здачі надлишків площі в суборенду. При цьому, зважаючи на пільгове призначення квартплати для робітників, приватні особи не бажали здавати приміщення за збитковими для них цінами. Тому досить часто вони надавали перевагу представникам непролетарських верств населення [356, с. 15].

Вагому роль у збереженні, відбудові та розвитку нового житлового фонду відігравала житлово-будівельна та житлово-орендна кооперація. Відповідно до декрету від 19 серпня 1924 р. «Про житлову кооперацію» було визначено основні види цих об'єднань: житлово-орендні кооперативні товариства (ЖОКТ); робітничі житлово-будівельні товариства (РЖБКТ); загально

громадські товариства (ЖБКТ), до яких належали кваліфіковані спеціалісти, кустарі, дрібна буржуазія.

Основним завданням ЖОКТів була підтримка належного стану та ремонт наявних будівель. На 1922 р. ці товариства виникли у великих містах – Києві, Одесі, Катеринославі, Харкові, а, починаючи із серпня 1924 р. – в Донбасі. До 1926 р. житлова кооперація охопила близько 65% житлового масиву великих міст.

З метою подальшого розвитку товариств надавалися різного роду пільги для їх членів. Вони отримували право на довгострокову оренду денаціоналізованих будинків від 9 до 24 років. Її тривалість визначалася технічним станом приміщення. Для проведення необхідних ремонтів надавалися кредити з пільговою сплатою відсотків. Передбачалося звільнення від сплати податків за суборенду[391, с.63].

Однак надані пільги не викликали бажання у мешканців вкладати кошти у відбудову денаціоналізованого житла. Це пояснювалося тим, що після ремонтів комунальні господарства досить часто розривали відповідні договори без відшкодування вартості проведених робіт[540, с. 250].

Станом на 1924 р. ЖОКТи охоплювали на більше 30% муніципальних будівель[395, с. 11]. Того ж року членам кооперативних товариств уряд надав пільги щодо страхування спільного майна, що значно прискорило процес денаціоналізації [258, с. 76].

У 1928 р. житлово-орендна кооперація уже охоплювала близько 80,6% житлового фонду [180, с.56-59].

З метою покращення житлових умов пролетаріату радянські органи залучали їх до діяльності в керівних структурах кооперації, що контролювали розподіл житла. Саме робітники забороняли здавати помешкання «нетрудовим» категоріям, розширювати житлову площу понад встановлену «голодну» норму[180, с.57-64].

Починаючи з 1927 р. за сприяння ЖОКТів в містах почали створюватися громадські пральні, їдальні та дитячі установи, що певним чином налагодило побутову атмосферу мешканців міст.

Робітничі житлово-будівельні товариства (РЖБКТ) займалися відбудовою зруйнованих та спорудженням нових осель. Вони являли собою закриті житлові господарства та працювали на потреби окремих підприємств. Першочерговим завданням було забезпечення житлом робітників важкої промисловості.

Вперше РЖБКТ виникло в 1924 р., а до кінця року в УСРР нараховувалося 22 кооперативи. За сприяння державних кредитів на 1 жовтня 1925 р. їх кількість становила 142, а на 1927 р. – 392.

16 травня 1924 р. ВУЦВК спільно з РНК УСРР видали декрет «Про сприяння кооперативному будівництву робітничих жител». Відповідно до нормативних положень першочергове право на отримання довгострокового кредиту строком на 5 років мали представники важкої промисловості і транспорту [255].

Для будівництва житлового фонду, особливо в Донецькому регіоні, товариства використовували пісок та камінь. Для фундаментів застосовували заводський шлак. Окрім того вони мали можливість отримувати додатковий дохід за рахунок підсобних підприємств, що займалися видобутком будматеріалів. Це, насамперед, сприяло зменшенню їх вартості та продажу надлишків продукції [391, с.65].

Членом відповідного товариства міг стати далеко не кожен робітник, оскільки необхідно було вносити не менше 10% власних коштів у грошовий фонд. Саме тому малозабезпечена категорія населення із прибутком до 50 руб. складала лише п'яту частину пайовиків. Середняки з доходами до 100 руб. становили 2/3. Решта – найбільш забезпечені, що отримували понад 100 руб. [340, с.7].

Завдяки державним грошовим позикам частка кооперативного будівництва до кінця 1920-х рр. зросла. Тобто, якщо на 1925 р. вона становила 8,4%, то до кінця 1927 р. досягла 18,6% [395 с. 9-10].

Відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про житлову кооперацію» на товариства покладалося будівництво в промислових та адміністративних центрах.

Характеризуючи власне роботу товариств, слід відзначити, що їх діяльність полягала у спорудженні одноповерхових будинків на дві квартири у селищах та триповерхових багатоквартирних в містах. Дотримуючись принципу економії в кінцевому результаті критикувалися моменти, що вимагали більших витрат (широкі коридори, високі паркани). Найбільше засуджувалися принципи будівництва в селищах. Після обстеження житлового будівництва в Сталіно комісія зауважила, що двоквартирні будинки, що мають багато зовнішніх стін збільшують витрати на освітлення та проведення води.

Таким чином питома вага кооперативного будівництва в досліджуваній період значно зросла. Така практика мала суттєві переваги, оскільки матеріальна участь населення у житловому будівництві дала змогу в певній мірі заощадити державний бюджет.

Особливу увагу радянське керівництво приділяло державному або комунальному будівництву. Впродовж 1920-х рр. воно відбувалося за рахунок промислових і транспортних підприємств, а окремих випадках – коштом комунальних господарств.

Відновлення житлового фонду здійснювалося відповідно до державного плану, затвердженого у вересні 1922 р. Усі міста в УСРР було поділено на три групи: промислові та адміністративні центри; торговельні регіони; місцеві промислові пункти. Першим завданням було налагодження комунальної сфери, а згодом вже відновлення націоналізованих будівель та благоустрою [221].

У періодичних виданнях зазначалося, що у липні 1923 р. Українська економічна рада виділила близько 3 млн. руб. золотом на спорудження житла для працівників важкої промисловості [250]. Ці кошти було використано для будівництва 37 будинків для робітників та електризації 25 тис. квартир у столиці [224].

Водночас, поряд з державними організаціями забудовниками виступали трести: «Хімвугілля», «Донвугілля», «Південний металургійний трест» [222].

Відомо, що «Донвугілля» здійснював фінансування будівництва 200-та осель для працівників Краматорського металургійного заводу[247]. «Південний рудний трест» виділив кошти для зведення робітничого селища на 100 квартир та 6 казарм в Криворізькому районі [248].

Форсований промисловий розвиток зумовив збільшення кількості робітників, що загостило житлове питання. В кінці 1920-х рр. лише третина з них мали власне помешкання та близько 10% були задоволені умовами проживання. В середньому ж на особу припадало не більше 3,8 кв.м. житлової площі. Хоч і розміри державних витрат на будівництво збільшувалися, однак вирішити житлову проблему в повній мірі не вдавалося.

Єдиною можливістю для покращення житлових умов було індивідуальне будівництво. Зростало виділення земельних ділянок для забудов. Однак через обмежені фінансові можливості господарів, більшість із них залишилися недобудованими. Так, наприклад, впродовж 1925 р. в м. Єнакієве робітники побудували 149 будинків, а 141 завершити не вдалося[367, с. 30].

Для приватного будівництва місцеві органи надавали робітникам позику в розмірі до 300 руб. терміном на 7 міс. [323, с. 14-15].

Обмежені матеріальні можливості не давали змоги завершити будівництво. Нерідко жителям доводилося жорстко економити на будматеріалах, порушуючи технічні правила. Тому такі будинки виявилися непристосованими до суворих погодних умов.

Статистичні дані свідчать, що серед новобудов приватного сектору переважну більшість складали будинки сільського типу. Було зафіксовано лише 0,5% цегляних будинків. Найбільший відсоток становили саманні, та незначну кількість – глинобитні [367, с. 31].

Якщо робітникам навіть вдавалося завершити будівництво, то облаштувати помешкання уже не було змоги. Великі борги змушували їх

суворо економити, що в кінцевому випадку призводило до погіршення якості життя [397, с. 29].

З метою реалізації держплану житлового будівництва починаючи із середини 1920-х рр. комунальні банки надавали відповідні державні субсидії[249]. Індивідуальні забудовники отримували кредити на 10-річний термін під 1% річних.

Приватне будівництво відбувалося переважно в околицях міста. Відсутність води та елементарних комунальних зручностей призводили до поширення інфекційних захворювань.

Як зазначалося вище, джерелом для поповнення домового бюджету була квартирна плата. Якщо ще до початку 1920-х рр. міські мешканці не знали цього поняття, то починаючи із квітня 1922 р. наймання житла у будинках, що належали муніципальному фонду стало платним. На розмір грошових внесків впливала загальна площа, стан житлової будівлі та витрати на її утримання. Якщо особа проживала у підвальних приміщеннях, то сплачувала половину вартості; у напівпідвальних – меншу на 0,25%; у будинках без каналізації – на 15%; без електрики – на 5%. Водночас, якщо помешкання знаходилося у престижному районі, то передбачалася окрема доплата до квартплати у розмірі 10%.

Встановлюючи вартість тарифів радянський уряд враховував скрутне матеріальне становище населення. Якщо заробітна плата пересічного робітника на початку 1920-х рр. становила кілька млн. руб. за кв. сажень, то квартплата сягала до 160 руб. для працівників державних підприємств. Для найманих робітників приватного сектору її обсяг становив 240 тис. руб. [259, с. 77].

Відповідно до постанови «Про квартирну плату», прийнятої 14 вересня 1923 р., тарифи для робітників та службовців встановлювалися залежно від їх заробітку і становили від 40 до 85 коп. за кв. сажень. Контингент собезу, безробітні, неповнолітні та червоноармійці сплачували до 20 коп. Для осіб, що мали нетрудові доходи їх вартість становила до 3-5 руб. [540, с. 218].

Затверджені норми квартплати не поширювалися на представників партійної номенклатури. Їхні помешкання, крім сплати за воду, утримувалися коштами господарської частини ЦК КП(б)У [394, с. 125].

У 1926 р. ВУЦВК прийняв нову постанову «Про квартплату та заходи про врегулювання користування помешканнями у містах та селищах міського типу». Відповідно до її нормативних положень розміри тарифів диференціювалися зважаючи на низку обставин. У першу чергу враховувався тип населеного пункту та затрати на підтримку домового господарства, якість житлових умов, сукупність прибутків родин.

Для малозабезпечених категорій, що отримували державну допомогу розмір квартплати становив 25 коп. [236, с. 477].

Нові затверджені тарифи, що сягали до 2 руб. крім різкого невдоволення населення зумовили появу заборгованостей з оплати. У такому випадку місцеві органи влади мали право залучати боржників до примусових робіт не менше ніж на півроку та накладати грошові штрафи [190, с. 14].

Отже, перехід до ринкових відносин в умовах непу, серед інших сфер активізував і житлове будівництво. Найбільш інтенсивний його розвиток упродовж 1920-х рр. спостерігався у великих промислових містах. В основному новими власниками комфортабельного житла була державно-партійна номенклатура. Натомість робітники змушені були задовольнятися, у кращому випадку, старим житловим фондом, санітарний стан якого був здебільшого незадовільним. На промислових новобудовах за житло слугували збиті нашвидкуруч бараки, казарми і навіть землянки. Особливим видом були будинки-комуни в яких поселяли робітничих підлітків. Не більш придатними для життя були будинки в сільській місцевості, що будувалися з найдешевших та недовговічних матеріалів, обмежуючись мінімальними зручностями.

Найбільш поширеним способом, яким влада намагалася забезпечити житлом пролетаризовані верстви населення була націоналізація державою приватного житла та передача його у тимчасове користування орендарям.

3.3. Функціонування системи комунального господарства

Початок 1920-х рр. характеризується зміною способу життя суспільства, зумовленою економічними, політичними та соціальними наслідками повоєнної розрухи. В умовах загострення житлового питання та економічної кризи такі чинники як комфортність побутових умов і забезпечення комунальними послугами не вважалися показниками якості життя населення. Однак не варто відкидати їх суттєвого впливу на благоустрій як держави в цілому, так і окремого її громадянина.

Криза комунального господарства особливо гостро відчувалася мешканцями міст, оскільки розвиненість побутової інфраструктури визначала стиль та ритм життя людини. Господарська розруха призвела до повної ліквідації міських зручностей. Паралельно з продовольчою кризою та нестачею палива припинилося постачання води, завмер муніципальний транспорт. Водночас свавільно та безконтрольно вирубувалися зелені насадження. На той час ремонті роботи практично не проводилися. Невід'ємними атрибутами радянської дійсності були голод, холод та розруха з якими суспільство вело постійну боротьбу.

Складним випробуванням для мешканців багатоквартирних будинків була холодна пора року. Відсутність налагодженого централізованого опалення штовхала їх на незаконне вирубування деревини у парках, скверах та на територіях покинутих будівель. Радянське керівництво на законодавчому рівні намагалося всіляко протидіяти такому свавіллю. Ще у 1919 р. Комунальним відділом при НКВС було видано спеціальний циркуляр про заборону вирубки зелених насаджень у містах [94, арк. 24]. Однак у 1920 р., зважаючи на масові захворювання та збільшення смертності серед населення, медичним установам дозволялося розбирати старі дерев'яні будинки[94, арк. 19].

Очевидці тих подій згадували, що люди змушені були носити воду з криниць віддалених від міста, а вночі, щоб зігрітися, палили каганці[708, с. 65].

Катастрофічна ситуація із опаленням спостерігалася практично в усіх містах УСРР. Лише окремі заможні категорії населення мали змогу за великі кошти організувати доставку деревини [708, с.67].

З настанням весни виникали нові проблеми, що стосувалися вивозу сміття та очищення дренажних систем. В умовах фінансового дефіциту та відсутності відповідної робочої сили керівництво комунального господарства видало розпорядження, де зазначалося, що за посередництва домових комітетів на підставі загальної трудової повинності до таких робіт залучати усе працездатне населення.

На початку 1922 р. Київська міська рада у терміновому порядку прийняла спеціальне положення про відновлення центрального опалення будинків, оскільки в цей період зросла кількість пожеж. Це було викликано намаганням людей утеплити свої оселі, нехтуючи елементарними правилами безпеки.

Ще до початку революційних подій у більшості великих міст УСРР була налагоджена система каналізації та водогону, розгалужена електрична мережа, охайні та забруковані вулиці, що, відповідно, вимагало належної професійної організації обслуговування та значних фінансових ресурсів. Починаючи із 1914 р. різко збільшилося міське населення за рахунок біженців та розквартированих військ, що різко збільшило навантаження на всю систему комунального господарства. Водночас бойові дії та неефективна політика більшовиків прискорили його руйнацію.

Відповідно до положення про перерозподіл житла від 6 липня 1919 р. робітники та службовці звільнялися від сплати комунальних послуг.

17 липня 1919 р. ВУЦВК УСРР прийняв декрет про націоналізацію комунальних підприємств. Якщо у попередні роки функціонування цієї системи відбувалося шляхом поєднання дотацій з боку місцевих органів та приватної ініціативи, то з цього моменту міський транспорт, водогони, електростанції перейшли у власність держави.

В умовах соціально-економічної розрухи на перший план виступали питання виживання, а не створення комфортних умов. Зруйнована комунальна

інфраструктура не могла забезпечити елементарних потреб людини. Тому на початку 1920-х рр. мешканці міст намагалися бодай якось пристосуватися до надзвичайно складних умов життя, часто нехтуючи не тільки естетичними принадами благоустрою (наприклад, засадження городиною клумб та квітників, вирубування паркової деревини в опалювальний період), а навіть елементарними нормами санітарії (наприклад, влаштування колодязів поруч із відхожими місцями).

Помітне зменшення обсягів комунальних послуг було також спричинене тотальною націоналізацією відповідних підприємств та подальшим їх укрупненням. Паралельно зі зменшенням кількості населення різко скоротилася кількість майстерень з пошиву одягу та ремонту взуття, лазень, громадських пралень. Наприклад, на 1920 р. у Проскурові було націоналізовано 28 перукарень, натомість відкрито лише чотири комунальні заклади [101, арк. 12]. Однак, у дійсності функціонувало тільки три у приміщеннях колишніх перукарень Садовського, Кеслера, Мільтштейна”[101, арк. 106]. За таких умов стає зрозумілим, що обсяг таких послуг значно скоротився.

Загалом радянська система побутового обслуговування на початку 1920-х рр. не задовольняла потреб більшості верств населення. В умовах постійних переїздів, мобілізацій, реквізицій населення втрачало особисте майно, предмети повсякденного вжитку. За різних обставин вони змушені були проживати у новостворених комуналках, гуртожитках, бараках, втрачаючи особистий простір. Відсутність водопостачання, опалення суттєво ускладнювали дотримання гігієни, що в подальшому призводило до поширення епідемічних захворювань. Місцеві органи влади досить часто залишалися безпорадними перед проблемами нестачі фінансів та кадрового забезпечення комунальної сфери. Неодноразово до відповідних робіт залучалися ув’язнені концтаборів.

М. Борисенко зазначив, що під час обстеження дитячих закладів в Одесі було виявлено повну відсутність простирадл, матраців, постільної білизни, медикаментів. Але водночас у дитсадках на вулиці Скобелева, де перебували

діти заможних родин, умови утримання були цілком пристойними, а харчування різноманітним та калорійним [708].

Безпосереднім забезпеченням побутових потреб населення займалися комунгоспи, що створювалися в губерніях та повітах. Вони підпорядковувалися головному відділу комунального господарства, що існував при НКВС та мали у своєму складі кілька структур: ремонтну, житлову, очисну, благоустрою. Однак, не дивлячись на досить широкі повноваження, комунгоспам не вдавалося вирішити найважливіших побутових проблем населення. Це, насамперед, пояснювалося тим, що ці відділи були перевантажені додатковими обов'язками. Після націоналізації комунальних підприємств місцева влада зобов'язувалася налагодити роботу громадських пралень, бань, майстерень. Тому комунгоспи паралельно опікувалися питаннями забезпечення населення продуктами харчування, виділенням земельних ділянок для робітників та службовців, розподілом приміщень для військових та державних органів влади, утриманням таборів військовополонених, перевезенням міським транспортом боєприпасів. Для реалізації поставлених завдань місцева влада навіть виділяла спеціальний трамвай [708]. В окремих містах до функціональних обов'язків відділів комунального господарства належали питання пожежної безпеки та ветеринарно-епідеміологічної діяльності.

Провал комунальної політики на початку 1920-х рр. був спричинений у першу чергу надмірною її заполітизованістю. З метою реалізації утопічних соціальних проектів більшовицький уряд не спрямовував свою діяльність на вирішення питань щодо належного побутового забезпечення суспільства. Відповідно до положення про організацію відділів комунального господарства УСРР від 1921 р. метою відповідної політики було усупільнення об'єктів нерухомості, підприємств, створення комун промислового та сільськогосподарського значення.

Ситуація ускладнювалася тим, що комунальні служби практично не мали господарського плану діяльності, однак неодноразово ставили за мету реалізацію завдань, які, з об'єктивних причин, неможливо було реалізувати.

Відсутність чіткої системи фінансування спричинила неконтрольованість у витратах[186].

Постійно змінювалася структура комунгоспів. У 1920 р. відбувся з'їзд представників комунального господарства, де наголошувалося, що існує постійна плутанина щодо розподілу функцій та повноважень між окремими відділами. Не було створено чіткої адміністративної системи. Місцеві органи влади неодноразово видавали розпорядження, котрі виконати було просто нереально. Це свідчить про пережитки політики воєнного комунізму.

Таким чином на початку 1920-х рр. комунальне господарство перебувало у глибокій кризі. Дефіцит фінансів, продовольства та палива доповнювали відсутність чистої води, занедбаність водогонів, каналізацій та поширеність інфекційних захворювань.

Після запровадження нової економічної політики розпочався новий етап соціально-економічного розвитку держави. Особливо для мешканців міст цей етап відзначився завершенням соціальних експериментів більшовиків під час так званої «розрухи» в країні. У цей період суспільство практично повністю втратило можливість задовольнити свої побутові потреби за допомогою комунальних відділів. Крім того, через тісняву комуналок значно звузився їх житловий простір. Тому питання відновлення комунального господарства набули особливо гострого характеру.

На початку 1921 р. робітники державного сектору виробництва, радянських профспілкових та кооперативних підприємств мали право на безкоштовне користування комунальними послугами. Їх оплата здійснювалася за «московським порядком»: організації видавали своїм працівникам відповідні талони для розрахунку за спожиті послуги. Комунальні відділи приймали їх нарівні з грошима. При цьому, якщо впродовж двох місяців талони не було використано їх дозволялося повертати за місцем роботи та обмінювати кошти, що відповідали місцевим тарифам.

Витрати робітничих родин на оплату комунальних послуг та за житло до другої половини 1922 р. складали близько 1,3% сукупного доходу. Однак,

починаючи з травня 1922 р. право на безкоштовне проживання в націоналізованих будинках було скасовано, а рівень витрат на квартплату, не дивлячись на встановлені пільги для робітників сягнув уже 17% [540, с. 259].

Відповідно до постанови РНК УСРР від 3 вересня 1922 р. розмір квартплати для безробітних не міг перевищувати 50% від тарифів, що встановлювалися для населення. Уже наступного року ВУЦВК прийняв постанову «Про порядок надання безробітним безкоштовного користування комунальними послугами». Це рішення стосувалося лише тих осіб, які були зареєстровані на біржах праці та мали право на отримання соціальної допомоги по безробіттю. Однак, державою встановлювалися певні ліміти на безкоштовне використання ресурсів. Так, наприклад, у 1921 р. споживання води обмежувалося 5-ма відрами на мешканця будинку із каналізацією та 3-ма – в будинках без каналізації. На громадських водогонах постачання води було безкоштовним, однак, за зловживання ресурсами передбачалися штрафні санкції у розмірі 5 руб. Використання електроенергії обмежувалося 4,5 кВт на місяць або використанням 25-ти свічкової лампочки на людину. Для партійних працівників дозволялося користуватися ще додатковою[540, с. 260].

Реалізація основних засад нової економічної політики передбачала відновлення грошового товарообігу у сфері комунальних послуг. Відтак заборонялося заміняти заробітну плату такими побутовими благами як плата за проїзд, житло та комуналку.

У таких умовах перехід на ринкові відносини відбувався досить болісно. Мешканці, що звикли до тотального розподілу, не бажали платити за раніше отримувані безкоштовні послуги. У 1923 р. голова комунального господарства України наголошував, що перехід на госпрозрахунок відбувався непросто, адже суспільство ще не викорінило уявлення про безкоштовність користування комунальними ресурсами.

Запровадження плати за комунальні послуги збільшило міські бюджети. Якщо на 1923 р. його доходи та видатки становили відповідно 15,1 та 16,1 млн. крб., то уже на 1925 р. їх розмір складав 74,7 та 58,6 млн. [657, с. 11]

Громадяни із низькими доходами досить часто відмовлялися від користування електрикою, каналізацією, водогонами через встановлені високі тарифи. У звітах місцевих комунгоспів зазначалося, що місцеві мешканці купували воду у приватних осіб.

Суттєве підвищення тарифів на комунальні послуги знижувало якість повсякденного життя людей. Побутові умови городян часто нагадували елементи побуту селянства. На окраїнах у багатоквартирних будинках не проводилися каналізації, не приживалися вбиральні. За свідченням харківських спеціалістів з водопостачання, дрібні домоволодіння в більшості випадків не використовували ванн, що значно скорочувало витрати на воду [679, с.10].

Починаючи з 1924 р. встановлювався класовий принцип щодо користування комунальними послугами. Кожен регіон встановлював власні тарифи на воду, електроенергію, паливо, враховуючи матеріальні можливості своїх мешканців. Старе положення про квартирну плату, затверджене у 1921 р. розподіляло квартплату та борги на всіх порівну.

Така позиція спочатку навіть давала позитивні результати, однак згодом виявилось, що в окремих промислових регіонах, де було сконцентровано велику кількість робітників та партійних службовців прибутки комунальних підприємств були мізерними, а згодом взагалі збитковими [631, с. 8].

Для мешканців робітничих селищ місячна квартплата становила 24 коп. за кв. сажень від загальної площі, тоді як її утримання становило 55 коп. Загалом дохідність домового фонду була знижена. У звітній документації за 1926 р. вказувалося, що причиною цього явища була занижена квартплата та збільшення боргів [514, с. 84].

У тих містах, де переважали нетрудові елементи міський бюджет поповнювався за рахунок економічно вигідної оплати за спожиті комунальні послуги. Така тенденція спостерігалася в Одесі.

Міські комунгоспи отримували певну частину доходів за оренду вільних виробничих будівель. Так, на 1924 р. у Житомирі загальна прибутковість за оренду склала 334 тис. крб. Завдяки стабільним грошовим надходженням та

приватній ініціативі уже наступного року місто відновило та навіть перевершило довоєнний рівень виробництва електроенергії при цьому знизивши відповідні затрати [371, с. 53].

Основні засади тарифної політики було схвалено РНК УСРР 27 жовтня 1926 р. Відповідно до постанови тарифи на комунальні послуги визначалися собівартістю одиниці продукції, поділяючись на споживчий та продуктивний. Для приватних споживачів вони диференціювалися за класовою приналежністю, покриваючи при цьому повну собівартість. Таким чином, загальна сума комунальних послуг слугувала головним критерієм для визначення розміру тарифу. Якщо його вартість була нижчою для малозабезпечених категорій населення, то, відповідно, він збільшувався для решти громадян з метою повної компенсації виробничих затрат. Прийнятий закон повністю відкинув попередні засади тарифної політики, що передбачала безоплатне користування комунальними послугами та еволюціонував у напрямку запровадження обов'язкової плати.

Дотримуючись класових підходів у визначенні тарифів радянський уряд тим самим встановив досить складну диференціацію, що залежала від рівня заробітної плати населення. Водночас тарифна система не враховувала віковий та кількісний склад сім'ї, наявність конкретного числа членів родини, що мали власний дохід. Власне склад сім'ї виступав головним чинником, що визначав платоспроможність споживача. Однак, траплялися випадки, коли обидва працюючі члени родини, заробляючи спільно 400 крб. (наприклад 350+50), отримували право на пільгове користування комунальними послугами, тоді як сім'я з одним робітником, що отримував 110 крб. могла бути позбавлена такої можливості. Тому ускладнена диференціація тарифної системи не завжди відповідала принципу соціальної справедливості [657, с.119].

Важливим елементом побуту, особливо для мешканців міст, була вода. Взагалі водогони являли собою досить складну технічну систему, що вимагала раціональної адміністративної політики та значних фінансових затрат на будівництво та обслуговування. Це були одні з перших комунальних

підприємств введених в експлуатацію в 5-ти губерньських містах ще до 1890 р. Загалом до початку радянського періоду в УСРР вони функціонували у 37 міських поселеннях [343, с.86].

У період військових заворушень та частоті зміни місцевого керівництва водогінна система практично вийшла з ладу, що в подальшому призвело до поширення епідемічних та інфекційних захворювань. Тому радянська влада змушена була докласти значних зусиль для вирішення цієї надзвичайно важливої для населення проблеми.

У Києві водогінна система функціонувала з 1870 р. Після війни його роботу було поновлено, але досягти довоєнного рівня вдалося лише наприкінці 1920-х рр. Якщо до війни загальна річна потужність становила 3,5 млн. відер води, то у 1922 р. вона знизилася до 486 тис. [708, с.75]. Водночас збільшення кількості населення посилювало навантаження на водну мережу.

Упродовж 1920-х рр. протяжність водогінної системи постійно зростала, однак це не впливало на збільшення споживання населенням води. У Полтаві довжина водогону на 1925 р. збільшилася із 36,9 до 55 км., а чисельність водорозбірних установ зросла із 720 до 917 [403, с. 104].

Згідно із статистичними даними станом на 1924 р. в УСРР було зафіксовано 36 водогонів, але не усі були справними та відповідали технічним вимогам. У великих містах, не рахуючи Одеси та Катеринослава, лише 38,5% домоволодінь мали водогін. Загалом впродовж 1920-х рр. цією системою було забезпечено лише 20% міського населення, оскільки для її повного відновлення необхідні були великі капіталовкладення [342, с. 42].

Для системи водопостачання вказаного періоду характерними були такі суттєві недоліки як надмірні витрати електроенергії, палива на водопостачання, а також значний відсоток необлікованої води, що було спричинено наявністю пошкоджених водолічильників та дірявих труб. Варто зазначити, що у великих містах, зі справним обладнанням рівень її втрати був порівняно меншим. Спеціалісти того часу підкреслювали, що лише наявність потужних водолічильників давала можливість проводити точний облік води [588, с. 57].

За підрахунками І. Вологодцева найбільша частка необлікованої води виявилася у Житомирі (45,4 %), Лубнах (46,3 %), Ізюмі (43 %), Києві (41 %), тощо. Менше 20 % було спожито в Могилеві, Гадячі, Зінов'євську, Бердянську, Каховці [342, с. 46].

Матеріали статистики тогочасного періоду підкреслюють значні успіхи радянської політики в галузі водопостачання. Однак, аналізуючи офіційні документи, можна виявити зовсім протилежну ситуацію. Так у статистичному бюлетені було зафіксовано, що наприкінці непу приріст водопостачання збільшився майже на 9%. Водночас у цьому ж документі є свідчення про зменшення кількості водогонів з 24 до 22 та відповідне падіння виробленої продукції на ті ж самі 9% [191 с. 42].

Упродовж 1920-х рр. радянській владі не вдалося в повному обсязі відновити систему водопостачання. Навіть до кінця непу рівень споживання води суттєво скоротився. Насамперед це було пов'язано із приватним будівництвом, що активно відбувалося біля промислових центрів та на околицях великих міст. Забудовники того часу нехтували комунальними вигодами оскільки це вимагало додаткових грошових внесків.

Для відбудовчого періоду характерним було нехтування елементарними санітарними нормами та екологічними нормативами, що стало особливо відчутним наприкінці вказаного періоду. У архівних матеріалах є відомості про різке забруднення річок поблизу великих населених пунктів. Зокрема у доповідній записці керівництва тресту «Укрводоохорона» вказується про погіршення екологічної ситуації, що призвела до масового зникнення риби, поширенню інфекційних захворювань у людей і тварин.

Погіршення санітарного стану води стало предметом уваги НКОЗ УСРР, що надсилав керівництву комунального відділу НКВС відповідні дані. В окремих містах на 1929 р. було зафіксовано підвищений вміст аміаку, кишкової палички та азотного квасу. Ситуацію погіршувало те, що після опадів через хлорування вода ставала каламутною.

Особливого загострення екологічна проблема набула у промислових районах України. Водогінна система була зношена та практично непридатна до експлуатації. Мешканці міста Єнакієве постійно змушені були брати воду з річок або колодязів. Керівники промислових підприємств неодноразово надсилали листи місцевій владі про можливість зриву виробництва [12, арк. 90].

Навіть незначні успіхи у будівництві водогону були нівельовані стрімким приростом населення. Відомо, що лише 41 місто користувалося водогонами (12% усього СРСР), а каналізація була наявна лише в Одесі, Києві, Харкові та Дніпропетровську [708].

Ще однією проблемою виявилось невдале конструювання водоприймальних установ по напрямку та глибині закладення труб. У такому випадку щороку відбувалося замулення їх піском, що вимагало очистки [511, с. 150].

Для вирішення цієї проблеми водогін у Києві було переведено на артезіанське постачання, відмовившись від водозабору Дніпровської води.

Функціонування водогінної системи було б неможливим без стягнення відповідної плати зі споживачів. Це питання неодноразово розглядалось на засідання місцевого керівництва. В основу тарифікації було покладено заробітну плату населення та класовий підхід. Відповідно до рішення Одеської міськради робітники та службовці, які отримували від 20 до 120 крб. здійснювали оплату відповідно від 5 до 50 коп., кустарі – 42 коп., торговці – від 60 до 120 коп., представники вільних професій – 60 коп. Зазначені тарифи включали паралельно оплату і за каналізацію [511, с. 153-154].

Комунальні блага в околичних містах були відсутні. В результаті обстеження домогосподарств харківського округу було виявлено, що відсоток приєднаних до водогону об'єктів становив до 1,4% [193, с. 30].

Загалом упродовж 1920-х рр. лише у великих містах була налагоджена система водопостачання, де близько 38,5 % усіх домогосподарств було приєднано до водогону. У промислових регіонах рівень забезпечення населення водою залишався надзвичайно низьким [465, с.11].

Аналогічна ситуація спостерігалася в системі очистки та налагодження благоустрою міст. Вирішення проблеми з нечистотами передбачало облаштування каналізації. Порівняно із водопостачанням каналізаційне господарство помітно відставало. Ще до початку громадянської війни в Україні функціонувало 4 каналізаційні мережі – в Харкові, Катеринославі, Києві та Одесі. Згодом розпочалося будівництво в Полтаві, яке до кінця 1920-х рр. ще не було завершено [343, с. 57]. При цьому за даними І. Вологодцева перша каналізаційна мережа виникла в Одесі (1877 р.), потім у Києві (1894 р.), згодом – у Харкові (1914 р.) та Катеринославі (1915 р.) [342, с. 133].

Система очистки зазнала серйозних руйнувань внаслідок військових баталій. Місцевим органам влади не вдалося її вирішити до початку Другої світової війни. Будівництво нових споруд часто призупинялося через брак коштів. У Києві близько 200 тис. жителів не мали каналізації, що значно погіршувало побутові умови проживання. Водночас негативного впливу завдало ріст кількості населення в містах, що збільшувало навантаження на очисну систему. Наприклад у Харкові навантаження на мережу станом на 1925 р. зросло на 25% порівняно з 1919 р. [679, с. 9]. Така ж проблема існувала і в інших великих містах.

Загальна довжина каналізаційної мережі по усіх 5-ти містах становила 514 км., що складало 31,4% від довжини вулиць вказаних міст. Найбільший відсоток домоволодінь, приєднаних до каналізації, зосереджувався в Одесі (35,8%), тоді як у Києві він складав 26,6% [343, с. 57].

Відновлення та налагодження очисних систем вимагало значних капіталовкладень. У такому випадку цей процес напряду залежав від економічного розвитку та збільшення бюджетних надходжень. Місцева влада встановлювала жорсткі часові рамки для використання асенізаційних обозів, що активно використовувалися у містах без каналізації. Так у Вінниці у 1925 р. керівні органи затвердили рішення про графік роботи обозу, де робота розпочиналася не раніше як опівночі і до 6-ї ранку.

Нерідко установи, що займалися вивозом нечистот приділяли увагу виключно центральним районам міст. Важливим аспектом для ефективної роботи каналізаційної мережі було зменшення підґрунтових вод. Тому і передбачалося забезпечення вулиць асенізаторами або ж будівництвом колекторів для дощових та стічних вод. Розвиток системи очищення каналізаційної мережі як важливої складової частини міського господарства не оминув проблем, які були характерними для цієї галузі. Це, насамперед, нестача фінансових ресурсів на відновлення та розвиток, що в подальшому призводило до суттєвого навантаження на систему та зношення споруд.

Катастрофічна ситуація спостерігалася в галузі електропостачання. Початок 1920-х рр. Україна фактично «зустріла у темряві», оскільки внаслідок військових руйнувань енергетичне господарство зазнало наймасштабніших збитків. До 1917 р. у містах України функціонувало 62 електростанції. До 1928 р. було збудовано ще 67. Головним завданням комунального господарства у 1920-х рр. було відновлення роботи електростанцій. Станом на 1923 р. виробництво електроенергії порівнюючи із довоєнним становило близько 46% у Києві та 39% у Полтаві [511, с.158].

У 1921 р. у Вінниці було виконано ремонт головного двигуна електростанції. До 1923 р. у Катеринославі було завершено ремонт електростанції на Петроградській вулиці. Відповідно до перепису 1926 р. електрифікація була доступною лише для 34,5% міських жителів. При цьому ситуація практично не змінилася до кінця 1920-х рр. [511, с. 159].

Починаючи із 1924 р. відбувалися активні відновлювальні роботи, а до 1926 р. енергетичне господарство уже досягло довоєнного рівня [213, с. 32].

Реалізація держплану на відновлення промисловості передбачала належне утримання цієї галузі. Це питання стало предметом розгляду на III губернському з'їзді Рад. Надмірна зношеність устаткування та недостатня їх потужність вимагали значних витрат на капітальне будівництво електростанцій [511, с. 160].

Упродовж 1924–1925 рр. у всіх містах УСРР спостерігалось стрімке збільшення прибутків електростанцій. Незважаючи на те, що відповідні підприємства працювали на старому устаткуванні, призводячи до значних втрат паливних ресурсів (до 30 % дизельного пального), доходи на 1925 р. зросли порівняно з попереднім роком у Києві майже на 200 %, у Харкові – на 122 %, у Катеринославі – на 192 % та у Вінниці – на 142 % [605, с.59]. Висока прибутковість підприємств було досягнута завдяки високим тарифам на електроенергію, встановлених комунгоспами.

Основними споживачами енергетики були промислові підприємства та окремий прошарок заможного населення, що могли дозволити собі таку розкіш. У промислових районах на освітлення приватних помешкань витрачалося порівняно мало електроенергії. Загалом рівень споживання на одного мешканця у великих містах досягав до 20 кВт/год. на рік. В окремих містах майже чверть населення мала змогу користуватися електричним освітленням. Незважаючи на постійне зростання показників, електроенергія ставала менш доступною для переважної більшості мешканців. Наприклад, в околичних районах Харкова тільки для 18 % помешкань робітників було доступним електричне освітлення [193, с. 32].

У Києві дрібні службовці та робітники через дорожнечу не мали змоги забезпечити себе електроенергією. У «Пролетарській правді» у 1925 р. зазначалося наступне: «...за одну лампу з мешканців вираховують 1 крб. 45 коп. в місяць, а за дві – 2 крб. 20 коп. Це є непосильним для працівника, який заробляє 25–40 крб. Тому лише 1700 осіб подали заявку на проведення, а провести світло змогли тільки 200 робітників» [250].

Контроль за споживанням електроенергії здійснювався за допомогою лічильників, але у більшості випадків визначався кількістю ламп. У такому випадку для економії незаможні верстви здебільшого могли освітлювати лише одну кімнату. Нормою споживання електроенергії для невеликих міст, вважалася одна лампа на 16 свічок, яка витрачала приблизно 5 кВт/год. на місяць. Для відповідальних працівників, ця норма була удвічі більшою [84].

Загалом у середньому споживання електроенергії повинно було становити 5–10 кВт/год. на місяць.

Переважна більшість міст не освітлювалися. М. Борисенко підкреслив, що населення використовувало електроенергію дуже економно. Через високі тарифи неосвітленими залишалися прибудинкові території та внутрішньобудинковий простір. Мешканці багатоквартирних будинків неодноразово подавали скарги на орендаторів чи власників, які не хочуть встановлювати електричне освітлення у під'їздах, на сходах та в господарських будівлях. Так, невеличкий кооператив у Києві по вулиці Красноармійській 77, що розташовувався в невеликому 3-поверховому будинку, де проживали в основному дрібні кустарі та робітники відмовився від електрики. У 1927 р. його члени на загальних зборах ухвалили: «...через великі затрати з освітлення електрикою парадного ходу та кімнати двірника – освітлення парадного ходу електроенергією припинити. Для освітлення кімнати двірника придбати керосинову лампу» [708, с.74].

Електрифікація відігравала важливу роль в організації селянського побуту. Вона розпочалася в дореволюційний період, але широкого розповсюдження в українських селах не набула. Така розкіш була доступною лише незначній частині населення (0,6% середняків та 0,2% бідняків), що проживали поруч або працювали на підприємствах – цукрових заводах, млинах. Загалом в Україні лише 0,4% сільських будинків мали електричне освітлення [514, с.97].

Активну роль у розбудові енергопостачання села відігравали громадські та кооперативні організації. Першим кроком у налагодженні цієї галузі було створення у 1924 р. товариства «Електрика». У цей період відбувалося активне будівництво електростанцій. Існували певні труднощі на шляху реалізації поставлених завдань. До них належали: скрутне матеріальне становище селянських родин, що не могли дозволити оплатити відповідні послуги; слабо організована агітаційна робота. Тому, у липні 1925 р. відбулася Всеукраїнська конференція, присвячена вирішенню питань щодо електрифікації міст і сіл, де

було прийнято постанову про організацію «комітетів допомоги електрифікації» [414, с. 292].

Для поширення інформації серед населення при сільбудах створювалися відповідні бюро до складу яких входило в середньому до 5-ти осіб. Їх завданням було видавати стінгазети, проводити роз'яснювальні бесіди, доповіді, організовувати екскурсії на електростанції та підприємства [663, с. 36].

Розвиток електрифікації на селі значно гальмувався відсутністю належної кількості розподільних мереж. Загальна кількість селянських господарств, забезпечених електроенергією становила лише 16%. Водночас у багатьох населених пунктах використовували альтернативні варіанти освітлення: генератори від тракторів, парові млини, олійниці. За сприяння акціонерного товариства «Електрика» у села постачалися електрообладнання та силові машини [414, с. 293]. Не дивлячись на певні зрушення в цій галузі, показники побутового споживання електрики були низькими. Оскільки забезпечення електроенергією сіл відбувалося повільними темпами, то у господарській діяльності селянам доводилося покладатися виключно на власні сили.

Важливе значення для налагодження побутової сфери була діяльність радянської влади спрямована на облаштування власне зовнішнього вигляду міст. Ці функції виконували відділи комунального господарства спільно із секціями із благоустрою. Варто підкреслити, що такі проблеми як ремонт тротуарів, майданчиків, висадка зелених насаджень, брукування вулиць не були першочерговими у планах комунгоспів. У звітній документації Луганського відділу комунального господарства вказувалося, що до кінця 1929 р. у цій галузі фактично нічого не було виконано. Лише 8,2% вулиць були заощені бруківкою [391, с. 74].

Утриманням та ремонтом тротуарів займалися переважно приватні особи. Після революційних подій аж до 1923 р. ремонтних робіт у цій галузі практично не було. Тому актуальності набувало відновлення зруйнованих частин вуличних проїздів та майданів. Однак налагодити діяльність в цьому напрямку широкого розмаху через скрутне матеріальне становище комунгоспів.

Із 170 вказаних селищ ремонт та прокладення нових бруківок відбулося тільки у 84, що становило 49,4% від загальної кількості [302, с. 18-19].

Наявність зелених насаджень (парки, бульвари, сквери) спостерігалася у 127 міських селищах. Як і інші елементи зовнішнього впорядкування за роки революції та війни вони зазнали серйозних руйнувань. Для їх поновлення необхідні були значні матеріальні ресурси. Тому на ці потреби загалом було витрачено 415 002 крб. [302, с. 25].

Благоустрій та естетичний вигляд міст у більшості випадків залежав також від культури самих мешканців. Такі явища як неохайність та хуліганство були типовими для тогочасного повсякдення. Тому місцеві органи влади неодноразово вдавалися до адміністративних заходів. Відповідно до постанови Донецького виконавчого комітету №25 від 3 квітня 1924 р. порушники благоустрою зобов'язувалися сплачувати штрафи у розмірі до 5 крб. у випадку: пошкодження зелених насаджень, забруднення вулиць та колодязів. Таким чином влада намагалася зберегти уже існуючий порядок. Водночас з метою економії коштів на благоустрій влада керувалася наступними рішеннями: зобов'язувала власників або орендарів приватних будинків, державні заклади висаджувати не менше 6 дерев навпроти будівлі, яку вони займали; впорядковувати тротуари та двори, своєчасно вивозити сміття. Усім мешканцям суворо заборонялося виливати помії на вулицях.

У селах відповідні функції з благоустрою виконували комісії санітарії при сільрадах. До їх компетентності належало: контроль за чистотою повітря та джерел водопостачання; недопущення накопичення гною на вулицях і територіях біля водоймищ та колодязів [391, с. 75].

В умовах обмеженого водопостачання, як у містах так і в селах, особливого значення набули такі установи комунального господарства, як лазні. Попит на них щорічно зростав. Проте, громадські лазні переважно будувалися на території Росії, натомість в Україні ж цих закладів було вкрай мало, що погіршувало і без того складну епідемічну ситуацію особливо в промислових регіонах.

На початку 1921 р. в умовах поширення епідемії тифу рівень захворюваності серед жителів Донбасу був порівняно вищим серед цивільного населення. Це пояснювалося тим, що лазні були доступними в першу чергу для військовослужбовців [391, с. 72].

Загалом технічний стан лазень був незадовільним, особливо на околицях міст, про що було зазначено міською комісією Києва у 1924 р. Висувалися пропозиції щодо їх ремонту, або реконструкції. Однак навіть до кінця досліджуваного періоду цей проект так і не вдалося втілити в життя. Фактично до 1927 р. комунальні пральні та лазні були відсутніми у робітничих селищах. В українському селі відсутність санітарної культури було характерним явищем, тому мешканці не мали можливості при звичаїтися до регулярного миття. Вони зазвичай користувалися низькими діжками. Лише 1,6 % селянства милися два рази на тиждень, 1 % – щотижнево, 18,4 % – раз на місяць, а решта – ще рідше [359, с. 32]. Навіть у таких умовах вони не користувалися миючими засобами.

Згідно статистичних даних впродовж 1923–1924 рр. пересічно кожен мешканець міста відвідував баню раз на рік, у 1924–1925 рр. кількість відвідувань зросла до 1,5 разів, в 1926–1927 рр. – до 2,3 разів. Однак наступного року у зв'язку зі збільшенням міського населення кількість відвідувань скоротилася до 1,8 разів [654, с. 128-140].

Кількість відвідувань бань в різних регіонах України суттєво відрізнялася. Наприклад на Поділлі мешканці користувалися лазнями раз на 5 років, в Донецькому регіоні – раз на 2,5 роки. Жителі Дніпропетровська мали можливість їх відвідувати майже 5 разів на рік. Жителі столиці милися в бані 3,8 рази на рік [724, с. 38].

У досліджуваний період поширення набули так звані місячники або тижні чистоти. Їхня суть полягала в організації вивезення сміття, ремонту колодязів, видачі населенню мильних засобів, проведенні лекцій на тему гігієни. Так, 15–22 березня 1922 р. в Донецькій губернії відбулася акція під назвою «Тиждень боротьби з вошивістю». Населення отримало безкоштовно близько 200 пудів мила та дозвіл відвідати лазню. Однак в умовах гострого дефіциту відповідні

акції не завжди вдавалося вдало проводити. Крім того самі робітники не виявляли особливого інтересу до питань особистої гігієни, вважаючи що їм непотрібна баня та чиста білизна [391, с. 74].

У 1927 р. кількість комунальних бань почала стрімко зростати. В цей період уже функціонувала 71 лазня, але у більшості сіл та робітничих селищ вони були відсутні [724].

До початку 1930 р. можливість користуватися банями мали в основному робітники Донбасу, при цьому регулярне їх відвідування здійснювало лише чверть населення. В регіоні також були створені спеціальні лазні для окремих соціальних закладів – дитячих будинків та лікарень, що становило 25% від загальної кількості. Однак для більшості населення користування такими комунальними благами в досліджуваний період залишалося малодоступним.

Важливим завданням соціальної політики радянської влади на початку 1920-х рр. було відновлення комунікації та громадського транспорту. Ще на початку ХХ ст. в експлуатацію було введено автобусне, а згодом – тролейбусне сполучення. В Україні в зазначений період найпоширенішим та найдоступнішим видом пересування у містах був трамвай. До початку революції він діяв у таких містах: Києві (1891 р.), Житомирі (1898 р.), Харкові (1906 р.), Одесі (1910 р.), Миколаєві (1914 р.). При цьому вони належали німецьким та бельгійським концесіям. За роки війни трамвайне сполучення було фактично зруйновано. Найбільших руйнувань зазнав трамвайний парк у Києві. Із 150 одиниць техніки справними були лише 2 [352, с. 16]. У Вінниці транспортна система практично не зазнала руйнацій, а трамвайних рух було відновлено з 1 грудня 1921 р. [161, с. 329].

Відновлення трамвайного сполучення було нерівномірним. Навіть зі збільшенням кількості населення в середині 1920-х рр. перевезення пасажирів становило близько 50% довоєнного рівня. Виняток становив Харків, де кількість перевезень зросла до 150%. У жовтні 1924 р. в Україні лише у 8-ми містах діяли трамваї загальною довжиною шляху 617,2 км. За 1924 р. трамвайні

колії було прокладено у Києві загальною довжиною у 9,6 км, Катеринославі – 4 км, та в Одесі – 2 км. [188, с. 34].

Однак, не дивлячись на високі показники прокладення колій, трамвайне перевезення було недоступним широким верствам населення. У першу чергу до початку війни транспортне сполучення зводилося переважно в центральних районах міст та не з'єднувало околиці. Тому дібратися до місця роботи робітникам та службовцям було досить проблематично.

Негативним чином на розвитку трамвайного руху позначилася недостатня його експлуатація. Водночас у зимовий період він практично не функціонував. На 1927 р. загальна кількість моторних вагонів в Україні становила 757 одиниць. При цьому придатними для користування було лише 54%. Решта знаходилися в ремонті.

Уже на 1925 р. було відновлено трамвайний рух у Києві, а у 1926 р. – у Харкові, а наступного року – в Одесі. Наприкінці 1920-х рр. попит на трамвайні перевезення різко збільшився. Для більшості робітників та службовців це був щоденний засіб дістатися до місця роботи. Однак комфортність умов залишала бажати кращого.

Отже, націоналізоване більшовиками комунальне господарство в період «військового комунізму» перебувало у глибокій кризі, позбавивши навіть міських мешканців елементарних зручностей у повсякденному житті. Новостворені комунгоспи, маючи достатньо широкі повноваження, були неспроможні вирішити побутові проблеми населення.

Із запровадженням непу був відновлений грошовий товарообіг у сфері комунальних послуг. Однак мешканці, що звикли отримувати безкоштовні послуги, не бажали сплачувати за спожиті блага, а громадян з низькими доходами просто змушені були відмовитися від користування ними.

Задля збереження своєї соціальної опори влада була змушена з середини 1920-х рр. запровадити класовий принцип користування комунальними послугами. Таке рішення одразу ж негативно позначилося на становищі комунальних підприємств в окремих промислових районах. Навіть у великих

містах комунальні підприємства були збитковими, а надані послуги з водопостачання та каналізації були недостатніми, наслідком чого стало погіршення санітарного стану міст. Комунальні блага були майже відсутні на околицях міст, не кажучи вже про села, де такі послуги були практично недоступними.

Висновок до Розділу 3.

Рівень матеріального забезпечення населення є важливим складником соціальної політики держави, оскільки визначає її ефективність. В умовах переходу до ринкових механізмів в економіці періоду непу, зі зменшенням частки державних фінансів, значно погіршилося матеріальне становище пересічних громадян. Суттєво зменшилася їхня купівельна спроможність. В таких умовах робітники і селяни не могли розраховувати на державну підтримку. Виняток складали представники радянського та партійного апарату, забезпечення яких здійснювалося на особливих умовах.

Перехід до ринкових відносин в умовах непу, серед інших сфер активізував і житлове будівництво. Найбільш інтенсивний його розвиток упродовж 1920-х рр. спостерігався у великих промислових містах. В основному новими власниками комфортабельного житла були представники державно-партійної номенклатури. Натомість робітники змушені були задовольнятися, у кращому випадку, старим житловим фондом, санітарний стан якого був здебільшого незадовільним. На промислових новобудовах за житло слугували збиті нашвидкуруч бараки, казарми і навіть землянки. Особливим видом були будинки-комуни в яких поселяли робітничих підлітків. Не більш придатними для життя були будинки в сільській місцевості, що будувалися з найдешевших та недовговічних матеріалів, обмежуючись мінімальними зручностями.

Найбільш поширеним способом, за допомогою якого влада намагалася забезпечити житлом пролетаризовані верстви населення була націоналізація державою приватного житла та передача його у тимчасове користування орендарям.

Націоналізоване більшовиками комунальне господарство в період «військового комунізму» перебувало у глибокій кризі, позбавивши навіть міських мешканців елементарних зручностей у повсякденному житті. Новостворені комунгоспи, маючи достатньо широкі повноваження, були неспроможні вирішити побутові проблеми населення.

Із запровадженням непу був відновлений грошовий товарообіг у сфері комунальних послуг. Однак мешканці, що звикли отримувати безкоштовні послуги, не бажали сплачувати за спожиті блага, а громадян з низькими доходами просто змушені були відмовитися від користування ними.

Задля збереження своєї соціальної опори влада була змушена з середини 1920-х рр. запровадити класовий принцип користування комунальними послугами. Таке рішення одразу ж негативно позначилося на становищі комунальних підприємств в окремих промислових районах. Навіть у великих містах комунальні підприємства були збитковими, а надані послуги з водопостачання та каналізації були недостатніми, наслідком чого стало погіршення санітарного стану міст. Комунальні блага були майже відсутні на околицях міст, не кажучи вже про села, де такі послуги були практично недоступними.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

4.1. Основи соціального захисту робітників та службовців

Державний соціальний захист робітників та службовців на українських землях бере свій початок з 2 червня 1903 р., коли в Російській імперії був прийнятий закон, який регулював призначення виплат робітникам, що отримали травми на виробництві. Законом передбачалося запровадження обов'язкового страхування службовців та членів їх сімей на підприємствах фабрично-заводської та гірничозаводської промисловості. У разі настання соціального ризику робітники отримували матеріальну компенсацію у розмірі половини заробітку на весь період втрати працездатності [683, с. 139].

Остаточно система соціального захисту означених категорій була сформована 23 червня 1912 р., коли Державна Дума прийняла пакет страхових законів, які запроваджували соціальні виплати для робітників у разі тимчасової втрати працездатності через хворобу чи настання нещасного випадку. Страхуванню підлягали всі наймані робітники підприємств з кількістю працюючих не менше 20 чол. Виплата допомоги чи пенсії здійснювалася за рахунок коштів лікарняних кас [13, арк. 14].

Після встановлення радянської влади, яка у своїх програмних положеннях акцентувала увагу на проведенні соціальних реформ, РНК РСФРР прийняла декрет від 8 листопада 1917 р., що передбачав подвійне збільшення пенсійних виплат постраждалим внаслідок нещасних випадків на виробництві, що реалізувалося за кошти додаткових внесків роботодавців. Ще одним законодавчим підтвердженням прагнення радянського керівництва щодо реалізації забезпечення населення у разі настання соціальних ризиків був декрет «Про страхування на випадок хвороби» від 28 грудня 1917 р. Відповідно до його нормативних положень передбачалося надання матеріальної допомоги

робітникам у випадку тимчасової втрати працездатності, вагітним жінкам та породіллям, членам сімей, що втратили годувальника. Оплата здійснювалася в обсязі заробітної плати. Фінансовими джерелами відповідних виплат слугували внески роботодавців [116, с. 270]. Контролюючими органами, що слідкували за правомірним виконанням та дотриманням вказаних положень виступали страхові товариства. Проте, під час активних військових кампаній розраховувати на достатнє пенсійне забезпечення не було можливим. Матеріальні виплати були символічними та охоплювали незначний відсоток населення. Перші законодавчі акти, що регулювали призначення пенсій, стосувалися, у першу чергу, військовослужбовців та робітників. Це пояснювалося тим, що саме ці категорії, на думку радянського керівництва, вважалися соціальною опорою більшовицького режиму [468, с. 5].

Законодавче закріплення соціального забезпечення відбулося 31 жовтня 1918 р., коли РНК РСФРР затвердила відповідне положення.

Із впровадженням НЕПу з ринковими механізмами господарської діяльності ускладнилося соціальне становище окремих категорій населення, адже зі скороченням обсягів виробництва частка робітників була звільнена. Переважну більшість таких категорій становили люди похилого віку та інваліди. Згідно статистичних даних НКСЗ УСРР станом до кінця 1921 р. було зареєстровано близько 180 тис. пенсіонерів [629, с.11].

Не маючи матеріальних засобів на забезпечення непрацездатних, влада змушена була відновити страхове забезпечення через створення відповідних страхових фондів [636, с. 178]. В Україні це питання розглядалося в положенні «Про соціальне забезпечення робітників та членів їх родин у випадку втрати працездатності» затвердженому від 10 грудня 1921 р., де регулювався порядок призначення та видачі грошових виплат робітникам та службовцям у випадку втрати годувальника чи настання інвалідності [259, с. 59]. Згодом ці принципи були вміщені у новому Кодексі законів про працю УСРР 1922 р., в якому юридично закріплювалися випадки тимчасової втрати працездатності. До них

належали: вагітність та пологи, хвороба, виробнича травма, догляд за хворим членом сім'ї [134, с. 176].

Необхідною умовою для отримання пенсії був стаж роботи, що визначався народними судами [184, с. 22]. Підставою для позбавлення пенсійних виплат була наявність додаткового заробітку. Пенсій позбавляли і за соціальним критерієм. Зокрема, на виплату пенсій не могли розраховувати церковні служителі, засуджені, особи самостійної праці [184, с. 40].

Відповідно до законодавства 1920-х рр. існувало дві форми пенсійних виплат – натуральна та грошова. Якщо в період підпорядкування соцстраху НКСЗ переважали натуральні допомоги, то після переходу до наркомату праці на перший план було поставлено грошові виплати для інвалідів [658, с. 12].

На визначення розміру грошової допомоги впливав ступінь втрати працездатності. На законодавчому рівні було визначено шість груп непрацездатності. Якщо для перших трьох категорій постійна трудова діяльність була протипоказана, то для решти передбачався перехід на легшу працю [421, с. 105]. Непрацездатними визнавалися особи, у яких було виявлено загальне захворювання, або це були люди похилого віку. За інших обставин право на отримання допомоги закріплювалося за категоріями, що постраждали внаслідок військових дій, або отримали виробничу травму [88, арк. 40].

Прагнення не допустити соціальної диференціації суспільства штовхало уряд приймати не лише економічні, але й політичні рішення у справі соціального захисту. За таких умов право на відповідну допомогу надавалося працівникам усіх підприємств незалежно від їх фінансового становища та форм власності [134, с. 175]. Її розмір повинен був становити середньомісячний заробіток [18, арк. 38].

Однак реалізація поставлених завдань виявилася економічно невігідною. Про це свідчить той факт, що в обіжниках НКСЗ вказувалося, що обсяги виплат повинні становити меншу суму [57, арк. 21].

В досліджуваний період існувало два види грошової допомоги: основна (при хворобі, травматизмі) та додаткова (виплачувалася при пологах та у випадку втрати годувальника).

У випадку втрати годувальника обсяги грошової допомоги визначалися кількістю утриманців. При цьому першочергове право на призначення пенсії закріплювалося за родинами з одним утриманцем. Вказану категорію становили працездатних осіб, що мали дітей до 8 років; неповнолітні, непрацездатні батьки[200, с.57]. Переважна більшість непрацездатних працівників була зосереджена у хімічній, деревообробній та металургійній галузях промисловості.

Розміри грошової допомоги для застрахованих не були чітко затверджені аж до середини 1920-х рр. Починаючи із 1925 р., коли було створено Союзна раду соцстраху, відбувалася поступова уніфікація пенсійного законодавства. Уряд затвердив відповідні законодавчі акти, що регулювали принципи призначення пенсій інвалідам та родинам, що втратили годувальника. Відповідно до нормативних положень визначенням обсягів грошової допомоги та визначенням підстав для її отримання займалися союзні органи [335, с. 27]. Розміри матеріальних виплат визначалися заробітною платою. У випадках отримання професійного захворювання чи каліцтва на виробництві сума допомоги становила половину заробітної плати.

Законодавством було чітко визначено тривалість пенсійних нарахувань[274, с. 124]. Так, отримання пенсії починалося від моменту написання заяви та, залежно від обставин, тривало до відновлення працездатності, досягнення 16-ти років або ж до смерті. Ступінь втрати працездатності визначався працівниками лікарської контрольної комісії (ЛКК).

Важливим завданням новоствореної влади було юридично оформити порядок отримання відповідних виплат з метою попередження зловживань. Так, у випадку захворювання працівника спеціальні контролери мали право відвідувати його вдома, співвідносити тривалість лікарняного зі станом здоров'я [130, с. 32].

Законодавством передбачалися підстави позбавлення соціальних виплат. До них в основному належали: навмисне травмування, алкогольне сп'яніння, ігнорування відвідування медичних закладів [438, с.68].

Контроль у справі правомірної діяльності щодо призначення та нарахування пенсій з боку місцевих органів покладался на створену у травні 1927 р. Головну комісію з пенсійних справ. Її представниками були працівники системи соцстраху, робітничої медицини та профспілкових організацій. Однак, як свідчить практика, діяльність відповідної установи мала певні серйозні недоліки, враховуючи непослідовність у призначеннях соціальної допомоги [83, арк. 12]. Досить часто траплялися випадки безпідставної відмови у призначенні пенсій. За таких обставин відповідно до рішення РНК УСРР 29 грудня 1927 р. ця організація взагалі припинила своє існування.

Джерелами соціальних виплат слугували страхові внески роботодавців. Залежно від особливостей умов праці та шкідливості підприємств, їх розміри становили від 6 до 9% від фонду зарплати. В окремих випадках ці внески могли підвищуватися, але не перевищуючи 25% [221].

Обсяги соціальних виплат не були уніфіковані на державному рівні, а диференціювалися в кожному регіоні залежно від розміру страхового фонду. Однак на початку 1920-х рр. вони загалом були мізерними, навіть символічними. У кращому випадку вони становили 2/3 зарплати, не враховуючи надбавок [201, с. 25]. У зв'язку зі скрутним фінансовим становищем системи страхування, деякі додаткові виплати часто замінювалися видачею продовольчих товарів [67, арк. 15].

У лютому 1925 р. відбулося засідання союзної ради соціального страхування, де обговорювалися найважливіші питання організації соціального захисту непрацездатних категорій, зокрема, збільшення обсягів соціальних виплат. Водночас наголошувалося на посиленні медичного контролю з метою зменшення кількості осіб, що неправомірним способом отримали відповідний статус. [138, с. 8-9]. Тому страхові органи почали проводити масові перевірки на підприємствах з метою виявлення законних підстав щодо призначення та

виплати допомоги із тимчасової непрацездатності. В результаті були зафіксовані масові випадки умисного каліцтва на підприємствах у Вінниці, Харкові та Кам'янець-Подільському [688, с. 36]. Найвищі показники виробничих травм спостерігали серед робітників обробної промисловості [195, с. 11].

Намагаючись скоротити соціальні виплати у березні 1926 р. у Москві відбулася страхова нарада, де порушувалися питання про посилення системи лікарського контролю шляхом підпорядкування її страховим органам [235, с. 12]. Водночас пропонувалося посилити нагляд за хворими з метою виявлення симулянтів [101, арк. 134].

Водночас виявлені масові порушення з боку самих страхових органів. Найпоширенішими із них були: внесення неправильних даних про заробітну плату та тривалість непрацездатності, отримання хабарів [102, арк. 43, 45, 48].

Застраховані позбавлялися соціальних виплат також у випадку порушення лікарняного режиму. Так, Луганською страховою касою у 1928 р. було прийнято рішення про позбавлення допомоги 765 осіб [426, с. 15]. Нерідко були виявлені зловживання страхових уповноважених, котрі вдавалися до фальсифікації документів з метою отримання частини страхових коштів. У зв'язку із цим 1927 р. було ув'язнено 20 осіб, а 165 звільнено з посад [202, с. 98].

Впродовж другої половини 1920-х рр. спостерігалася тенденція до зростання виробничого травматизму, особливо у промислових районах Донбасу [668, с. 9].

Така тенденція була не вигідною в першу чергу для страхових органів. Тому, з метою економії страхових ресурсів наркомат праці 18 січня 1927 р. видав спеціальний циркуляр, де зазначалося, що саме керівники підприємств є відповідальними за безпеку та умови праці на виробництві. У випадку травмувань вони зобов'язувалися відшкодовувати виплачені соціальні допомоги [103, арк. 47].

Зростання травматизму на виробництвах зумовлювалося низкою факторів: незадовільні санітарні умови, недотримання умов техніки безпеки тощо. Не беручи до уваги перелічені чинники, керівництво соцстраху вбачало вирішення проблеми у налагодженні роботи органів лікарського контролю. З цією метою ЦВК та РНК СРСР 4 березня 1927 р. прийняли постанову, згідно з якою відповідні органи передавалися від системи охорони здоров'я у підпорядкування лікарняних кас скоротивши при цьому їхню кількість [103, арк. 170].

За таких умов поступово було ліквідовано відділи робітничої страхової медицини на місцях. За рахунок цього на кінець 1927 р. Тульчинській страховій організації вдалося скоротити та зекономити майже 50 тис. крб. [473, с. 15].

Відповідно до розпоряджень Головного управління соціального страхування УСРР формування нових лікарсько-контрольних комісій планувалося завершити до 15 вересня 1927 р., при цьому скоротивши чисельність страхових лікарів. Тому, якщо раніше на одного лікаря припадало 2 тис. пацієнтів, то за новими вимогами їх кількість зросла до 5 тис. осіб [103, арк. 246].

Наступним кроком у реформуванні системи соціального захисту було затвердження максимальних розмірів виплат. Відповідно до постанови союзної ради соціального страхування, починаючи з 1928 р. їх обсяги затверджувалися для шести територіальних смуг в діапазоні від 120 до 180 крб. При цьому максимальні виплати призначалися у промислових районах держави[442, с.37]. Додаткові виплати становили: на поховання – 21–45 крб., на новонароджених – 4–8 крб. [659, с. 167].

Зважаючи на чисельні порушення у процесі оформлення соціальної допомоги, комісія робітничо-селянської інспекції прийняла рішення про перенесення відповідних виплат виключно на підприємства [513, с. 2-3].

В результаті реформування вдалося певним чином налагодити систему призначення та виплат соціальних допомог. При цьому розширився кадровий склад системи обслуговування [150, с. 25].

Взяття курсу на індустріалізацію держави суттєво позначилося на ставленні керівних структур до соціального забезпечення непрацездатних. На перший план виносилось посилення інтенсифікації праці та норм виробітку. Й. Сталін пропонував зменшити обсяги виплат непрацездатним, які мали нетривалий стаж роботи.

За таких обставин уряд розпочав з 14 березня 1928 р. нову кодифікацію пенсійного законодавства. Уперше за довгий час було систематизовано перелік обставин, що визначали об'єктивні причини втрати працездатності. При цьому їх було поділено на три категорії: загальні, професійне захворювання, трудове каліцтво. Водночас Наркомат праці чітко визначив перелік захворювань, які відносилися до професійних[239, с. 8]. Така практика насамперед мала на меті позбавити пенсій так звані непролетарські категорії. Тому загальний трудовий стаж не враховував самотійну діяльність та роботу в релігійних установах [671, с. 97]. Пенсій позбавлялися особи, яким заборонялося займати посади в державних органах та категорії населення, що втратили виборче право [448,с.16].

При визначенні ступеня непрацездатності враховувались не стільки медичні показники, скільки класова приналежність особи. Тому ті категорії, що за переконаннями контролюючих органів підпадали під визначення «куркулів», втрачали можливість отримати пенсію. Виключенням були члени колгоспів[240, с. 23-25].

28 вересня 1929 р. була прийнято постанову ЦК ВКП(б), в якій зазначалося про недопустимість пропуску роботи через захворювання, оскільки в умовах форсованого промислового будівництва підвищення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни виносилися на перший план [111, с.44].

Головним завданням засідання Центрального управління соціального страхування, що відбулося у Москві в жовтні 1930 р. було визначення порядку оптимізації роботи страхового апарату та зменшення витрат на виплату соціальних допомог [351, с. 6]. Таким чином, в результаті передачі призначення виплат безпосередньо на підприємства, планувалося скоротити

кадровий склад соцстраху до 1200 спеціалістів та зменшити кошти на його утримання до 2 млн. крб. [52, арк. 4].

Таким чином, в умовах форсованої індустріалізації, соціальні виплати непрацездатним категоріям населення поступово втрачали свою захисну функцію, оскільки основними показниками державного розвитку в зазначений період була сумлінна, самовіддана праця в процесі соціалістичного будівництва.

Починаючи з травня 1922 р. розпочалося пенсійне забезпечення робітників. У цей час Наркомат праці отримував відомості про нарахування коштів з інвалідності. До кінця 1922 р. за кошти соцстраху пенсійні виплати було призначено майже 2 тис. осіб [183, с. 199].

Характеризуючи кількісні показники серед категорій, що отримали пенсії у 1922 р., визначимо, що за чисельністю переважали особи, які втратили працездатність у зв'язку із хворобою (16,5 тис. осіб). Виплати за материнство отримали 5 тис. чол. [508, с. 10]. Наступного року кількість непрацездатних вражаюче зросла. Найбільший відсоток спостерігався на Донбасі та на підприємствах Київської, Харківської, та Одеської губерній [68, арк.63].

Діяльність Наркомату праці УСРР організовувалася за двома основними напрямками. На початковому етапі приймалися заяви від осіб позбавлених годувальника у випадку травмування на виробництві або тих, які втратили працездатність у зв'язку з інвалідністю. Згодом Наркомат соціального забезпечення передавав справи пенсіонерів (робітників та службовців) у відання Наркомату праці. Як наслідок, до жовтня 1923 р., загальна кількість пенсіонерів, зареєстрованих в губернських відділах соціального страхування, зросла майже у 8 разів[523, с. 55].

Основними причинами інвалідності в зазначений період вважалися хвороби нервової та серцево-судинної системи.

Важливим елементом практичної діяльності Наркомату праці УСРР було впорядкування та систематизація пенсійного законодавства. У серпні 1923 р. вступив у дію збірник нормативних актів, що регулював принципи надання

допомоги постраждалим внаслідок настання соціальних ризиків органами соціального страхування. В такий спосіб держава намагалася на законодавчому рівні закріпити процес переходу основної маси пенсіонерів від органів соціального забезпечення до підпорядкування органам соціального страхування, який мав завершитися до кінця 1923 р. Зі свого боку Наркомат соціального забезпечення прагнув зберегти у своєму арсеналі наявну матеріальну базу та власний контингент непрацевдатних. Зважаючи на такі обставини у 1924 р. було досягнуто певного компромісу, а передача справ пенсіонерів під юрисдикцію органів соцстраху була повністю завершена лише на початок 1925 р. В цей же період більшу частину інвалідних організацій було ліквідовано [72, арк. 287].

З моменту передачі справ пенсіонерів у підпорядкування Наркомату праці було розпочато масові перевірки щодо правомірного призначення пенсій. Так, соціальної допомоги позбавляли осіб, які не мали відповідного трудового стажу. Розгляд таких справ покладался на профспілкових діячів, працівників інспектур праці, а також представників соцстраху. Комісії завершили свою діяльність до 1 липня 1925 р., внаслідок чого пенсійних виплат та відповідного статусу було позбавлено майже 4 тис. осіб [72, арк. 39].

Статистичні дані дозволяють відстежити стан забезпечення пенсіонерів за групами інвалідності за таким порядком: I гр. – 11,4%; II гр. – 54,5%; III гр. – 26,7%; IV-VI групи – 7,4% [195, с.68].

Повноцінне функціонування пенсійного забезпечення визначалося фінансовими ресурсами страхового фонду. Відповідно до офіційних звітів станом на 1923-1924 рр. грошовий фонд пенсійного страхування нараховував майже 3,5 млн. крб., а це лише шоста частина від затвердженого кошторису. У такому випадку одна застрахована особа могла розраховувати на отримання від 40 до 95 коп. на місяць. Першочергове право на отримання пенсій надавалося інвалідам II групи та сім'ям, які втратили годувальника і водночас утримували трьох непрацевдатних членів родини. Скрутне матеріальне становище в державі та несвоєчасні надходження грошових внесків до соцстраху у початковий

період помітно гальмували процес виплати пенсій. Крім того страхові органи почали практикувати зрівняльний принцип щодо призначення пенсій. Так, на початок 1924 р. особи, що отримали інвалідність через трудове каліцтво, отримували ті самі кошти, що й інваліди через загальне захворювання. Така категорія населення була виділена упродовж 1924–1925 рр. [568, с. 1].

У зв'язку зі зростанням кількості випадків травматизму на підприємствах та професійних захворювань, постало питання про вироблення конкретних методів для їх можливого попередження. Із цією метою у травні 1927 р. відбулася нарада працівників системи соціального страхування, де, проаналізувавши дану ситуацію, було визначено основні причини нещасних випадків. У першу чергу це було досить застаріле та, у більшості випадків, непридатне для використання обладнання, а також відсутність належних та безпечних умов праці. Відповідальність за охорону праці на підприємствах покладалася на страхові органи [52, арк.505].

Суттєвою проблемою упродовж 1920-х рр. була відсутність періодичних медичних оглядів, особливо для робітників, що працювали на виробництвах зі шкідливими умовами праці. Це, відповідно, ускладнювало попередження та подальше лікування професійних захворювань [544, с. 44].

Починаючи із 1927 р. розпочалася організація професійного надання медичної допомоги у разі нещасних випадків на виробництві. Саме в цей період на території усіх промислових виробництв відбувалося створення амбулаторій та пунктів надання першої медичної допомоги. Існували медзаклади, які паралельно забезпечували повноцінне лікування, якщо хвороба не передбачала звільнення від роботи [201, с. 55].

Принципово важливе значення мали розміри пенсій, які змінювалися упродовж зазначеного періоду. Починаючи із 1924 р., одразу після проведення грошової реформи, були визначені мінімальні ставки пенсій. Відповідно до звітів страхових органів до кінця 1920-х рр. розміри грошових виплат інвалідам праці через загальне захворювання та старість збільшилися від 12 до 23 крб., тоді як через професійне захворювання або травматизм стабільно складали

27 крб. Тим категоріям, що втратили годувальника через загальне захворювання та старість пенсійні виплати збільшилися з 10 до 16 крб. [523, с.61].

Співставляючи пенсійні нарахування відносно розміру заробітної плати, маємо наступні показники: упродовж 1924–1929 рр. частка пенсій інвалідів праці відносно середньої заробітної плати збільшилася відповідно з 27,5% до 33,4%. Водночас родини, що втратили годувальника, збільшили доходи з 22,6% до 24,3%. Для інвалідів II групи через виробничий травматизм чи професійне захворювання частка пенсійних виплат становила 61%, тоді як для інвалідів I групи відповідно 80% від розмірів середньомісячного заробітку. Після покращення матеріального становища в системі соціального страхування, що відбулося в середині 1920-х рр. впроваджувалася практика нарахування пенсії за вислугу років для працівників освітньої сфери. Так, станом на 1 червня 1928 р. таких категорій населення в УСРР налічувалося близько 4,5 тис. [523,с.57].

У практичній діяльності страхових органів спостерігалися вагомі недоліки. Пенсіонери неодноразово надсилали скарги від свого імені, де наголошувалося на непрофесійності представників ЛКК при визначенні ступеню втрати працездатності, виснажливих бюрократичних процедурах, несвоєчасному прийнятті рішень щодо нарахування пенсій [627, с. 21].

Однією із альтернативних форм пенсійного забезпечення у 1920-х рр. була трудова допомога, започаткована наприкінці 1922 р. Станом на 1 липня 1924 р. близько 12 тис. інвалідів було залучено до участі у сільськогосподарських та виробничих кооперативах [729, с. 179]. Фінансування вступного внеску здійснювалося органами соцстраху [242, с. 5]. Така система допомоги не набула поширення, оскільки суми вступних паїв були значно вищими ніж соціальні виплати. Крім того, підвищення пенсій дозволяло інвалідам відмовлятися від цієї діяльності, яка, як і підприємницька, передбачала певні ризики [656, с. 13].

На початку 1928 р. розпочалося призначення пенсій за віком. На початковому етапі цю категорію представляли робітники текстильної промисловості. На той момент пенсійний вік для чоловіків становив 60 років, для жінок – 55 років при наявності 25-річного стажу роботи. Виплати складали $\frac{2}{3}$ заробітку [165, с. 28]. Уже наступного року пенсії було призначено залізничникам, металістам, гірникам [623, с. 26]. За умовами п'ятирічного плану передбачалося охопити пенсіями близько 52 тис. осіб. При цьому перевага надавалася виключно працівникам промисловості, транспорту та будівництва [87, арк. 105]. До кінця 1932 р. уряд планував забезпечити пенсіями усіх застрахованих робітників та сільських наймитів.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б), прийнятої 28 вересня 1929 р., першочергова увага у призначенні пенсій надавалася робітникам промисловості. При цьому керівництво розраховувало залучати у виробничу сферу молодь. Водночас простежувалася тенденція до зменшення витрат страхових коштів. Її суть полягала у запровадженні трудової допомоги на зміну грошовій, диференціації у матеріальному забезпеченні працівників невикробничої сфери, скороченні пенсійних нарахувань для категорії, які мали додатковий заробіток [111, с. 45].

Втілюючи в життя поставлені радянською владою завдання, впродовж 1929-1930 рр. пенсію за віком було призначено робітникам гірничої, металургійної, хімічної і текстильної промисловості, водного та залізничного транспорту [311, с. 12]. Водночас законодавством передбачалося, що розраховувати на пенсійні виплати не мали права особи позбавлені виборчих прав та особи, що займалися власними промислами та сплачували індивідуальний податок [480 с. 15]. Опираючись на статистичні дані, слід зауважити, що пенсії за віком впродовж 1920-х рр. не набули поширення, оскільки контингент, що їх отримував становив лише 2 тис. із наявних 84-х тис. осіб.

Наприкінці 1920-х рр. із розширенням кількості промислових об'єктів гостро постала потреба у кваліфікованих робітничих кадрах. Тому уряд

змушений був матеріально заохочувати пенсіонерів продовжувати працювати на підприємстві. Фахівцям планувалося доплачувати 75% від пенсії, а некваліфікованим працівникам – не менше половини. Також за умови відпрацювання на підприємстві більше двох років після призначення пенсії, робітникам забезпечувалося її майбутнє підвищення на 20% [88, арк. 5].

Поступово влада почала розробляти заходи щодо залучення інвалідів до трудової діяльності, переконуючи таким чином їх у можливості покращити своє матеріальне становище та підвищити власну роль у розбудові соціалістичної держави [111, с. 45]. Виключення становили інваліди першої та другої груп. Для поповнення промисловими кадрами радянська влада організовувала перекваліфікацію відповідних категорій. Так, упродовж 1929-1930 рр. нові професії освоїли близько 3 тис. осіб. За період навчання їм додатково нараховували стипендію [53, арк. 45].

Намагаючись збільшити кількість промислових кадрів, партійно-державне керівництво усвідомлювало важливість економії страхових ресурсів, в першу чергу за рахунок так званих непролетарських елементів. З цією метою наприкінці 1920-х рр. відбувалися масові перевірки пенсіонерів, в результаті яких на початок 1930 р. близько 3,5 тис. особам було відмовлено у призначенні пенсії.

Головним критерієм, що впливав на розміри пенсій або слугував підставою у її відмові, був страховий стаж. Його тривалість визначалася особливостями умов праці. Для робітників, що працювали на шкідливих підприємствах, він становив до шести років, для інших категорій – до восьми років, а для службовців – до дванадцяти [251, с. 132].

Отже, упродовж 1920-х рр. відбувалося організаційне формування пенсійного страхування, що було однією із форм соціального захисту непрацездатних категорій населення, що здійснювалося за рахунок грошових внесків роботодавців. Основним завданням страхових органів було забезпечення промислових робітників та службовців компартійно-державної номенклатури, що втратили працездатність.

4.2. Соціальне забезпечення особливих категорій непрацездатних

Одним із завдань радянської соціальної політики 1920-х рр. було забезпечення окремих соціальних категорій населення, що за певних обставин потребували підтримки з боку держави. За результатами дослідження В. Шарпатога до них відносили осіб, які за висновками медичної експертизи та соціальних органів отримали відповідний статус. Це були червоноармійці, інваліди імперіалістичної та громадянської воєн, члени родин загиблих військових, родини курсантів радпартшкіл, інваліди праці, особи, що мали особливі заслуги перед радянською державою. Основною формою їх забезпечення були пенсійні виплати, лікування в оздоровчих закладах НКСЗ, надання окремих пільг [729, с. 241].

Людські втрати України в післявоєнний період становили близько 1,3 млн. осіб [26, арк. 32-35]. Згідно із статистичними даними кількість осіб, що потребували матеріальної підтримки, становила 428000 чол., але соціальні органи, врахувавши неспроможність окремих категорій до виживання, скоротили їхню кількість до 246000 осіб (зокрема в містах — 54000, в селах — 192,000 осіб) [26, арк. 33]. В умовах післявоєнної розрухи держава виявилася неспроможною в повній мірі забезпечити потреби знедолених. У 1920-х рр. принципово важливим явищем було саме ідеологічне підґрунтя та особливості призначення й нарахування пенсійних виплат.

Формування пенсійного забезпечення в Україні розпочалося ще навесні 1919 р. Саме в цей час у державі паралельно існувало кілька політичних режимів. Радянські лідери усвідомлювали, що для досягнення своїх політичних цілей необхідно було заручитися підтримкою широких верств населення виключно мирним способом.

На думку В. Шарпатога законодавче оформлення пенсійної справи в Україні було започатковано декретами РНК УСРР «Про передання пенсійних відділень у підпорядкування Народного комісаріату соціального забезпечення»

від 28 лютого 1919 р. та «Про врегулювання пенсійної справи» від 16 квітня 1919 р. [350, с. 4]. Відповідно до «Положення про пенсії», що було складовою частиною документу, уряд визначив три види соціальних допомог: сиротам, інвалідам, вдовам. Інвалідами визнавали осіб, що втратили працездатність внаслідок хвороби, каліцтва, або за віком. Грошові виплати встановлювалися в межах прожиткового мінімуму конкретної місцевості. Якщо пенсіонер змінював місце проживання, то за нових умов йому нараховували пенсію тільки через півроку. Згідно із законом непрацездатними визнавалися члени родин в разі смерті батька-пенсіонера (вдови з дітьми до 10 років, неповнолітніх).

Законодавством було визначено, що право на отримання пенсійних виплат втрачали церковні служителі, колишні поліцейські чини жандармерії, тюремні наглядачі [729, с. 156-157].

Станом на вересень 1921 р. в УСРР було офіційно зареєстровано 184 тис. пенсіонерів, [645, с. 49], а вже на 1927 р. їхня кількість зменшилася до 40 тис. Основними категоріями, що мали право на одержання соціальних допомог, були червоноармійці, інваліди громадянської та імперіалістичної воєн, академпенсіонери, жертви контрреволюції та інваліди праці [22, арк. 77]. Водночас власне до контингенту органів собезу належали персональні пенсіонери та інваліди воєн. Інші категорії мали лише право на отримання соціальної допомоги.

Упродовж першої половини 1920-х рр. розмір пенсійних виплат складав у середньому 12 крб. При цьому кількість пенсіонерів, як зазначалося вище, скоротилася в декілька разів у зв'язку з відчутним браком коштів. У період з 1925 до 1926 рр. було офіційно зареєстровано 72503 інваліди першої світової та громадянської воєн. Пенсії були призначені 12874 чол. [23, арк. 5].

Після переходу до непу держава поступово переклала свої соціальні функції на громадські організації, кооперацію інвалідів та стаціонарні установи.

Варто зазначити, що впродовж 1920-х рр. соціальний захист непрацездатних категорій населення здійснювався під керівництвом наркомату соціального забезпечення та праці [243, с. 4].

У 1925 р. за рішенням НКСЗ було запроваджено пенсійні книжки. Їх отримували усі категорії інвалідів та сім'ї, що втратили годувальника, персональні пенсіонери, курсанти радпартшкіл. Цікавим є те, що книжки відрізнялися за кольором: рожеві – видавали інвалідам громадянської війни, родинам, що втратили годувальників, особам віднесеним до категорії військовослужбовців періоду громадянської війни; зелені отримували інваліди праці та інваліди імперіалістичної війни, сім'ї загиблих на фронті [129, с.19-20].

Післявоєнний період позначився не лише суттєвими людським втратами, руйнацією соціально-економічної бази держави, але й зумовив появу категорій, які внаслідок цих жахливих подій назавжди втратили своє здоров'я та працездатність. Це були інваліди війни. За підрахунками В. Шарпатога в УСРР їхня кількість становила близько 45–50 тис. інвалідів імперіалістичної та 20 тис. інвалідів громадянської воєн. Водночас пенсії було призначено лише частині з них [729, с. 268]. Окрім грошових виплат їх направляли до санаторіїв, інтернатів, окремі з них вступали до кооперативних товариств. Таким чином, існували такі форми допомоги: громадська, державна та кооперативна.

В умовах скрутного фінансового становища в державі, радянське керівництво намагалось перекласти функції соціальної опіки на місцеві органи. У зв'язку з цим 13 жовтня 1922 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли декрет «Про методи і форми забезпечення інвалідів війни та праці», що поклав початок створенню інвалідної кооперації. Згідно з архівними даними станом на 1923 р. в УСРР функціонувало 280 кооперативних товариств, а на 1924 р. їхня кількість збільшилася до 867, де офіційно працювало близько 12 тис. осіб (80 % інвалідів війни та 20% інвалідів праці) [26, арк. 13]. Упродовж 1924–1925 рр. вони отримали 1054 протезів для ніг і 438 – для рук [21, арк. 49-50].

Очевидним є той факт, що інваліди війни об'єктивно не були конкурентоспроможним на ринку праці. У такому випадку законодавством передбачалося надання їм переважного права займати посади, що не вимагали спеціальної кваліфікації: сторожі, двірники, візники, швейцари, прибиральники [173, с. 46].

В УСРР на 1926 р. налічувалося близько 80 тис. сліпих (20% з них отримали каліцтво внаслідок воєн) [597, с. 5-6]. Для таких категорій створювали відповідні секції при ВУІКО, що займалися проблемою їхньої соціальної адаптації у суспільстві.

НКСЗ спільно із Наркоматом праці уклав угоду про утримання установ соціального забезпечення, будинків інвалідів, гуртожитків [262, с. 71-74].

Важливим напрямком соціального захисту цієї категорії було сприяння в отриманні ними освіти. За домовленістю із наркоматом освіти для інвалідів виділялося до 5 % місць у технікумах та до 2% – у вузах та робфаках. В такий спосіб впродовж 1924–1925 рр. освіту отримало 600 осіб [23, арк. 15].

З метою покращення стану здоров'я інвалідів, їх направляли до санаторіїв, де бронювалася певна кількість місць. Курс лікування, в основному, проходили хворі на туберкульоз. Впродовж 1924–1928 рр. в санаторії «Червона зірка», що був відкритий у Ялті, лікувальні процедури отримало 265 інвалідів імперіалістичної та 749 інвалідів громадянської воєн [28, арк. 3]. Однак обмежена кількість місць у закладах не дозволяла в повній мірі надати допомогу більшості нужденних. Катастрофічна ситуація спостерігалася із протезуванням. Заводи могли випускати максимум до 1 тис. протезів на рік, а претендентів на їх отримання було близько 57 тис. осіб. Тому для пересування та більш менш комфортного життя люди змушені були виготовляти їх власноруч.

Основною формою соціальної допомоги для інвалідів війни були пенсії. В роки політики воєнного комунізму їм видавали продовольчі пайки, а після переходу до непу були запроваджені грошові виплати. У 1921 р. Раднарком встановив спеціальні розміри пенсій для осіб, що «мали особливі заслуги перед радянською владою»: інвалідам першої групи – у розмірі трьох прожиткових мінімумів, другої групи – двох [579, с. 26-28].

Загалом, беручи до уваги тодішні ціни на товари, розміри пенсій були мізерними. На 1923 р. інвалід війни отримував 5 крб. 7 коп., родини червоноармійців та загиблих військовослужбовців – 3 крб. 40 коп., а сім'ям

загиблих комуністів виплачували 17 крб. 42 коп. [21, арк. 7]. Згідно з декретом ВУЦВК від 21 серпня 1924 р. пенсії інвалідів війни та родин червоноармійців першої групи становили 22 крб., для другої – 15 крб. [23, арк. 4]. Фінансування повністю здійснювалося за рахунок місцевого бюджету. Тому з метою зменшення розмірів виплат місцеві органи влади брали до уваги майновий стан особи. Варто зауважити, що пенсії в містах та селах суттєво відрізнялися. Якщо у містах виплачували 16 крб., то на селі – 4 крб. 33 коп. [27, арк. 21-24].

Для оформлення пенсії необхідно було пройти масу бюрократичних процедур та витратити чимало часу. Нерідко надходили скарги про неправомірну відмову у забезпеченні. У 1927 р. було зафіксовано 232 таких заяв . До кінця 1920-х рр. число інвалідів зросло до 83 тис. осіб [27, арк. 3].

Особлива увага приділялася забезпеченню червоноармійців та членів їхніх родин, оскільки в умовах громадянської війни більшовикам необхідно було заручитися їхньою підтримкою. У березні 1919 р. РНК УСРР видав декрет «Про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військовослужбовців і їх родин», згідно з яким призначалися пенсії червоноармійцям, які втратили працездатність внаслідок травмувань, поранень, хвороб, які вони отримали під час військової служби. Розмір пенсій залежав від ступеню втрати особою працездатності та поділявся на 4 розряди. Перший означав повну втрату працездатності, тому грошова допомога нараховувалася у розмірі прожиткового мінімуму відповідної місцевості. Для другого (70–100% втрати працездатності) розмір пенсії становив 75% прожиткового мінімуму; для третього (від 40 до 70%) – 50% прожиткового мінімуму; для четвертого (від 15 до 40%) – 20%. Родичі загиблих або зниклих безвісти на війні військових отримували пенсії першого розряду. Зокрема, вдовам, які мали трьох чи більше дітей мали призначали повну ставку; якщо було дві дитини – 2/3; повним сиротам віком до 16 років призначали 0,5 ставки [729, с. 288].

27 червня 1919 р. РНК УСРР прийняв новий декрет «Про забезпечення солдат Червоної Армії пенсіями», що фактично скасував дію попереднього. Згідно з новим нормативом інвалід мав право на пенсійні виплати у повному

обсязі, що відповідало місячному заробітку некваліфікованого працівника. Юридична дія його положень стосувалася усіх категорій військових, включаючи медперсонал [124, с. 50-56].

Після завершення громадянської війни пріоритетним завданням більшовиків було матеріальне забезпечення червоноармійців. У 1921 р. було створено Всеукраїнський комітет допомоги хворим та пораненим червоноармійцям. Окрім вирішення проблем щодо покращення побутових умов зазначених категорій, до його компетенції належало їх працевлаштування, видача продовольчих пайків, облік родин, що отримували відповідне матеріальне забезпечення [75, арк. 3].

Грошові виплати загалом були мізерними. Катастрофічна ситуація спостерігалася у південних губерніях, що особливо потерпали від наслідків голоду. Місцеві органи змушені були припинити забезпечення червоноармійців, концентруючи увагу на допомозі населенню [75, арк. 5].

Упродовж 1921–1923 рр. внаслідок голоду зросла соціальна напруга в державі. Пропонувалося навіть ліквідувати систему соціального забезпечення, що на думку губернських виконавчих комітетів не справлялася в повній мірі із виконанням поставлених завдань [40, арк.5]. Були пропозиції передати соціальні функції профспілкам. Однак, навіть в таких непростих умовах НКСЗ продовжував активно працювати.

В обставинах, що склалися, значна частина військових не подавали заяв на отримання пенсій. Це пояснювалося тим, що на той час не передбачалося грошових виплат за воєнні заслуги та нагороди, а мізерні розміри допомоги та виснажливі бюрократичні процедури просто пригнічували людську гідність.

Впродовж другої половини 1920-х рр. радянські органи влади видали низку декретів, де визначалися основні пріоритети щодо соціальної допомоги вказаним категоріям. Розширення законодавчої бази збільшувало й контингент обслуговування. Станом на 1927 р. було зареєстровано 10717 сімей червоноармійців, 24277 родин загиблих військовослужбовців [22, арк. 6]. Станом на 1928 р. на обліку перебувало 28852 сімей військових.

Окрему групу пенсіонерів, що перебували на обліку органів собезу представляли так звані персональні пенсіонери. Це поняття не було офіційно закріпленим радянській державі. Однак, за висновками В. Шарпатого функціонував неформальний принцип «персонального призначення» пенсій. Цей механізм поширювався на ті категорії осіб, які, за визначенням Раднаркому, «мали особливі заслуги в галузі соціалістичного будівництва, боротьбі з капіталізмом та контрреволюцією». Це стосувалося соціально-професійних груп: інженерів, науковців, музикантів, акторів. Передбачалося призначення пільгового забезпечення, що у кілька разів перевищувало прожитковий мінімум. Так, 19 серпня 1920 р. за рішенням колегії НКСЗ було призначено пенсії родинам померлих революціонерів, інженерів та професорів [18, арк.22].

У випадку повної втрати працездатності чи інвалідності їм нараховували пенсії у потрібному розмірі, для інвалідів другої групи – у подвійному. Призначенням пенсій, що перевищував мінімальний розмір займався Раднарком, а перевіркою підстав для отримання – колегія НКСЗ [579 с. 26-27].

Порядок призначення пенсії, особливо для представників інтелігенції, починався із подання індивідуальної заяви, до якої прикріплювалися супровідні документи та довідки: автобіографія, відомості про трудовий стаж до та після 1917 р., витяги з трудових книжок про відзнаки, медичні довідки, документи про матеріальний стан та склад сім'ї. Нерідко траплялося, що ці папери розглядалися із затримкою. Професорам університетів інколи доводилося два-три роки чекати позитивного рішення [18, арк. 2]. Загалом вирішення питання щодо призначення пенсій науковцям залежало від низки факторів: правильно оформленої та вчасно поданої заяви, наявності повного комплексу документів, а також фінансових можливостей держави.

Відповідно до постанови «Про посилені пенсії» від 9 серпня 1922 р. та «Про пенсії особам, які мають особливі заслуги перед республікою» від 2 травня 1923 р. правом на отримання підвищеної пенсії користувалися учасники революційних подій, партійні службовці, особи, що здійснили вагомий внесок у

розвиток науки та культури, партійна номенклатура та представники інтелігенції. За висновками В. Шарпато в УСРР функціонувало два види соціального забезпечення – тимчасове та постійне. 21 серпня 1924 р. ВУЦВК затвердив розміри довічних пенсій, що коливалися в межах від 25 до 99 руб. на місяць. До категорії таких пенсіонерів належали генерали, науковці, вчителі, ветерани праці, революціонери, керівники партизанських загонів. Паралельно існували разові та іменні пенсії, як одні із форм соціальної допомоги [729, с.275].

Розмір грошової допомоги визначався ступенем втрати працездатності та кількістю осіб, що перебували на утриманні. Обов'язковим документом, що підтверджував право на отримання пенсії був висновок Всеукраїнської комісії поліпшення побуту вчених [183, с. 145].

Розміри посиленої пенсії встановлювалися в межах середнього та максимального заробітку певного регіону. У тих випадках, коли особа мала змогу безкоштовно користуватися державним житлом, комунальними послугами та отримувала продовольче забезпечення, то ця частина, відповідно, вираховувалася із пенсії. У випадку смерті одержувача, її отримували члени сім'ї. При цьому на одного члена нараховували 50% від загальної суми, на двох – 2/3. Якщо було троє та більше осіб, то вони отримували пенсію в повному обсязі [26, арк. 12].

Аналізуючи листування пенсійної комісії із НКСЗ, можна виявити упереджене ставлення з боку радянської влади до представників професорсько-викладацького складу. Якщо на 1923 р. список науковців похилого віку та їх вдів становив 72 особи, то лише половині із них було призначено пенсію[29, арк. 45].

Основною причиною відмови у пенсійному забезпеченні було так звана «ідеологічно шкідлива» діяльність. Так, професор Харківського університету І.І. Філевський, який працював на кафедрі церковної історії, впродовж 1922–1923 рр. видавав «Церковну газету», у 64 роки був звільнений з роботи. Не дивлячись на поважний вік та наявність непрацездатної дружини, йому не було

призначено пенсії та будь-якої соціальної допомоги. Фінансування цієї категорії здійснювалося за рахунок страхових фондів[526, с. 45-61].

Загальна кількість відповідного контингенту в УСРР була незначною. Якщо на 1923 р. офіційно було зареєстровано 785 осіб, то на кінець 1927 р. їхня кількість збільшилася до 1720 [21, арк. 3-7]. Найбільше утриманців було зафіксовано в Харківському, Одеському та Херсонському округах [25, арк. 41].

З метою економії коштів в умовах промислового будівництва, радянський уряд, починаючи із 1929 р. ретельно перевіряв справи пенсіонерів, що мали додаткові прибутки. 13 серпня 1930 р. ВУЦВК та РНК УСРР затвердили постанову «Про збільшення розміру пенсій для осіб, що мають особливі заслуги перед республікою». Відповідно до її положень розмір пенсії у містах і селищах міського типу становив 37 крб., відповідно у селах – 20 крб. на місяць [729, с. 214]. Враховуючи тодішні ціни, в середньому прожитковий мінімум на день становив приблизно 70–80 коп. [194, с. 49].

У 1920-х рр. окремо призначалися пенсії за вислугу років. Відповідну постанову було прийнято 1 січня 1925 р. Правом на її отримання користувалися працівники освіти та культурно-просвітницьких закладів. Обов'язковою умовою була наявність 25-річного стажу роботи. Водночас до уваги бралася політична діяльність у більшовицькій партії в дореволюційний період, яка прирівнювалася до освітньої [243, с. 4]. Варто відзначити, що особи, які отримували відповідну пенсію, мали право продовжувати працювати. У разі смерті пенсіонера його дружини або чоловікові, що знаходилися на утриманні, гарантувалися грошові виплати у розмірі не менше 50% від загальної суми, а дітям, відповідно, 25% [256, с. 293]. Фінансування здійснювалося загалом за кошти страхових внесків, які сплачували заклади освіти та культури [255, с. 32].

Поступово контингент осіб, що претендували на отримання відповідних пенсій, поповнили вихователі дитячих будинків, вчителі транспортних та професійних шкіл [449, с. 67]. Наприкінці 1925 р. до них приєдналися працівники наукових установ, викладачі вищих навчальних закладів. Відповідно до законодавства, за відсутності 25-річного стажу роботи,

альтернативою було досягнення 65-річного віку із 10-річним стажем роботи на зазначених посадах [263, с. 507]. Для науковців, що при досягненні пенсійного віку продовжували працювати, пенсія виплачувалася у розмірі 50%.

У грудні 1927 р. ВУЦВК затвердив постанову, де право на призначення пенсій отримали вихователі та вчителі закладів для розумово відсталих дітей. При нарахуванні пенсій за вислугу років не бралось до уваги матеріальне становище особи [83, арк. 45].

Наприкінці 1920-х рр. пенсійне забезпечення зазнало суттєвих змін. Радянська модернізація промисловості вимагала залучення значних фінансових ресурсів. В таких умовах жорсткої економії коштів уряд значно скоротив контингент осіб, що отримували пенсії за вислугу років. Це право зберігалось лише за вчителями шкіл. Водночас працюючим нараховували 50% пенсії [84, арк. 175]. Така ситуація призвела до скорочення загальної вказаних категорій пенсіонерів.

Нові зміни в пенсійному законодавстві відбулися наприкінці 1929 р. Відповідно до затверджених нормативних положень, право на пенсії за вислугу років отримали медичні працівники, вихователі дитячих будинків та дошкільних закладів, викладачі технікумів та професійних училищ, працівники аграрної сфери [648, с. 342]. У цей період оформлення пенсій здійснила незначна кількість осіб.

У 1927 р. постановою ЦВК та РНК було прийнято положення про пенсійне забезпечення Героїв праці. Підставами для її оформлення були особливі заслуги у сфері державної, наукової та виробничої діяльності, при загальному стажі роботи не менше 35-ти років. Її розмір становив $\frac{3}{4}$ від заробітку, а у випадку, якщо особа продовжувала працювати – 50%.

Таким чином фінансове забезпечення особливої категорії непрацездатних покладалось на державу. Однак, в умовах нової економічної політики з її ринковими принципами, на забезпечення могла розраховувати незначна кількість осіб. Разом із тим, незважаючи на низькі розміри соціальних виплат,

вже самим фактом її призначення радянська влада намагалася засвідчити їх цінність для пролетарської держави.

4.3. Соціальне обслуговування сільського населення

Перехід до нової економічної політики, що сприяв розвитку ринкових відносин, кооперації, активізації приватного підприємництва, лібералізації економічних відносин, суттєво вплинув на структурні зміни соціальної політики. Згідно рішення Раднаркому УСРР від 26 жовтня 1921 р. собези було фактично усунуто від надання матеріальної допомоги сільському населенню, оскільки соціальне страхування найманих робітників покладалося на Наркомат праці, а вирішення проблем соціального забезпечення селян перебрав на себе Наркомзем.

Основою організації соціального забезпечення на селі впродовж 1920-х рр. були комітети взаємодопомоги (з 1925 р. товариства). Це були громадські організації, створені за ініціативою ЦК КП(б)У, що функціонували в УСРР впродовж 1922–1932 рр.

Створення комітетів взаємодопомоги в РСФРР відбулося за ініціативою селянства, про яку В.І. Леніну доповів М.О. Мілютін, який певний період часу за дорученням партії працював на селі. Відповідний декрет було затверджено 14 травня 1921 р. Внаслідок складної політико-економічної ситуації, що була спричинена війною та селянським повстанським рухом, в УСРР ці організації виникли тільки через півроку з дня видачі декрету. Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 1 липня 1921 р. «Про посилення органів соцзабезу та селянські комітети взаємодопомоги» відповідні установи створювалися виключно за класовою ознакою. Правом на отримання допомоги, в першу чергу, користувалися червоноармійці та селянська біднота. 23 грудня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову, де було чітко визначено функції та основні напрямки діяльності цих організацій. Зокрема у документі зазначалося наступне: «З метою покращення соціального забезпечення на селі, розвитку

самоврядування та ініціативи селян, створити селянські комітети взаємодопомоги та покласти на них вирішення матеріальних проблем населення, що були зумовлені внаслідок стихійних лих, організацію трудової допомоги, створення закладів соціального забезпечення, надання всебічної допомоги хворим та пораненим червоноармійцям, членам їх сімей, інвалідам та мобілізованим» [729, с. 217].

Масове виникнення комітетів на початку 1922 р. спостерігалось в Харківській, Катеринославській та Кременчуцькій губерніях, в той час як на решті території УСРР вони перебували лише на стадії організації. За підрахунками В. Шарпатога станом на 1 травня 1922 р. в Харківській губернії було зареєстровано 100 сільських та 104 повітових комітетів взаємодопомоги [748, с. 159].

У південних районах УСРР їх створення відбувалося дуже повільно, оскільки гостро відчувалася нестача коштів та інших матеріальних ресурсів. Водночас, досить активно комітети організовувалися в Подільській губернії. У більшості повітів налічувалося 6–7 таких об'єднань, зокрема, у Проскурівському та Ново-Ушинському вони існували практично в усіх волостях [601, с. 26-27].

У голодних південних губерніях комітети брали на облік категорії нужденних селян, виконуючи обов'язки органів соціального забезпечення. Загалом станом на 1 жовтня 1922 р. в Україні налічувалося 692 волосних та близько 5 тис. сільських комітетів, яким, зібравши майже 14 тис. пудів зерна та 608 тис. крб., вдалося надати допомогу 2052 селянським господарствам.

У 1922 р. створення комітетів взаємодопомоги відбувалося за ініціативою відділів собезу та місцевих органів влади, в першу чергу, з метою подолання наслідків голоду. Активному створенню цих установ перешкоджали нестача грошових та матеріальних ресурсів, а також відсутність кваліфікованих кадрів, які могли б ефективно та злагоджено організувати відповідну роботу.

Основні правові принципи та форми реалізації соціальної політики на селі були вироблені на Всеукраїнській нараді керівників системи соціального

забезпечення, що відбулася 21–24 березня 1922 р. Після тривалих переговорів було визнано три основних напрямки соціальної підтримки населення: страхування робітників та службовців, створення додаткових фондів для забезпечення інвалідів війни та родин червоноармійців, і, відповідно, організація системи громадської взаємодопомоги. Таке рішення дало можливість частково звільнити державу від надання матеріальної підтримки населенню. Водночасі це сприяло залученню суспільства до самодіяльності [138, с. 60-66].

Організаційне формування комітетів взаємодопомоги відбувалося в першій половині 1920-х рр. В його основу було закладено адміністративно-територіальний поділ. Враховуючи соціальне значення КВД у справі надання матеріальної допомоги біднякам, червоноармійцям, інвалідам, а також сиротам та вдовам, ЦК КП(б)У 14 лютого 1923 р. надіслав звернення до губернських комітетів про посилення громадської допомоги в селах [218].

В результаті кропіткої роботи парторганізацій, КНС вдалося повністю завершити процес організації КВД в Україні. На 1 жовтня 1923 р. в державі вже існувало 667 районних та 10306 сільських організацій, що мали на балансі 1 млн. пудів зерна та 337 тис. крб. Упродовж 1923 р. матеріальну допомогу отримало близько 61 тис. селянських родин, а вже на наступний рік їх кількість збільшилася до 114 тис. Водночас трудовою допомогою було охоплено 93,5 тис. господарств. Однак, незважаючи на значні зрушення в розвитку селянської взаємодопомоги, її обсяг був недостатнім для забезпечення в повній мірі усіх категорій нужденних. Це пояснювалося відсутністю належного реманенту, грошових та натуральних фондів, а також членством переважно бідняцьких прошарків, що не мали змоги здійснювати відповідні внески.

Упродовж 1923–1924 рр. відбулося об'єднання КНС та КВД. Правляча партія намагалася проводити активну діяльність щодо їх політичного зміцнення. У травні 1924 р. відбувся XIII з'їзд РКП(б) та VIII Всеукраїнська партійна конференція основними завданням яких було вирішення питання про перетворення КВД у масові бідняцько-середняцькі об'єднання. Їх роль та

значення для селянства роз'яснювали комуністи, яких із цією метою уряд направляв до сіл. Вони також проводили активну агітаційну роботу. З відома партійних органів було видано близько 20 тис. брошур, плакатів, листівок, де чітко прописувалися мета та завдання КВД. Значна роль у цьому процесі відводилася пресі, де розміщувалися статті про значення селянської взаємодопомоги [618, с. 56].

Реорганізація комітетів відбулася у січні 1925 р., коли вони отримали назву «Селянські товариства взаємодопомоги». ВУЦВК та РНК УСРР прийняв відповідну постанову про запровадження в селах та районах селянських товариств взаємодопомоги, діяльність яких регламентувалася відповідним положенням («Положення про селянські товариства взаємодопомоги» від 23 січня 1925 р.). Відповідно до нормативних документів товариства створювалися у селах за рішенням, прийнятим на загальних зборах селян, які у свою чергу мали право вступати в ради робітничих і селянських депутатів відповідно до Конституції УСРР. Варто відзначити, що саме на сільські ради покладалося скликання загальних зборів селян для організації товариств. Положенням було затверджено, що ці установи користувалися правами юридичної особи, виконували свої функції самостійно, керуючись діючими законами та загальними розпорядженнями та інструкціями НКСЗ, що мав право призупиняти та скасовувати постанови товариства, які можуть суперечити законодавству.

Селянські товариства взаємодопомоги мали право на придбання у власність та користування будівлі, земельні ділянки та підприємства, укладати від свого імені угоди та договори, брати кредити, виступати позивачем та відповідачем в судах. Організації видавалася печатка встановленого НКСЗ зразка. Здійснюючи свої функції, товариства звільнялися від усіх державних та місцевих податків та зборів [104, арк. 13].

Положенням чітко визначалися головні функції та завдання товариства. Найважливішими були: організація та здійснення соціального забезпечення в селах та районах, надання допомоги інвалідам, сім'ям військовослужбовців,

малозабезпеченим категоріям населення, постраждалим внаслідок стихійних лих, сиротам та вдовам. Захист господарських та правових інтересів членів товариства та сиріт. Боротьба з безпритульністю, бідністю, проституцією, алкоголізмом. Розвиток та зміцнення самоврядування серед селянства шляхом організації громадської взаємодопомоги, сприяння створенню різних громадських об'єднань (інвалідної кооперації, лікарських рад), розповсюдження серед населення сільськогосподарських знань, сприяння малозабезпеченим вступати до кооперативів. Сприяння місцевим органам в облаштуванні, утриманні та оснащенні закладів для інвалідів, лікарень, шкіл, дитячих будинків, безкоштовних їдалень, хат-читалень [105, арк. 5-18].

Селянські товариства зобов'язувалися створювати грошові та натуральні фонди взаємодопомоги, брати безпосередню участь в розподілі та використанні коштів, виділених державними, громадськими та приватними організаціями для надання допомоги сільському населенню.

Новостворені об'єднання будували свою роботу як у напрямку громадської взаємодопомоги (покращення побуту селянства, створення та підтримка інвалідних будинків, шкіл, дитячих ясел, лікарень), так і в напрямку надання допомоги в окремих випадках. Згідно ст. 9 «Положення про селянські товариства взаємодопомоги» було визначено такі форми надання допомоги сільському населенню: трудова, правова (юридична), грошова та натуральна. Зокрема, трудова допомога надавалася у вигляді виділення робочої сили для посівів полів, збирання врожаю та при будівлі господарських споруд. Водночас, товариства зобов'язувалися організовувати суботники та недільники [105].

Правова або юридична допомога реалізовувалася шляхом захисту господарських та правових інтересів членів товариства, сиріт, вдів, сімей червоноармійців, малозабезпечених категорій. Здійснювався нагляд за правильним та своєчасним наділенням польовими угіддями, захист від експлуатації куркулями, контроль за своєчасним наданням встановлених законом пільг червоноармійцям та бідним селянам [104, арк. 18].

6 жовтня 1926 р. Народний комісаріат соціального забезпечення спільно з Народним комісаріатом юстиції (НКЮ) УСРР затвердив постанову «Інструкція про надання правової допомоги комітетами селянських товариств взаємодопомоги сільському населенню». Загальний контроль за виконанням поставлених завдань було покладено на НКЮ. Згідно документу юридична допомога здійснювалася у таких напрямках: захист майнових прав та цивільних прав жінок; підтримка в освітній сфері; правовий порядок на отримання сільськогосподарського інвентарю, насіння та техніки; організація опіки та піклування. В разі потреби саме СТВ надавали пояснення з різних правових питань чинного законодавства. Видавали довідки чи направлення до державних установ, до яких слід було звернутися в конкретній ситуації; допомагали селянам у вирішенні спірних питань, складаючи типові заяви чи клопотання до адміністративних органів. Нерідко товариства виступали посередниками у примиренні сторін.

Згідно ст.7 постанови на СТВ покладалося завдання знайомити сільське населення з діючими законами та розпорядженнями радянської влади, що стосувалися організації господарства, найму робочої сили, створення кооперативів, артілей, роз'яснюючи у доступній для селян формі зміст відповідних нормативних актів [104, арк. 20].

Головні аспекти сільського життя висвітлювалися на сторінках тогочасних газет та журналів «Радянський селянин», «Радянське село», «Червоне право», друкованого видання НКСЗ «Вісник соціального забезпечення». Саме СТВ сповіщали селянство про їх важливість та залучали населення вивчати подану там інформацію.

Особлива увага приділялася захисту майнових прав. Товариства повинні були стежити за недопущенням неправомірних угод, що складалися під тиском різних соціальних обставин, вживати заходів для розірвання таких договорів, а в окремих випадках, згідно арт. 33 Цивільного кодексу УСРР подавати судові позови.

У сфері землекористування товариства зобов'язувалися надавати допомогу в отриманні земельних ділянок малозабезпеченим категоріям, а також членам товариства; повідомляти відповідні органи про порушення майнових прав селянства; допомагати сільськогосподарським, пролетарським організаціям, а також незаможникам в отриманні пільг для користування державним земельним майном; сприяти у наданні кредитів для виробничих робіт через Укрсільбанк та місцеві органи і товариства сільськогосподарського кредиту.

В освітній галузі товариства зобов'язувалися ознайомлювати населення з чинними законами, що закріплюють за демобілізованими червоноармійцями, інвалідами війни та трудовим селянством певну кількість місць у вузах. Направляти інвалідів на навчання до Політехнікуму НКСЗ [104, арк. 25].

В інструкції (ст.13) зазначалося, що товариства зобов'язувалися сприяти сільському населенню в ознайомленні із законами про єдиний сільськогосподарський податок та супровідними інструкціями. Важливо було доступно пояснити людям про те, що підлягало оподаткуванню в кожному господарстві, як встановлювалися ставки на податкові одиниці, як отримувати пільги малозабезпеченим сім'ям, який існує порядок оскарження у випадку незаконних відрахувань. Водночас ці організації брали безпосередню участь у розгляді податкових списків, надавали допомогу місцевим органам при перевірці матеріального становища окремих господарств.

У випадку отримання насінневої позики та сільськогосподарської техніки (ст. 14) СТВ перевіряли списки претендентів, контролювали її використання за призначенням (в першу чергу для громадських засівів) [104, арк. 30].

Товариства взаємодопомоги згідно з положенням надавали натуральну допомогу шляхом забезпечення «живим» та «мертвим» інвентарем для обробки землі, наданням його в тимчасове користування. Також документом передбачалася видача зерен для посіву та добрив. На розсуд цієї організації здійснювалося клопотання щодо пільгової видачі інших господарських матеріалів.

Грошова допомога надавалася у вигляді фінансових позик та виплат. Порядок, підстави та розмір вказаних вище видів допомоги встановлювався Комітетом Товариства після погодження та затвердження на загальних зборах його членів[232, с. 91-92].

Членами селянських товариств взаємодопомоги мали право бути особи віком від 18 років, що користувалися правом обиратися в ради робітничих та селянських депутатів. При вступі до цієї установи необхідно було власноруч написати заяву, сплатити членський внесок та в міру необхідності періодично вносити визначені суми. Загалом їх розмір, порядок та терміни оплати визначалися на загальних зборах членів товариств. Сума внесків встановлювалася відповідно до матеріального стану окремих груп господарств (розміру земельної площі, наявності скоту, складу сім'ї). Члени товариств, в окремо визначених випадках, зобов'язувалися надавати особистий сільськогосподарський інвентар у тимчасове користування малозабезпеченим групам селян. Водночас відповідні категорії селянства, зважаючи на своє скрутне матеріальне становище, мали право на отримання пільг, що виражалися у зменшенні розмірів внесків чи заміні їх особистою працею або повному звільненні від сплат.

У випадку стихійних та соціальних лих (пожеж, повені, градів, неврожаїв) товариства зобов'язувалися надавати допомогу тими засобами та способами, що були встановлені у відповідності до чинного положення та указів НКСЗ.

Члени товариств мали право оскаржити на загальних зборах постанови, які вважалися на їх погляд неправомірними.

Кошти товариства селянської взаємодопомоги складали: членські грошові та натуральні внески; матеріальні ресурси, виділені органами соціального забезпечення та інших відомств, організаціями та окремими структурами на потреби взаємодопомоги; конфісковане у встановленому порядку майно НКСЗ; грошові та натуральні прибутки отримані від оренди земельних ділянок; добровільні пожертвування; випадкові надходження[484, с. 114].

З метою задоволення потреб членів товариства СТВ мали право брати в оренду та створювати підсобні сільськогосподарські підприємства: ремонтні сільськогосподарські майстерні, установи з переробки сільськогосподарської продукції, громадські кузні, чайні, столові. Вищезазначені організації звільнялися від усіх видів податків та зборів як загальнодержавних, так і місцевих виключно у тих випадках, коли вони обслуговували членів товариства. Якщо мова йшла про інші категорії населення, то кожне підприємство сплачувало податки з урахуванням пільг, встановлених декретом РНК СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про додаткові пільги для кооперативних організацій». У тих випадках, коли підприємства підлягали оподаткуванню, то за постановою місцевих губвиконкомів звільнялися від сплати місцевих податків та зборів, а також, від орендної плати [9, арк. 28].

Усі грошові та матеріальні ресурси використовувалися комітетами товариств відповідно до умов чинного Положення. Органи влади не мали права на них претендувати. Контроль за правомірним використанням коштів покладался на сільські ради та районні виконавчі комітети. За нецільові витрати з фондів передбачалася кримінальна відповідальність за ст. 105, 106 Кримінального кодексу УСРР.

Згідно з Положенням вищими керівними органами управління селянських товариств взаємодопомоги вважалися Загальні Збори членів товариства, а в районах – Збори уповноважених та Комітети товариств. Чергові Збори скликалися раз на три місяці. В окремих випадках, за постановою Комітетів проводилися позачергові наради. Вони вважалися законними за наявності не менше третини їх членів.

Роль виконавчих органів виконували Комітети, склад яких (не менше 3-х осіб) затверджувався на Загальних зборах раз на рік. Їх засідання проводилося не рідше одного разу на два тижні. У будь яких справах та в будь яких випадках саме Комітети виступали від імені товариств без жодних довіреностей. Звітування про роботу відбувалося через кожних три місяці. У своїй діяльності Комітети керувалися вказівками Загальних зборів. Основними завданнями, що

покладалися на відповідні органи були: облік малозабезпечених селянських господарств, інвалідів, червоноармійців та їх родин, безпритульних, сиріт, вдів[678, с. 20].

Новостворені організації також займалися організацією притулків за рахунок конкретно визначених селянських господарств [153, с. 5-6].

З метою найбільш успішного вирішення поставлених завдань при Окружних та Губернських органах соціального забезпечення створювалися відповідні селянські секції взаємодопомоги, а при НКСЗ – Центральна Селянська Секція Взаємодопомоги [509, с. 114].

Кожне СТВ в середньому об'єднувало від 60 до 100 осіб, що були представниками заможного селянства, середняків та бідноти. В окремих випадках до них мали право входили робітники, службовці, кустарі. Для прикладу, у Краснянському районі Подільської губернії на 1926 р. було зареєстровано 395 заможних селян, 1123 середняків та 2055 бідняків, у Хмельницькому, відповідно, 3 заможних, 446 середняків та 424 бідняків. Як бачимо, основну частину складали представники незаможних верств населення.

Загалом якісний склад СТВ становили: 61,5% бідняків, 29,6% середняків, 8% службовців та 0,9% представників заможних верств населення. Майже половина з них були членами КНЗ[527, с. 60-62].

За рахунок середняків значно зміцніла соціальна база товариств. Зокрема, на 1925 р. у складі СТВ у Сумського округу було зареєстровано 72,2% середняків, у Житомирському – 47%, Коростенському – 59,5%. Після реорганізації та розподілу відповідних функцій між СТВ та КНС покращилася економічна ситуація. Якщо у 1925 р. матеріальну допомогу отримало 122 тис. селянських родин, то на 1926 р. їх кількість зросла до 280 тис., а у 1927 р. – до 325 тис. [618, с. 56] Водночас суттєво збільшилися грошові ресурси, що на 1927 р. становили 7 млрд. крб., а до 1931 р. уже зросли до 28. Упродовж 1924–1925 рр. товариства отримали в користування 60 десятин землі та орендували 730 сільськогосподарських підприємств, що в подальшому сприяло збільшенню обсягів натурально-грошового забезпечення. Таким чином у 1925 р. сума

грошової допомоги становила 1,3 млрд. крб., а у 1927 р. її обсяг збільшився до 5,5 млрд. крб.

Важливу роль товариства відігравали в посівний період. У такий важкий для бідняка час вони частково або повністю видавали насіння, забезпечували реманентом необхідним для обробітку земельних ділянок та продуктами харчування. У кожному товаристві на обліку перебували селянські господарства, що потребували матеріальної допомоги. Першочергову допомогу отримували червоноармійці або члени їх родин, сироти, вдови, інваліди. У період посівної кампанії 1929 р. СТВ видали посівного матеріалу на суму близько 6,6 млн. крб., а продуктів харчування – на 1,6 млн. крб. У квітні-травні 1924 р. товариства Жмеринського району виплатили допомогу у розмірі 60 крб. для інвалідів, 116 крб. для вдів, 306 крб. – родинам червоноармійців. У Вознесенському районі Мокрянське СТВ придбало для селянства 40 коней та розподілило їх між бідняками на пільгових умовах. У 1927 р. у Полтавському окрузі селянство отримало 40 тис. крб. для купівлі будматеріалів. Загалом впродовж 1925-1929 рр. за сприяння товариств матеріальну допомогу отримало близько 1,8 млн. селянських господарств в Україні.

Соціальна підтримка сільського населення сприяла підвищенню продуктивності праці. Суттєву роль відіграли грошові субсидії. В архівних документах є чимало заяв малозабезпечених категорій селянства з проханням отримати грошову позичку чи натуральну допомогу. Не маючи підтримки з боку влади СТВ рятівною організацією до якої кожен нужденний селянин мав змогу звернутися у скрутний момент.

У селах, власне, як і в містах діяв принцип жорсткого врахування стану осіб, що претендували на отримання матеріальної допомоги. Саме його дотримання було компетенцією апарату СТВ, який контролював наявність родин червоноармійців, які потребували матеріальної допомоги для утримання інваліда. Водночас СТВ оформляли документи для лікування (історії хвороби, група інвалідності, діагноз), формували списки пенсіонерів, перевіряли достовірність висновків медичної комісії, майновий стан підопічних. Власне

призначенням пенсійних виплат займалися створені при окружних інспектурах комісії, які, відповідно, виписували розрахункові та пенсійні книжки. Їх розсилку виконували районні та сільські СТВ [678, с. 20].

Не менш важливе значення для підтримки селянських господарств мала трудова допомога, яка реалізовувалася проведенням суботників, недільників в період польових робіт. Так, весною 1923 р. у Київській губернії комітети обробили близько 10,2 тис. десятин землі. На 1929 р. у володінні СТВ знаходилося 1051 прокатних та 1500 зерноочисних пунктів, близько 10 тис. одиниць сільськогосподарської техніки.

Товариства взаємодопомоги активно сприяли створенню кооперативів та трудових артілей. Важливість запровадження подібної практики була викликана обставинами, що виникли в українському селі наприкінці відбудовчого періоду. При цьому СТВ, враховуючи скрутне матеріальне становище окремих категорій селянства, вносили за них вступні кошти. Паралельно практикувалося створення сільськогосподарських об'єднань для спільного використання реманенту, худоби та трудових артілей – для видобутку піску та каменю. Станом на 1928 р. у Проскурівському окрузі діяло 18 тимчасових та 156 постійних організацій. Відповідно у Харківському окрузі на 1929 р. функціонувало 70 тимчасових та 144 постійно діючих виробничих кооперативів. По суті ці започаткування в подальшому стали базовим фундаментом у процесі колективізації [618, с. 45].

Участь СТВ у процесі колективізації виявлялася у сприянні колгоспам під час посівних кампаній, в першу чергу, наданні посівного матеріалу та забезпеченні бідняків продуктами харчування. З цією метою СТВ виділили зі своїх фондів 4,3 млн. пудів зерна та 1,5 млн. крб.

Селянські товариства взаємодопомоги були задіяні у розвитку освіти та культури, виділяючи кошти на зміцнення матеріальної бази шкіл, оскільки обмежені фінансові можливості держави, особливо на початку 1920-х рр. не дозволяли повною мірою задовольнити потреби областей та районів у налагодженні освітньої сфери. Неодноразово ці об'єднання організовували

суботники для ремонту освітніх закладів, забезпечували їх необхідним обладнанням та паливом. За сприяння товариств вчителі мали змогу отримувати матеріальну допомогу. Нерідко організації селянської взаємодопомоги забезпечували школярів взуттям, одягом, канцтоварами. Траплялися випадки, коли товариства брали на себе опікунство над людьми похилого віку, сиротами, інвалідами, особами, що втратили годувальника. На 1930 р. товариства передали 1,5 млн. крб. для розвитку сільської початкової освіти.

Селянські товариства взаємодопомоги надавали допомогу окремим культурним організаціям. Товариства взаємодопомоги Калинівського району Вінницької області виділили на культурно-освітні потреби 46 крб. Починаючи із 25 жовтня 1929 р. кожне СТВ зобов'язувалося раз на рік відраховувати 5 крб. для направлення сільської бідноти в санаторії, будинки відпочинку чи курорти.

Товариства сприяли поширенню періодичних видань. У Катеринославській губернії впродовж 1923 р. вони власним коштом допомогли селянам у передплаті 1,5 тис. примірників місцевої преси.

Не дивлячись на власні обмежені ресурси ці об'єднання намагалися підтримувати найширші верстви селянства.

Окремим напрямком роботи товариств було піклування про охорону материнства та дитинства. Упродовж 1923 р. вони надали матеріальну допомогу 91 дитячому будинку. У 1928 р. при кожному товаристві створювався спеціальний фонд допомоги матері-селянці, що надавав підтримку жінкам із бідних сімей у влаштуванні в пологові будинки, придбанні одягу та харчування для немовлят. В кінці 1929 р. на ці потреби було відраховано 258 тис. крб. [617, с. 70].

Загалом селянським товариствам взаємодопомоги вдалося забезпечити натурально-грошовою та трудовою допомогою значну кількість сільського населення. Варто зазначити, що не всі товариства ефективно працювали. Результативність їхньої праці цілком залежала від керівних кадрів та організації роботи. Якщо товариства очолювали представники заможних або

середніх верств селянства, то справи помітно йшли краще, ніж там, де керували бідняки.

Впродовж 1928–1929 рр. стався переломний момент у діяльності селянських товариств взаємодопомоги. Радянський уряд та партія все більше звинувачували їх в усіх можливих прорахунках та недоліках. Водночас вони поступово втрачали економічну самостійність, переходячи під вплив комнезамів та партійних органів. Враховуючи позитивний досвід селянської взаємодопомоги серед колгоспників в РСФСР ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги» від 13 серпня 1930 р. Відповідно до її положень СТВ реорганізовувалися в каси взаємодопомоги, але залишалися діяти у місцевостях неохоплених колективізацією [231, с. 192]. У 1932 р. уряд видав закон «Про каси взаємодопомоги», що повністю ліквідував існування товариств взаємодопомоги.

Таким чином за роки свого існування селянські товариства взаємодопомоги провели значну роботу у справі вирішення проблем соціального забезпечення інвалідів, сиріт, родин червоноармійців на селі. Створенням таких товариств держава перекладала фінансовий тягар соціального забезпечення на плечі самих селян. Зважаючи на те, що переважну більшість членів товариств складали незаможні селяни, ефект діяльності таких товариств був незначним.

Підсумовуючи вищевказане зазначимо, що упродовж 1920-х рр. не існувало єдиної для всіх категорій громадян системи соціального захисту. Найбільшу увагу радянська влада приділяла соціальному забезпеченню робітників та службовців, що становили її соціальну опору. Фінансовим джерелом для надання їм соціальних виплат слугували страхові внески, більшу частину яких сплачували роботодавці. Ними, здебільшого, опікувався Наркомат праці.

Соціальний захист особливих категорій непрацездатних, до яких відносили червоноармійців, інвалідів Першої світової та громадянської воєн,

членів родин загиблих військових, осіб, що мали особливі заслуги перед радянською державою, здійснював Наркомат соціального забезпечення через свої відділи на місцях за рахунок коштів державного бюджету. Зважаючи на його обмежений обсяг, розмір соціальних виплат значно поступався виплатам, здійсненим за рахунок страхових внесків.

Найбільшу соціально незахищену категорію становили селяни. Володіючи власністю, вони в умовах нової економічної політики становили найбільшу загрозу радянському режиму. Саме тому соціальне забезпечення означеної категорії влада пропонувала здійснювати власним коштом через новостворені громадські організації. Дотримуючись класових принципів забезпечення, такі органи виконували одночасно завдання розшарування мешканців села за майновою ознакою.

Висновки до Розділу 4.

Впродовж 1920-х рр. відбувалося організаційне формування пенсійного страхування, що було однією із форм соціального захисту непрацездатних категорій населення, що здійснювалося за рахунок грошових внесків роботодавців. Основним завданням страхових органів було забезпечення промислових робітників та службовців компартійно-державної номенклатури, що втратили працездатність.

Фінансове забезпечення особливої категорії непрацездатних покладалося на державу. Однак, в умовах нової економічної політики з її ринковими принципами, на забезпечення могла розраховувати незначна кількість осіб. Разом із тим, незважаючи на низькі розміри соціальних виплат, вже самим фактом її призначення радянська влада намагалася засвідчити їхню цінність для держави.

Слід констатувати, що упродовж 1920-х рр. не існувало єдиної для всіх категорій громадян системи соціального захисту. Найбільшу увагу радянська влада приділяла соціальному забезпеченню робітників та службовців, що становили її соціальну опору. Фінансовим джерелом для надання їм соціальних

виплат слугували страхові внески, більшу частину яких сплачували роботодавці. Ними, здебільшого, опікувався Наркомат праці.

Соціальний захист особливих категорій непрацездатних, до яких відносили червоноармійців, інвалідів Першої світової та громадянської воєн, членів родин загиблих військових, осіб, що мали особливі заслуги перед радянською державою, здійснював Наркомат соціального забезпечення через свої відділи на місцях за рахунок коштів державного бюджету. Зважаючи на його обмежений обсяг, розмір соціальних виплат значно поступався виплатам, здійсненим за рахунок страхових внесків.

Найбільшу соціально незахищену категорію становили селяни. Володіючи власністю, вони в умовах нової економічної політики становили найбільшу загрозу радянському режиму. Саме тому соціальне забезпечення означеної категорії влада пропонувала здійснювати власним коштом через новостворені громадські організації. Дотримуючись класових принципів забезпечення, такі органи виконували одночасно завдання розшарування мешканців села за майновою ознакою.

ВИСНОВКИ

Соціальна політика є визначальним та пріоритетним напрямком внутрішньої політики держави. Добробут суспільства, створений в тому числі за рахунок надання соціальних гарантій населенню, створює умови для стабільного економічного розвитку держави. В сучасних кризових умовах зростає актуальність соціальної проблематики. Спираючись на досвід зарубіжних країн, доцільним є збільшенн відповідальності державної влади у розробці та реалізації соціальних програм.

Аналіз історіографічного доробку свідчить про відсутність комплексних досліджень соціальної політики радянської влади у 20-х рр. XX ст. Основні праці радянського періоду розглядали окремі аспекти охорони здоров'я, матеріального забезпечення, теоретичні основи соціального страхування. На сучасному етапі, коли стали доступними раніше заборонені джерела, з'явилися нові здобутки історичної науки. Науковці більше уваги стали приділяти вивченню повсякденних та соціально-побутових аспектів життя міського та сільського населення.

Дисертаційне дослідження представлене широкою джерельною базою. Автор опрацювала архівні документи, матеріали періодики і статистики, опубліковані збірники документів та матеріалів. За важливістю та обсягом фактичного матеріалу переважну більшість з них становлять архівні матеріали, що включають фонди союзних та республіканських наркоматів, а також партійних та радянських органів, де в повній мірі висвітлено діяльність державного апарату в соціальній сфері. Аналізуючи матеріали офіційної статистики та преси, автор критично оцінювала їх результати.

Використані автором методи та принципи дослідження забезпечили достовірність та об'єктивність об'єкту дослідження. Їх комплексне застосування сприяло ретельному опрацюванню джерельної бази та літератури з вказаної проблематики, систематизувати та узагальнити отримані результати.

Пріоритетними сферами соціальної політики радянської влади в означений період були охорона здоров'я та забезпечення зайнятстю. Надання

медичних послуг у 1920-ті рр. здійснювалося у складних соціально-економічних умовах. Зважаючи на повоєнну розруху та скрутне матеріальне становище в державі, якість медичного обслуговування була на низькому рівні. Давалося взнаки відсутність належного обладнання та кваліфікованих кадрів. Низька заробітна плата визначала недбале ставлення медпрацівників до виконання своїх обов'язків. При недостатньому фінансуванні владою було прийнято рішення про обслуговування робітників та службовців за рахунок коштів соціального страхування. Привілейованою категорією в медичному забезпеченні були представники державно-партійної номенклатури. На початку 1920-х рр. урядом створювалися спеціальні лікарні, амбулаторії та санаторії, призначені для надання послуг працівникам центральних державних органів, а також членам їх родин. Таким особам передбачалося виділення додаткових місць у кращих медичних закладах, організація обстежень у провідних інститутах та поїздка за кордон з метою оздоровлення. Через брак коштів та кваліфікованих фахівців на отримання якісних медичних послуг не могли розраховувати селяни. Існували проблеми із забезпеченням медикаментами і транспортом. Через фактичну недоступність отримання медичної допомоги, поширеною була практика звернення до знахарів.

Запровадження ринкових механізмів в економіці мало своїм наслідком появу невластивого для радянської держави явища – безробіття. Якщо для селянства наділення землею нівелювало безробіття, то поява безробітних робітників у містах поставили перед радянською владою проблему, яку потрібно було вирішувати. За прикладом передових капіталістичних держав було організовано реєстрацію безробітних та виплату їм у незначних розмірах допомоги за рахунок страхових коштів. Оскільки страхові бюджети були незначними, влада намагалася запроваджувати альтернативні види допомоги безробітним – трудову (участь у громадських роботах та колективах безробітних) та натуральну (покращення побутових умов, розвиток системи громадського харчування). В умовах переходу до індустріального виробництва,

коли збільшився попит на робочу силу, в адміністративному порядку було припинено виплату грошової допомоги по безробіттю.

Рівень матеріального забезпечення населення є важливим показником ефективності соціальної політики держави. В умовах переходу до ринкових механізмів в економіці періоду непу, що призвело до скорочення частки державних капітальних вкладів в соціальну сферу, значно погіршилося матеріальне становище пересічних громадян, суттєво зменшилася їх купівельна спроможність. В таких умовах робітники і селяни не могли розраховувати на державну підтримку. Виняток складали представники радянського та партійного апарату, забезпечення яких здійснювалося на особливих умовах. Матеріальне становище вказаної категорії не визначалося розміром зарплати. Вагоме значення мало натуральне забезпечення, яке офіційно не фіксувалося. Це були так звані продовольчі пайки та матеріальна допомога. Існували приховані надбавки до заробітних плат. При цьому усі додаткові блага та послуги партійні працівники отримували за символічну плату або й безкоштовно. Рівень оплати праці відповідальних працівників суттєво випереджав заробітки робітників та службовців.

Важливою складовою частиною радянської соціальної політики було створення належних побутових умов для задоволення базових потреб суспільства, що включало в себе відновлення житлового фонду. Найбільш інтенсивний його розвиток упродовж 1920-х рр. спостерігався у великих промислових містах. В основному новими власниками комфортабельного житла була державно-партійна номенклатура. Натомість робітники змушені були задовольнятися у кращому випадку старим житловим фондом, санітарний стан якого був, здебільшого, незадовільним. На промислових новобудовах за житло слугували збиті нашвидкуруч бараки, казарми і навіть землянки. Особливим видом були будинки-комуни в яких поселяли робітничих підлітків. Ще менш придатними для життя були будинки в сільській місцевості, що будувалися з найдешевших та недовговічних матеріалів, обмежуючись мінімальними зручностями. Найбільш поширеним способом, яким влада

намагалася забезпечити житлом пролетаризовані верстви населення, була націоналізація державою приватного житла та передача його у тимчасове користування орендарям.

В умовах загострення житлового питання та економічної кризи такі чинники як комфортність побутових умов та забезпечення комунальними послугами не вважалися показниками якості життя населення. Націоналізація комунального господарства в період «військового комунізму» призвела до глибокої кризи, позбавивши навіть міських мешканців елементарних зручностей у повсякденному житті. Новостворені комунгоспи, маючи достатньо широкі повноваження, були неспроможні вирішити побутові проблеми населення. Із запровадженням непу був відновлений грошовий товарообіг у сфері комунальних послуг. Однак мешканці, що звикли отримувати безкоштовні послуги, не бажали сплачувати за спожиті блага, а громадян з низькими доходами просто змушені були відмовитися від користування ними. Задля збереження своєї соціальної опори влада була змушена з середини 1920-х рр. запровадити класовий принцип користування комунальними послугами. Таке рішення одразу ж негативно позначилося на становищі комунальних підприємств в окремих промислових районах. Навіть у великих містах комунальні підприємства були збитковими, а надані послуги з водопостачання та каналізації були недостатніми, наслідком чого стало погіршення санітарного стану міст. Комунальні блага були майже відсутні на околицях міст, не кажучи вже про села, де такі послуги були практично недоступними.

Упродовж 1920-х рр. відбувався активний розвиток системи пенсійного страхування як однієї із форм соціального захисту населення. Основним завданням страхових органів було забезпечення промислових робітників та службовців компартійно-державної номенклатури, що втратили працездатність. Упродовж 1920 р. не існувало єдиної для всіх категорій громадян системи соціального захисту. Найбільшу увагу радянська влада приділяла соціальному забезпеченню робітників та службовців, що становили її соціальну опору.

Фінансовим джерелом для надання їм соціальних виплат слугували страхові внески, більшу частину яких сплачували роботодавці. Цими фінансовими ресурсами здебільшого опікувався Наркомат праці.

Матеріальне забезпечення особливої категорії непрацездатних покладалося виключно на державу. Однак, в умовах нової економічної політики з її ринковими принципами, на забезпечення могла розраховувати незначна кількість осіб. Разом із тим, незважаючи на низькі розміри соціальних виплат, вже самим фактом її призначення радянська влада намагалася засвідчити їх цінність для пролетарської держави.

Соціальний захист особливих категорій непрацездатних, до яких відносили червоноармійців, інвалідів Першої світової та громадянської воєн, членів родин загиблих військових, осіб, що мали особливі заслуги перед радянською державою, здійснював Наркомат соціального забезпечення через свої відділи на місцях за рахунок коштів державного бюджету. Зважаючи на його обмежений обсяг, розмір соціальних виплат значно поступався виплатам, здійсненим за рахунок страхових внесків.

Найбільшу соціально незахищену категорію становило селянство. Володіючи приватною власністю, вони в умовах нової економічної політики становили найбільшу загрозу радянському режиму. Саме тому соціальне забезпечення означеної категорії влада пропонувала здійснювати власним коштом через новостворені громадські організації. Дотримуючись класових принципів забезпечення, такі органи виконували одночасно завдання розшарування мешканців села за майновою ознакою. Таким чином за роки свого існування селянські товариства взаємодопомоги провели значну роботу у справі вирішення проблем соціального забезпечення інвалідів, сиріт, родин червоноармійців на селі. Створенням таких товариств держава перекладала фінансовий тягар соціального забезпечення на плечі самих селян. Зважаючи на те, що переважну більшість членів товариств складали незаможні селяни, ефект діяльності таких товариств був незначним.

Аналізуючи зміст та наслідки соціальної політики радянської влади в УСРР 20-х рр. XX ст., можна стверджувати, що перехід до нової економічної політики змусив радянсько-партійне керівництво переглянути основні засади соціальної політики. В умовах обмеженого обсягу державного бюджету влада намагалася обмежити коло осіб, які б могли претендувати на отримання соціальних послуг. До привілейованих категорій належали в першу чергу робітники та службовці. Фінансування соціальних заходів нерідко здійснювалося за кошти приватних роботодавців або ж самих осіб, що потребували соціальної допомоги. В таких умовах держава не могла розраховувати на досягнення високих соціальних стандартів. Разом із тим, їй вдалося вирішити основні завдання: уникнути соціального вибуху та зберегти соціальну опору для подальших комуністичних перетворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

Джерела

1. Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
(ЦДАВО України, м. Київ)**

Ф. 1. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК).

Оп. 3.

1. Спр. 1798. – Відомості про виплату пенсій інвалідам праці та сім'ям, що втратили годувальника, персональним пенсіонерам та за вислугу років (26.10.1925 р. – 19.12.1926 р.). – 156 арк.
2. Спр. 1807. – Листування з Наркоматами праці і соціального забезпечення УРСР про збільшення норм пенсій у містах і селах, про призначення персональних пенсій інвалідам громадянської війни, інвалідам праці (1.03.1927 р. – 14.06.1930 р.). – 180 арк.

Ф. 337. – Українська державна загальнопланова комісія при економічній економічній нараді (Укрдержплан).

Оп. 1.

3. Спр. 867. – Протоколи засідань бюджетно-фінансової секції Укрдержплану по розгляду фінансового стану Головного управління соціального страхування при Наркомпраці УРСР за 1922/23 р. та матеріали до них (24.10.1923 р. – 13.02.1924 р.). – 88 арк.
4. Спр. 878. – Звіти відділу робітничої медицини Наркомздоров'я УСРР про його діяльність за 1922/23 і 1924/25 рр. та плани роботи на 1925/26 і 1926/27 рр. (1925 р.). – 135 арк.
5. Спр. 3229. – Звіт українського курортного управління про діяльність за 1924/25 р. (1925 р.). – 96 арк.
6. Спр. 4675. – Звіт Головсоцстраху УРСР про діяльність за 1925/26 р. та матеріали до нього (1926 р.). – 20 арк.
7. Спр. 5921. – Фінансовий звіт Наркомздоров'я УРСР по фонду медичної

допомоги за 1926/27 р. та кошторис на 1927/28 р. (1927р.). – 126 арк.

8. Спр. 6115. – Матеріали про діяльність ВРНГ, Наркомпраці і Наркомздорів'я УРСР, Всеукраїнського інституту праці та Головсоцстраху УРСР (проекти постанов, протоколи, доповіді, плани, відомості) (1927 р.). – 233 арк.
9. Спр. 7463. – Перспективний п'ятирічний план розвитку соціального страхування в Україні на 1928/29 – 1932/33 рр. (1928 р.). – 88 арк.

Ф. 342. – Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР.

Оп. 1.

- 10.Спр. 1229. – Відомості лікувального відділу про кількість лікарів, спеціальних лікувальних установ по губерніях і тези доповідей про лікарняну допомогу застрахованим (6.03 – 13.12.1922 р.). – 21 арк.
- 11.Спр. 1241. – Протоколи засідань Колегії Наркомздорів'я УРСР (9.01 – 25.12.1922 р.). – 393 арк.
- 12.Спр. 1413. – Матеріали лікарсько-контрольних та лікарсько-експертних комісій окрінспекцій охорони здоров'я (10.08.1925 р. – 6.10 1926 р.). – 86 арк.
- 13.Спр. 1419. – Листування про надання медичної допомоги застрахованим (14.09.1925 р. – 31.05.1926 р.). – 121 арк.
- 14.Спр. 1867. – Циркуляри та інструкції підвідділам робітничої медицини губвідділів охорони здоров'я (30.01. – 30.12.1923 р.). – 133 арк.
- 15.Спр. 2010. – Матеріали про діяльність окружних лікарсько-контрольних комісій (2.10.1926 р. – 27.06.1927 р.). – 102 арк.
- 16.Спр. 2657. – Листування з питань профілактики в установах робітничої медицини (3.10.1927 р. – 13.03.1928 р.). – 48 арк.
- 17.Спр. 2665. – Листування про організацію роботи курортів і санаторіїв (3.10.1927 р. – 4.01.1929 р.). – 84 арк.

Ф. 348. – Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР

Оп. 1.

- 18.Спр. 572. – Документи про роботу Управління соціального страхування (обіжники, інструкції, протоколи, висновки, листування) (7.02. – 16.09.

1922 р.). – 78 арк.

- 19.Спр. 573. – Документи про роботу Управління соціального страхування (обіжники, інструкції, протоколи) (18.09. – 30.12.1922 р.). – 94 арк.
- 20.Спр. 778. – Документи про розгляд РНК УСРР питань соціального захисту населення (постанови, витяги із протоколів, листування) (15.08.1922 р. – 30.02.1923 р.). – 32 арк.
- 21.Спр. 1119. – Документи про діяльність системи соцзабезу УСРР (звіт, огляд, таблиці), (1925 р.). – 275 арк.
- 22.Спр. 1121. – Відомості про діяльність системи соцзабезу УСРР за 1920-1925 рр. (3.02.1920 р. – 26.11.1925 р.). – 91 арк.
- 23.Спр. 1466. – Доповідна записка НК РСІ УСРР про результати обстеження системи соціального забезпечення за період з жовтня 1923 р. по грудень 1925 р. (12.10.1923 р. – 18.12.1925 р.). – 86 арк.
- 24.Спр. 1580. – Документи про перевірку роботи Наркомсоцзабезу УСРР НК РСІ УСРР (довідна записка, таблиці) (1926 р.). - 83 арк.
- 25.Спр. 1609. – Документи про співпрацю із Головсоцстрахом по соціальному захисту населення (протоколи, угода, доповідні записки, відомості, листування (1.10.1926 р. – 10.10.1927 р.). – 360 арк.
- 26.Спр. 1913. – Документи про стан системи соціального забезпечення УСРР (постанови, обіжники, план, відомості, листування) (1927 р.). – 77 арк.
- 27.Спр. 1972. – Документи про подання відомостей про роботу установ соцзабезу до Наркомфіну УСРР, Постпредства УСРР при РНК СРСР, керівництва діяльністю окрсоцзабезів (протокол, положення, відомості, листування) (28.08.1928 р. – 26.04. 1929 р.). – н/н.
- 28.Спр. 1980. – Відомості про склад хворих у санаторії «Червона зірка» за 1924-1928 рр. (1924-1928 рр.). – 9 арк.
- 29.Спр. 2261. – Відомості про оплату частин и пенсій персональних і академічних пенсіонерів з бюджету сектору соціального страхування Наркомпраці УСРР (1.10.1929 р. – 1.09.1930 р.). – 53 арк.
- 30.Спр. 2524. – Контрольні цифри соціального забезпечення УСРР на 1932 р.

(1932 р.). – 25 арк.

Ф. 2605. – Всеукраїнська рада професійних спілок (ВУРПС)

Оп. 1.

31.Спр. 813. – Обіжники Уповнаркомпраці, Наркомсоцзабезу УСРР (1.03.1922 р. – 3.01.1923 р.). – 435 арк.

32.Спр. 1081. – Матеріали діяльності Центрального відділу робітничої медицини Наркомздоров'я УРСР (26.01. – 27.11.1924 р.). – 132 арк.

Оп. 2.

33.Спр. 529. – Матеріали про розвиток соцстраху в УСРР і роботу органів соцстраху (інструкції, кошториси, пояснюючі записки, звіти, листування) (1.01. – 31.12.1928 р.). – 745 арк.

34.Спр. 752. – Виписи із протоколів РНК УРСР та ВУЦВК, звіт Наркомпраці УРСР про роботу Головсоцстраху (8.01. – 7.12.1929 р.). – 242 арк.

Оп. 3.

35.Спр. 1369. – Матеріали з обстеження будинків відпочинку та про стан обслуговування працюючих меддопомогою (постанови, протоколи, зведення, акти, висновки, відомості (9.01.1929 р. – 13.11.1932 р.). – 279 арк.

36.Спр. 1550. – Матеріали про виконання бюджету республіканських органів соцстраху (виписи із протоколів, постанови, акти і відомості, звіт) (13.11. 1929 р. – 3.12.1930 р.). – 198 арк.

37.Спр. 1595. – Матеріали по обслідуванню обласних кас соцстраху (акти, висновки, доповідні записки, відомості) (25.08.1932 р. – 20.05.1933 р.). – 251 арк.

38.Спр. 1598. – Відомості про виконання бюджету органами соцстраху за п'ятирічку з 1928 р. по 1932 р. (1933 р.). – 26 арк.

Ф. 2623. – Народний комісаріат праці УРСР.

Оп. 1.

39.Спр. 12. – Декрет РНК УСРР від 10 березня 1919 р. про створення робітничої інспекції на Україні, постанови і положення Наркомпраці УСРР про страхування робітників, реорганізацію окружних страхових товариств і

порядок підключення підприємств до окружних кас страхування (15.01. – 1.08.1919 р.). – 109 арк.

40.Спр. 210. – Листування з профспілками про організацію і налагодження справи соціального забезпечення на Україні (17.01. – 23.07.1919 р.). – 42 арк.

41.Спр. 271. – Декрети РНК РСФРР і УСРР, кодекс законів про соціальне забезпечення (15.10.1920 р.). – 25 арк.

42.Спр. 824. – Постанови, протоколи засідань Комісії Наркомсоцзабезу та листування з Наркомпраці РСФРР, Головним управлінням соцстраху та іншими організаціями про встановлення страхової ставки для безробітних і порядок надання допомоги по соцстраху (1922 р.). – 25 арк.

43.Спр. 1109. – Статистичні зведення губвідділів праці України про кількість безробітних (1.02. – 30.12.1922 р.). – 104 арк.

44.Спр. 364. – Постанови Української ради соціального страхування, план роботи Головсоцстраху, звіт про роботу і переписка із будинками відпочинку та санаторіями (1925/1926 р.). – 367 арк.

45.Спр. 370. – Протоколи засідань Всеукраїнської ради соціального страхування (5.08.1926 р. – 10.01.1927 р.). – 392 арк.

46.Спр. 499. – Дані про склад інвалідів, знятих з пенсії (1.01. – 31.12.1925 р.). – 54 арк.

47.Спр. 589. – Постанови та обіжники НКП УСРР із соцстрахування (2.01. – 30.12.1927 р.). – 164 арк.

48.Спр. 684. – Листування із Цусстрахом СРСР (15.06.1927 р. – 1.10.1928 р.). – 98 арк.

49.Спр. 709. – Положення про Головну пенсійну комісію при Наркомпраці УСРР (20.12.1927 р.). – 12 арк.

50.Спр. 745. – Звіти про роботу будинків відпочинку (28.12.1927 р. – 15.11.1928 р.). – 87 арк.

51.Спр. 747. – Накази, директиви, постанови, плани колегії Наркомпраці УСРР (4.01. – 28.12.1928 р.). – 235 арк.

- 52.Спр. 757. – Постанови та директиви Головноцстраху УСРР (7.01. – 26.12.1928 р.). – 134 арк.
- 53.Спр. 805. – Пояснення та розпорядження Головноцстраху УСРР (18.02. – 17.11.1928 р.). – 203 арк.
- 54.Спр. 906. – Звіт по фонду меддопомоги застрахованим за 1927/28 операційний рік та кошторис фонду меддопомоги застрахованим на 1928/29 операційний рік (12.10.1928 р.). – 95 арк.
- 55.Спр. 918. – Протоколи засідань Української ради соціального страхування (12.01. – 27.12.1929 р.). – 148 арк.
- 56.Спр. 922. – Постанови, протоколи, директиви ВУЦВК та Раднаркому УСРР (18.01. – 17.12.1929 р.). – 206 арк.

Ф. 2851. – Головне управління соціального страхування при НКП УСРР.

Оп. 1.

- 57.Спр. 1. – Інструкції, циркуляри і постанови Головноцстраху УСРР (3.01. – 29.12.1922 р.). – 205 арк.
- 58.Спр. 2. – Різні постанови і циркуляри Головноцстраху УСРР (1.05. – 19.10.1922 р.). – 30 арк.
- 59.Спр. 4. – Протоколи нарад при Головноцстраху УСРР (27.01. – 17.09.1922 р.). – 215 арк.
- 60.Спр. 6. – Циркуляри, інструкції, відомості Донецького Губсоцстраху (1.02. – 31.12.1922 р.). – 443 арк.
- 61.Спр. 17. – Протоколи, постанови і переписка із Раднаркомом УСРР і ВУЦВК (1.06. – 2.11.1922 р.). – 95 арк.
- 62.Спр. 18. – Переписка із Уповнаркомпраці УСРР (18.04. – 30.12.1922 р.). – 69 арк.
- 63.Спр. 19. – Переписка із Наркомздравом УСРР (18.05. – 30.12.1922 р.). – 44 арк.
- 64.Спр. 22. – Переписка з Южбюро ВЦРПС і ЦК союзів (5.01. – 29.12.1922 р.). – 189 арк.
- 65.Спр. 166. – Звіти Головноцстраху УСРР, протоколи, кошториси, штати

Харківських страхкас (12.10.1923 р. – 1.10.1924 р.). – 110 арк.

- 66.Спр. 200. – Переписка із Вищою радою народного господарства УСРР і трестами про встановлення розмірів страхових внесків і ліквідації заборгованості по страхвнесках (1.10.1923 р. – 30.09.1924 р.). – 272 арк.
- 67.Спр. 224. – Циркуляри і положення Головноцстраху УСРР (1924 р.). – 157 арк.
- 68.Спр. 266. – Таблиці із тимчасової непрацездатності застрахованих України (1924 р.). – 72 арк.
- 69.Спр. 271. – Циркуляри і циркулярні розпорядження Головноцстраху УСРР (1.10.1924 р. – 30.09.1925 р.). – 449 арк.
- 70.Спр. 272. – Стенографічні звіти з'їздів і нарад Рабмеду і Головноцстраху УСРР (19.10.1924 р. – 6.06.1925 р.). – 436 арк.
- 71.Спр. 274. – Матеріали для наради Наркомфіну, ВУРПС і Головноцстраху УСРР (1.05. – 16.10.1925 р.). – 67 арк.
- 72.Спр. 278. – Переписка із ВУЦВК, РНК УСРР, Держпланом, УЕН і наркоматами (1.10.1924 р. – 31.01.1925 р.). – 822 арк.
- 73.Спр. 354. – Зведена відомість про тимчасову непрацездатність (1924-1925 рр.) (1.10.1925 р.). – 13 арк.
- 74.Спр. 364. – Постанови Української ради соціального страхування, план роботи Головноцстраху, звіт про роботу і переписка із будинками відпочинку та санаторіями (1925/1926 р.). – 367 арк.
- 75.Спр. 370. – Протоколи засідань Всеукраїнської ради соціального страхування (5.08.1926 р. – 10.01.1927 р.). – 392 арк.
- 76.Спр. 405. – Переписка із Головноцстрахом УСРР, РНК УСРР, ВУЦВК (1.10.1925 р. – 31.07.1926 р.). – 751 арк.
- 77.Спр. 499. – Дані про склад інвалідів, знятих з пенсії (1.01. – 31.12.1925 р.). – 54 арк.
- 78.Спр. 589. – Постанови та обіжники НКП УСРР із соцстрахування (2.01. – 30.12.1927 р.). – 164 арк.
- 79.Спр. 590. – Протоколи засідань Всеукраїнської ради соціального

страхування (3.03. – 11.12.1927 р.). – 49 арк.

80.Спр. 684. – Листування із Цусстрахом СРСР (15.06.1927 р. – 1.10.1928 р.). – 98 арк.

81.Спр. 709. – Положення про Головну пенсійну комісію при Наркомпраці УСРР (20.12.1927 р.). – 12 арк.

82.Спр. 745. – Звіти про роботу будинків відпочинку (28.12.1927 р. – 15.11.1928 р.). – 87 арк.

83.Спр. 747. – Накази, директиви, постанови, плани колегії Наркомпраці УСРР (4.01. – 28.12.1928 р.). – 235 арк.

84.Спр. 757. – Постанови та директиви Головсоцстраху УСРР (7.01. – 26.12.1928 р.). – 134 арк.

85.Спр. 805. – Пояснення та розпорядження Головсоцстраху УСРР (18.02. – 17.11.1928 р.). – 203 арк.

86.Спр. 906. – Звіт по фонду меддопомоги застрахованим за 1927/28 операційний рік та кошторис фонду меддопомоги застрахованим на 1928/29 операційний рік (12.10.1928 р.). – 95 арк.

87.Спр. 918. – Протоколи засідань Української ради соціального страхування (12.01. – 27.12.1929 р.). – 148 арк.

88.Спр. 922. – Постанови, протоколи, директиви ВУЦВК та Раднаркому УСРР (18.01. – 17.12.1929 р.). – 206 арк.

89.Спр. 923. – Протоколи, постанови, положення Цусстраху СРСР та Головсоцстраху УСРР (12.12.1928 р. – 10.12.1929 р.). – 267 арк.

90.Спр. 994. – Висновки з обстеження окружних страхових кас (18.11.1929 р.). – 91 арк.

91.Спр. 999. – Постанови, директиви та листування із ЦУСС СРСР з питань роботи страхкас, страхових внесків, пенсіонерів (13.04. – 27.12.1929 р.). – 210 арк.

92.Спр. 1037. – Річний статистичний звіт по страхкасах (1929 р.). – 97 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України, м. Київ).**

Ф. 1. – Центральний комітет комуністичної партії України.

- 93.Спр. 61. – Резолюції VI конференції КП(б)У (9.12. – 13.12.1921 р.). – 73 арк.
- 94.Спр. 91. – Протокол і стенограма пленуму ЦК КП(б)У з додатковими матеріалами (22.05. – 24.05.1922 р.). – 98 арк.
- Оп. 6.
- 95.Спр. 29. – Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У (13.01. – 29.06.1922 р.). – 456 арк.
- 96.Спр. 30. – Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У (4.07. – 3.10.1922 р.). – 324 арк.
- Оп. 20.
- 97.Спр. 1088. –Звіт Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР в ЦК КП(б)У про роботу по забезпеченню соціальними допомогами та пенсіями (12.08. – 30.12.1922 р.). – 21 арк.
- 98.Спр. 1596. – Переписка з наркоматами, радянськими установами, курортним управлінням, санаторіями про надання медичної і матеріальної допомоги, санаторно-курортного обслуговування партійних робітників, членів їх сімей (2.10. – 30.12.1922 р.). – 291 арк.
- 99.Спр. 1895. – Протоколи засідань комуністичної фракції Всеукраїнської наради працівників держсоцстраху. Доповідь, доповідні записки Всеукраїнського правління державного страхування /Укрдержстрах/, Народного комісаріату фінансів УСРР до ЦК КП(б)У про рух сум по фондах соціального страхування, збору страхових платежів, виплаті страхових винагород (18.01. – 24.12.1924 р.). – 65 арк.
100. Спр. 2709. – Циркулярний лист ЦК КП(б)У, листи, довідки партійних і радянських органів, переписка з Наркоматом соцзабезпечення, Нарком фінансів УСРР про стан роботи органів страхування, соціального забезпечення, призначення пенсій та інших питань (3.01. – 31.12.1928 р.). – 97 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО, м. Вінниця).

Ф. Р.155. – Вінницька окружна каса соціального страхування.

Оп. 1.

101. Спр. 469. – Обіжники Головсоцстраху (25.03. – 31.12.1925 р.). – 267 арк.

102. Спр. 510. – Листування з Головсоцстрахом про притягнення до відповідальності за неправильне одержання допомоги (16.03. – 7.12.1926 р.). – 65 арк.

103. Спр. 524. – Обіжники Цустраху та Головсоцстраху (3.01. – 10.11.1927 р.). – 441 арк.

104. Спр. 525. – Листування з Головсоцстрахом та Цустрахом з фінансових питань (3.01. – 10.12.1927 р.). – 560 арк.

Оп. 2.

105. Спр. 1. – Циркуляри, розпорядження ЦК КП(б)У, Наркомату праці УСРР, губкому КП(б)У, окрстрахкаси. Переписка з Наркоматом праці УСРР, окрвідділом ДПУ про особовий склад та видачу допомоги. Списки особового складу окрстрахкаси за 1929 р. (4.01. – 27.12.1929 р.). – 124 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

106. Багров Д. Динамика безработицы // Вопросы страхования. 1929. №52. С.3.

107. В помощь страховому работнику. Справочник постановлений и распоряжений по выдаче пособий и пенсий застрахованным и по оказанию лечебной помощи. М.: Издание дорстрахкасы, 1928. 107 с.

108. В СССР нет безработицы // Вопросы страхования. 1930. №29. С.1.

109. Відчит товариства Українського Червоного Хреста за 1923/24 рік. Харків : Український Червоний Хрест : Видання головної управи, 1925. 45 с.

110. ВКП(б) и профсоюзы о социальном страховании: Сб. документов / Под общ. Ред. Д. Антошкина. М.: Профиздат, 1934. 182 с.

111. Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И.

- Ахматовский. М.: Профиздат, 1940. 112 с.
112. Второй съезд профсоюзов Украины 3-8 ноября 1924 г.: Стенографический отчет. Х.: Изд-во ВУСПС, 1924. 232 с.
 113. Годовой отчет о работе Харьковской окружной страховой кассы социального страхования за время с 1 октября 1926 по 1 октября 1927 г.. Харьков: Окрстрахкасса, 1928. 24 с.
 114. Готфрид И. Новый квартирный закон от 28 февраля 1928 г. [Харьков], 1928. 46 с.
 115. Девятый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6–12 декабря 1925 г.: Стенографический отчет. Х.: Пролетарий, 1926. 395с.
 116. Декреты советской власти. Т.1. (25 октября 1917 – 16 марта 1918 г.). М., 1957. 480 с.
 117. Десятый з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20–19 листопада 1927 р.: Стенографічний звіт. Х.: Держвидав України, 1928. 19 с.
 118. Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. М.: Профиздат, 1931. 628 с.
 119. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків: Друга Радянська типографія. 1921. 703 с. (Видання Народного комісаріату юстиції).
 120. Збірник правил про забезпечення учасників страхкас допомогою з причин тимчасової непрацездатності, пенсією та додатковими видами (на народжених, на годування дитини та на поховання. Х.: Держтрудвидав, 1934. 56 с.
 121. Звіт про діяльність товариства Червоного Хреста УСРР за 1927/28 рік. Харків : Наукова думка, 1929. 64 с
 122. Звіт Сумської окружної каси соціального страхування з 1 жовтня 1925 по 1 жовтня 1926 р. Суми: Окрстрахкаса, 1927. 24 с.
 123. Инструкция №11. О нормах пособий и пенсий при временной утрате трудоспособности, на дополнительные виды обеспечения, по безработице и в случае смерти кормильца// Вестник социального обеспечения. 1922.

№5-7. С.105.

124. Инструкция о порядке распределения, выдачи и учёта путёвок на курорты, в санатории и дома отдыха фабрично-заводскими и местными комитетами. М.: б.и., 1935. 8 с.
125. Инструкция по выдаче пособий безработным из п/отдела социального страхования // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.103-104.
126. IV-й Всеукраїнський з'їзд профспілок 1–8 грудня 1928 р.: Стенографічний звіт. Б. м.: Укр. робітник, б. р. 448 с.
127. Інструкція ГУСС «Про порядок розрахунку та стягнення внесків з підприємств, установ і господарств, залучених до соціального страхування» // Вестник социального обеспечения. 1922. янв-март.
128. Інструкція для вирахування допомоги з приводу тимчасової втрати працездатності. Дніпропетровськ, 1931. 28 с.
129. Інструкція Наркомсоцзабезу УСРР № 19 // Вісник соціального забезпечення. 1930. № 34. с. 19-20.
130. Інструкція про відбір і направлення хворих в санаторії Цусстраху та курорти від 14 березня 1925 р. // Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. Харьков: «Вопросы труда», 1926. С. 244-246.
131. Інструкція про порядок видачі застрахованим лікарняних листків. Харків: Ворошиловець, 1937. 14 с.
132. К разрешению жилищного кризиса // Жилище рабочего. 1924. №1. С.11
133. Кац Р. и Сорокин И. Пенсии по социальному страхованию. Сб. законодательных и директивных материалов. М.: Профиздат., 1935. 235 с.
134. Кодекс законов о труде 1922 г. Харьков: б.в., 1923. 46 с.
135. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. (1918-1941). К.: Політвидав України, 1976. 1062 с.
136. Короленко В. Дневник. 1917–1921. Письма. М.: Советский писатель, 2001. 830.
137. Краткий отчёт 2-й Киевской окружной страховой конференции 13-17

января 1926 р.. К.: Окрстрахкасса, 1926. 92 с.

138. Материалы 2-го Всеукраинского совещания собесов 21-24 марта 1922 г. // Весник социального обеспечения. 1922. № 4. с. 60-66.
139. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові Рад. Харків: ЦСУ УСРР, 1929. 225 с.
140. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / За ред. К. Ф. Дупленко. К.: "Держмедвидав", 1957. 385 с.
141. Матеріали про діяльність закладів органів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927-28 рік. Харків: Вид-во «Наукова думка», 1929. 76 с.
142. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1925-26 рік. Харків: Вид-во Бюро мед.-сан. стат. НКОЗ, 1927. 85 с.;
143. Матеріали про діяльність установ охорони здоров'я та епідемічний стан республіки за 1926-27 рік. Харків: Вид-во «Наукова думка», 1928. 68 с.;
144. О взаимоотношениях между инспекцией и органами социального страхования. Циркуляр Цусстраха СССР от 23 марта 1923 р. // Вопросы страхования. 1923. №15. С.35.
145. О деятельности подотделов социального страхования. Инструкция НКСО УССР от 4 июля 1922 г. // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С. 88-89.
146. О дополнительной разверстке курортных коек Цусстраха. Циркуляр НКТ СССР от 5 апреля 1924 г. // Вопросы страхования. 1924. №14. С. 43.
147. О мероприятиях по борьбе с неуважительными отказами безработных от работы, предложенной биржами труда. Постановление НКП СССР от 16 февраля 1927 г. // Известия НКТ СССР. 1927. №9. Ст.231.
148. О порядке введения социального страхования. Циркуляр НКСО УССР от 8 марта 1922 г. // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С.59-60.
149. О порядке выплаты пособий временно нетрудоспособным // Известия НКТ СССР. 1929. №43. Ст.25.

150. О порядке выплаты пособий временно нетрудоспособным // Известия НКТ СССР. 1929. №43. Ст.25.
151. О порядке и условиях взимания, учёта и контроля Наркомсобесом через органы социального страхования сумм фонда Рабочей медицины Наркомздрава // Вестник социального обеспечения. 1922. №8-11. С. 122.
152. О санаторно-курортной кампании. Циркуляр НКП УССР от 15 марта 1923 г. // Вопросы страхования. 1923. №18. С. 44.
153. О формах общественного обеспечения беспризорных на селе // Вестник социального обеспечения. 1926. № 3-4. с. 5-6.
154. Об изменении и дополнении декрета о социальном обеспечении рабочих и служащих на случай временной и постоянной утраты трудоспособности Постановление СНК УССР от 2 февраля 1922 г. // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С. 58.
155. Об обеспечении страхуемых при безработице // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.115.
156. Об обеспечении страхуемых при безработице. Циркуляр НКСО УССР от 18 июля 1922 г. // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.115.
157. Об объединении порядка выдачи пособий безработным. Постановление Наркомсобеса и Уполнаркомтруда УССР от 22 апреля 1922 г. // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.98.
158. Об определении пособия рабочим и служащим по временной нетрудоспособности // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С. 115.
159. Образцовое положение о местных органах социального страхования. Утв. СССР 21 июня 1928 г. // Вопросы страхования. 1928. №32. С.3.
160. Отчёт 1-й Луганской окружной межсоюзной конференции 10-14 января 1926 г. Луганск: Окрстрахкасса, 1926. 90 с.
161. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету с 1 апреля по 1 октября 1922 г. Винница, 1922. С. 272.
162. Отчёт о работе рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923-

- 24 год IX Всеукраинскому съезду Советов РК и КД. Х.: ВУЦИК и СНК УССР, 1925. 312 с.
163. Отчет Подольс. Губеконосовещания Укр. економ совету Ч.2 Винница.1922 329 с.
164. Постанова НКП СРСР «Про заходи по боротьбі із неповажними відмовами безробітних від роботи, запропонованої біржами праці» від 16 лютого 1927 р. // Известия НКТ СССР. 1927. №9. Ст.231.
165. Постановление Союзного совета социального страхования при НКТ ССР от 5 января 1928 г. №5 // Вопросы страхования. – 1928. - №3. – С.28.
166. Правила о назначении и выдаче пособий по безработице в порядке социального страхования. М.: Вопросы труда, 1928. 52 с.
167. Про вибори в ради. Інструкція ЦВК СРСР від 28 вересня 1926 р. // 3б. зак. СРСР. 1926. № 66. Арт. 501.
168. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 р.// Відомості Верховної Ради України. 2003. № 49-51. Ст.376.
169. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. Закон України від 23 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. 1999. №46-47. Ст. 403.
170. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. 2000. №22. Ст. 171.
171. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності та витратами зумовленими похованням. Закон України від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. 2001. №14. Ст. 71.
172. Про заходи по боротьбі із неповажними відмовами безробітних від роботи, запропонованої біржами праці. Постанова НКП СРСР від 16 лютого 1927 р. // Известия НКТ СССР. 1927. №9. Ст.231.

173. Про пільги до прийняття інвалідів громадянської війни на роботу в установи та підприємства. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 20 березня 1925 р. // Вісник соціального забезпечення. 1925. №3. С.46-47.
174. Промышленность и рабочие Донбасса, октябрь 1917 – июнь 1941. Сборник документов и материалов. Донецк: Донбасс, 1989. 238 с.
175. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). Сборник документов и материалов. К.: Политиздат Украины, 1964. 593 с.
176. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 – 1932 гг.). Сборник документов и материалов. К.: Политиздат Украины, 1966. 594 с.
177. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 1. К.: Наукова думка, 1977. 511 с.
178. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933 – 1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 2. К.: Наукова думка, 1977. 288 с.
179. Промышленность и рабочий класс Харьковщины, октябрь 1917 – июнь 1941. Сборник документов и материалов. Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1986. 234 с.
180. Резолюція по доповіді правління Укржитлосоюзу, прийнята 2-м зібранням Укржитлосоюзу 3-6- травня 1927 р. // Житлова кооперація України. 1927. №6. С.56-59.
181. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1957 гг.): Сб.док./ [сост. В.Н.Малин и др.]. М., 1957. Т. 1 (1917–1928 гг.). 879 с.
182. Рудницкий В., Кричевский Д. Новый квартирный закон с постатейным разъяснением. Харьков, 1927. 52 с.
183. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. Харьков: Вопросы труда, 1926. 499 с.
184. Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. Харьков: Уполнаркомтруд РСФСР при СНК СССР, 1923. 332 с.

185. Седьмой Всеукраинский съезд Советов. 10-14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. Х.: Изд-во Управления делами ВУЦИК, 1922. 95 с.
186. Финансовый отчет и анализ финансового положения социального страхования на Украине за 1-ю половину 1923/24 г. Харьков: Издание Главного управления социального страхования НКТ УССР, 1924. 92 с.
187. Циркуляр №97. Об обеспечении страхуемых при безработице // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.115.

3.Статистичні видання

188. Вологодцев І. Електричні залізниці по містах України за 1923-1924 рік // Статистичний бюлетень. 1925. № 10. С. 34.
189. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Ч.2: Население городов.Вып.2: Украина. М.: ЦСУ, 1924. 146 с.
190. Житлове будівн. в округових містах Укр. За 1923-25 рр. Статистика України.Серія 14, №90 Х.1926. 113 с.
191. Зведена таблиця показників по комунальному господарству // Статистична хроніка. 1927. № 6. С. 42.
192. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях // Статистичний бюлетень. 1925. № 9. С. 32.
193. Коваленко І. Дрібні міські володіння на околицях // Статистичний бюлетень. 1925. № 9. С. 30.
194. Кон'юнктура народного господарства УСРР (попередні підсумки за 1928/29 р.) // Вісник статистики України. Вип.IV. Х., 1929. 126 с.
195. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. проф. Э.М. Кагана. Вып.І. Харьков: Издание Главного управления социального страхования на Украине, 1927. 148 с.
196. Материалы по статистике социального страхования на Украине. Под ред. И.И. Фреймана и проф. Э.М. Кагана. Вып.ІІ. Харьков: Издательство

«Вопросы труда», 1927. 205 с.

197. Медико-санітарна справа в містах України на 1 жовтня 1924 р. Харків: ЦСУ УСРР, 1925. 94 с.
198. Праця в п'ятирічному плані розвитку народного господарства УСРР: 1928/29 – 1932/33 рр. Харків: Питання праці, 1929. 144 с.
199. Профсоюзы Украины в цифрах. Статистический справочник за 1921-1925 гг. – Х.: Профиздат, 1926. – 204 с.
200. ;Социальное страхование в 1924-1925 гг. Материалы к страховой компании. М.: Вопросы труда, 1925. 118 с.
201. Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. 123 с.
202. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. Харків: Питання праці, 1928. 144 с.
203. Соціяльне страхування на Україні у 1927-1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. Харків: Питання праці, 1929. 131 с.
204. Стан праці в першому півріччі 1924/25 р. Харків: ЦСУ УСРР, 1925. 85 с.
205. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1921 году. СтатистикаУкраины. № 31. Серия X.
206. Статистика труда. Т.1. Выш.І. X, 1923. 48 с., ХУІ.. Статистика труда в промышленных заведениях Украины в 1922 году.
207. СтатистикаУкраины. № 40. Серия X. Статистика труда. Т.1. Вып.3. X, 1924. - 58 с.
208. СтатистикаУкраины. № 45. Серия XII. Статистика труда. - Т.1. - Вып.4. X., 1925. XXVIII, 178 с.
209. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1925-1926 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. М.: Вопросы труда, 1927. 88 с.
210. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1926-1927 год. Под ред. Л.Я. Минца и И.Ф. Энгеля. М.: Вопросы труда, 1927. 48 с.
211. Статистический бюллетень ВЦСПС, НКТ: Итоги переписи безработных членов союзов. Харьков, 1928. №3-4. С.16.

- 212. Україна: Статистичний довідник. Х.: ЦСУ, 1925. 516 с.
- 213. Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. Х.: ЦСУ, 1928. 387 с.
- 214. Україна: Статистичний щорічник на 1929 р. Х.: ЦСУ, 1929. 399 с.
- 215. Україна: Статистичний щорічник. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 407 с.

4. Періодичні видання

- 216. Бюллетень НКОЗ УССР. 1921. №4.
- 217. Бюллетень Южбюро ВЦСПС. 1921. №7-8.
- 218. Взаимопомощь на селе. 1925. 25 лютого
- 219. Вісти. 1926. 27 травня.
- 220. Вісті ВУЦВК. 1921. 29 квітня.
- 221. Вісті ВУЦВК. 1922. 14 вересня.
- 222. Вісті ВУЦВК. 1925, 28 травня.
- 223. Вісті. 1922. 11 лютого.
- 224. Вісті. 1922. 13 квітня.
- 225. Вісті. 1922. 8 вересня.
- 226. Вопросы страхования. 1923. №6.
- 227. Вопросы страхования. 1927. №3.
- 228. Вопросы страхования. 1929. №44.
- 229. Вопросы страхования. 1930. №12.
- 230. Вопросы страхования. 1931. №34-35.
- 231. Збірник зак і розпор. 1930 №19.
- 232. Збірник узаконень УСРР (далі – ЗУ УСРР). – 1921. – №31.
- 233. ЗУ України, 1922, № 39, ст. 581.
- 234. ЗУ України, 1924, Від. 1, Ч. 8.
- 235. ЗУ УСРР. 1922. №4.
- 236. ЗУ УСРР. 1926. №7-8.
- 237. ЗУ УСРР 1926 №80
- 238. Известия НКТ СССР. 1926. №6.

239. Известия НКТ СССР. 1930. №4.
240. Известия НКТ СССР. 1930. №9.
241. Известия ЦИК СРСР. 1926. 21 мая.
242. Информационный листок ГУСС. 1925. №7.
243. Информационный листок ГУСС. 1925. №12.
244. Информационный листок ГУСС. 1926. №19.
245. Коммунист. 1921. 28 апреля.
246. Коммунист. 1922. 14 мая.
247. Коммунист. 1925. 8 апреля
248. Коммунист. 1925. 18 июня.
249. Пролетарий. Харьков. 1925, 4 июля.
250. Пролетарская правда. 1923. 24 июня.
251. СЗ СССР. 1930. №11.
252. Собрание законов СССР (далі – СЗ СССР). 1927. №65.
253. Собрание узаконений СССР (далі – СУ СССР). 1925. №3.
254. Собрание узаконений УССР (далі – СУ УССР). 1921. №23.
255. СУ СССР. 1925. №3.
256. СУ СССР. 1925. №40.
257. СУ СССР. 1925. №74.
258. СУ УССР. 1921. №23.
259. СУ УССР. 1922. №4.
260. СУ УССР. 1922. №6.
261. СУ УССР. 1922. №10.
262. СУ УССР. 1925. №27.
263. СУ УССР. 1925. №88-89.

Література

5. Монографії, брошури, статті

264. Адамська І.Г. Організаційно-правова діяльність. влади щодо створ. системи охорони здоров'я // Вісник КНУ ім.Т.Шевченка. Вип.3 С.45-54.
265. Александрович З. Культобслуживание в домах отдыха Украины //

Вопросы страхования. 1927. №50. С. 16-17.

266. Алуф А. Страховые кассы и медпомощь рабочим // Правда. 1922. 23 апреля.
267. Андреев В.С. Социальное обеспечение в СССР. М.: Знание, 1968. 79 с.
268. Аралов В.А., Левшин А.В. Социальное обеспечение в СССР. М.: Госполитиздат, 1959. 95 с.;
269. Арнольди И. А.Труд сельских медицинских работников // Acta medica. – 1928. –. Вып.19. С.68-82
270. Ашмарина С.В. О разработке электронных ресурсов по истории страхования рабочих России в конце XIX – первой четверти XX вв. // Экономическая история. Обзорение. Вып. 9. / Под ред. Л.И. Бородкина. М.: Издательство МГУ, 2003. С. 21-25.
271. Ашмарина С.В. Социальное страхование в условиях новой экономической политики 20-х гг. XX века // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение: материалы IV научно-практической конференции, 3-5 ноября 2003 г. Москва: Эдиториал, 2004. С. 200-202.
272. Багров Д. Динамика безработицы // Вопросы страхования. 1929. №52. С.3.
273. Баевский И. Донбасс // Вопросы страхования. 1924. №1-2. С.25.
274. Баевский И. Л. и Эмдин Я. Р. Действующее законодательство по социальному страхованию. (С комментариями).Изд. 2-е. М.: Вопросы труда, 1928. 582 с.
275. Баевский И. Л. Практика социального страхования в СССР . М.: Вопросы труда, 1925. 208 с.
276. Баевский И. Л. Справочник застрахованного. Социальное страхование рабочих, служащих, инвалидов, безработных и членов их семей. М.: Вопросы труда, 1923. 174 с.
277. Баевский И.Л. Врачебно-контрольные комиссии: популярный очерк для страховых уполномоченных. М.: Вопросы труда, 1924. 120 с.
278. Баевский И.Л. Дома отдыха, санатории, курорты и здоровье застрахованных. Изд. 3-е. М.: Вопросы труда, 1928. 69 с.

279. Барит А. Ленин и социальное страхование // Вопросы страхования. 1936. №2. С.3-10.
280. Барит А., Милютин Б. Социальное страхование при диктатуре пролетариата . М.: Профиздат, 1932. 61 с.
281. Басюк З. Бюджет страховых органов Украины на 1927/28 бюджетный год // Вопросы страхования. 1928. №11. С.17-18.
282. Басюк З. Год работы секции определения и восстановления трудоспособности при Харьковском рабмеде // Вопросы страхования. 1925. №1. С.17-18.
283. Басюк З. Рабочая медицина в Харьковской губернии // Вопросы страхования. 1923. №13. С.19-22.
284. Басюк З. Социальное страхование в УССР // Вопросы страхования. 1928. №18. С.6.
285. Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я (1918-1922). К.: Держвидав УРСР, 1964. 64 с.
286. Батыгин К.С. Возникновение и развитие социального страхования в СССР // Советское государство и право. 1977. №9. С.38-45.
287. Бегэ М. Новое в пенсионном обеспечении за выслугу лет // Вопросы труда. 1929. № 11. С. 63-67.
288. Безработица в Харькове // Вопросы страхования. 1923. №43. С.15.
289. Безработица и борьба с ней // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С.42.
290. Ближайшие задачи профилактической и санаторно-курортной помощи // Вопросы страхования. 1930. №2. С.10.
291. Блюмин М.Ф. Реорганизованный соцстрах. М.-Л.: Красный пролетарий, 1932. 32 с.
292. Бойко Н.К. Рабочий класс Украины в период социалистического строительства. (Анализ массовых статистических источников 20 30-х гг.) . К.: Вища школа, 1990. 153 с.
293. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в

Україні. К.: Знання, 2005. 381 с.

294. Бондаренко В. Боротьба з соціальними хворобами в радянській республіці. Х.1925 68с.
295. Бондарук М. І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку . Чернівці: Рута, 2002. 247 с.
296. Бондарь В. Реорганизация страховой сети в Донбассе // Вопросы страхования. 1925. №24. С.28-30.
297. Борисов Й. Що дає соцстрах робітників. Харків: Український робітник, 1935. 35 с.
298. Борисов Н. Дома отдыха Украины // Вопросы страхования. 1928. №27. С. 21.
299. Борисов Н. Медпомощь на Днепрострое // Вопросы страхования. 1927. №15. С.19.
300. Бородин С. В НКТ СССР соревнование... не достоялось: так соревнуются Главсоцстрахи РСФРР и УССР // Вопросы страхования. 1930. №12. С.13.
301. Брицкий Р. Пособия по безработице только действительным пролетариям // Вопросы страхования. 1929. №46. С. 13-14.
302. Бронзов П.В. Міські землі та впорядкування міських селищ на Укр. Х. 1926.54 с.
303. Брусиловський Л.М., Чепурко М.П. Громадськість у системі соціального забезпечення. Х.: Видання НКСЗ УСРР, 1932. 51 с.
304. Буяновер М.І. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції. Х., 1928. 145 с.
305. Быстрицкий М. Борьба с безработицей в 1925/26 операционном году // Вопросы страхования. 1926. №50. С.19.
306. Быховский Н. И. Как получить пенсию по старости. М.: Гострудиздат, 1930. 40 с.
307. Быховский Н. И. Что дает рабочему социальное страхование. М.: НКСО, 1922. 34 с.
308. Быховский Н. Социальное страхование на случай старости // Вопросы

труда. 1929. № 3-4. С. 117-120.

309. Быховский Н. Страхование по временной нетрудоспособности в 1924-1925 г. // Вопросы страхования. 1925. №39. С.15.
310. Быховский Н.И. Действующее законодательство об обеспечении в порядке социального страхования по случаю инвалидности и по случаю потери кормильца семьи. (Практический комментарий). М.: Гострудиздат, 1929. 207 с.
311. Быховский Н.И. Законы о пенсиях в порядке социального страхования по старости. М.: Гострудиздат, 1930. 116 с.
312. Быховский Н.И. Новый закон о пенсиях инвалидам труда и семьям потерявшим кормильца. Общедоступное изложение нового пенсионного закона. М.: Вопросы труда, 1928. 47 с.
313. Быховский Н.И. Работница и социальное страхование. Изд. 3-е. М.: Гострудиздат, 1926. 28 с.
314. Быховский Н.И. Социальное страхование в СССР. Под. ред. Д.И. Ефимова. М.: Власть советов, 1930. 40 с.
315. Быховский Н.И. Страхование рабочих на случай увечий. Общедоступная беседа с рабочими о несчастных случаях на фабриках и заводах. М.: Гострудиздат, 1924. 23 с.
316. Бюджет социального страхования // Вопросы страхования. 1930. №10. С.19.
317. Бюджет страховых органов Украины на 1927/28 г. // Вопросы страхования. 1928. №11. С.17.
318. В Донбассе неблагополучно // Вопросы страхования. 1936. №3-4. С.38.
319. В СССР нет безработицы // Вопросы страхования. 1930. №29. С.1.
320. Вайнштейн А.И. Организация медицинской помощи застрахованным: популярный очерк. М.: Вопросы страхования, 1923. 52 с.
321. Вайнштейн А.И. Основы построения бюджета медицинской помощи застрахованным. М.: Вопросы страхования, 1925. 45 с.
322. Вардунас П. Профессиональные союзы и социальное страхование. Изд. 3-

е, доп. и переработ. М.: Гострудиздат, 1930. 64 с.

323. Васильченко. Индивидуальное жилищное строительство в Харькове // Жилищная кооперация Украины. Харьков, 1927. № 10. С. 14-15.
324. Васильчук Г.М. Радянська Україна 20 30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 314 с.
325. Вейцблит И. Безработица на Украине в 1923 1925 гг.. Х.: Вопросы труда, 1926. 51 с.
326. Вигдорчик Н.А. Обеспечение инвалидности при несчастных случаях и профессиональных заболеваниях. (Общедоступный очерк). М.: Вопросы труда, 1926. 31 с.
327. Вигдорчик Н.А. Врачебная экспертиза при неработоспособности: Руководство для экспертов. М.: НКСО, 1922. 105 с.
328. Вигдорчик Н.А. Методика врачебно-страховой экспертизы. М.: Вопросы труда, 1928. 180 с.
329. Вигдорчик Н.А. Социальное страхование. Систематическое изложение истории, организации и практики всех форм социального страхования. СПб.: Практическая медицина, 1912. 295 с.
330. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 1. Теоретические основы социального страхования. М.-Петроград: Книга, 1919. 139 с.
331. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 3. Страхование на случай болезни в России / Н.А. Вигдорчик. М.-Петроград: Книга, 1922. 155 с.
332. Вигдорчик Н.А. Теория и практика социального страхования. Вып. 4. Кассовая медицина. М.-Петроград: Книга, 1923. 152 с.
333. Вигдорчик Н.А. Что должен знать каждый рабочий и служащий, застрахованный в кассе социального страхования. М.,Л.: Книга, 1924. 30 с.
334. Винокуров А.Н. Социальное обеспечение (от капитализма к коммунизму). М.: Издательство НКСО, 1921. 18 с.

335. Вишневецкий А. Ближайшие задачи в области страхования инвалидности // Вопросы труда. 1926. № 2. С. 26-32.
336. Вишневецкий А. Обеспечение инвалидов труда. Популярное изложение действующих в СССР законов об обеспечении инвалидов труда и семейств трудящихся, потерявших кормильца. М.: Вопросы труда, 1926. 123 с.
337. Волуйский Н. и Маслова Е. Пенсионное обеспечение в СССР. М.: Госфиниздат, 1958. 112 с.
338. Вишневецкий А. Пенсии за исключительные заслуги и выслугу лет. (Пенсии персональные, учительские, академические). М.: Вопросы труда, 1927. 94 с.
339. Вишневецкий А.И. Обзор социального страхования за 1923 год. М.: Вопросы труда, 1925. 190 с.
340. Власик А. О передаче большей части жилищного строительства в промышленности жилищной кооперации // Жилищная кооперация Украины. 1927. № 8. С. 7.
341. Вологодцев И. Особенности развития городов Украины. Х., 1930 133 с.
342. Вологодцев І. Водопроводи громадського користування по містах України в 1923–1924 рр. // Статистичний бюлетень. 1925. № 11. С.42
343. Вологодцев І.П., Каплунов І.С.. Комунальне господарство в містах України Х.1930. 235 с.
344. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. Х.: НМЦ «СД», 2002. 380 с.
345. Волуйский Н. Пенсионное обеспечение в СССР. М.: Госфиниздат, 1958. 112 с.
346. Волюнец П. На верном пути (К итогам 2-го Всеукраинского совещания собесов) // Вестник социального обеспечения. 1922. №4. С.2.
347. Вопросы построения медпомощи застрахованным // Вопросы страхования. 1928. №12. С. 20.
348. Воскобойников Ш. Инвалиды труда в Одесской губернии // Вопросы

страхования. 1924. №20. С. 12-13.

349. Восьмой всесоюзный съезд профсоюзов // Вопросы страхования. 1929. №2. С. 6.
350. Временная нетрудоспособность: что сказала Всесоюзное страховое совещание // Вопросы страхования. 1926. №18. С. 12.
351. Вся работа страхкасс будет реорганизована // Вопросы страхования. 1930. №29. С.6.
352. Гаврилюк А. Ентузіаст трамвайного руху // Глобус. 1931. № 23–24. С. 16.
353. Гандыш О. Социальное страхование в Киевской губернии в 1922/23 операционном году // Вопросы страхования. 1924. №13. С.26-27.
354. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки. Пер. з англійської. К.: Основи, 1996. 349 с.
355. Гейфман Л. Як забезпечують інвалідів праці та членів родини померлих робітників і службовців. Х.: Юридичне видавництво НКЮ УСРР. 1930. 30 с.
356. Георгіївський Г.Ф. Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі // Житлова кооперація України. 1929. №3 С. 15.
357. Гиндин Я. Борьба с безработицей и помощь безработным // Вопросы страхования. 1929. №13. С.12.
358. Гиндин Я. Регулирование рынка труда и борьба с безработицей. М.: Вопросы труда, 1928. 296 с.
359. Гігієна та санаторія повсякденного життя. К.: “Наукова думка”, 1929. 32 с.
360. Говоренкова Т. Жилищно-орендная кооперация. Опыт Новой экономической политики и возможность его применения в современной России // Жилищный альманах. М., 1999. Вып.4. С.109-112.
361. Горбачёв Ф. Помощь безработным в Харькове // Вопросы страхования. 1926. №13. С.12-13.
362. Горбунов А. Государственное социальное страхование в СССР. М.: Профиздат, 1938. 40 с.

363. Горбунов А.И. Действующее законодательство по социальному страхованию СССР и РСФСР / Под ред. проф. Е.Н. Даниловой. М.: Гострудиздат, 1930. 774 с.
364. Гордієнко Л.М. Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921-1930 рр.) // Український історичний журнал. 1973. - №9. С.92-97.
365. Гордон Л. Як дістати з страхової каси допомогу з причин недуги. Харків: Питання праці, 1926. 28 с.
366. Государственное социальное страхование. Учебное пособие для слушателей школ профдвижения. Под ред. Г.К. Москаленка. М.: Профиздат, 1953. 224 с.
367. Гофман. Индивидуальное строительство закабальет рабочих // Жилищная кооперация Украины. Харьков, 1927. № 4. С. 30.
368. Григорчук П. С. Кузьмінець Н. П. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука Вінниця, 2012. Вип. XX. С. 196-200.
369. Григорчук П. С. Становлення системи охорони здоров'я в Подільській губернії на початку 1920-х рр. // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука Вінниця, 2009. Вип. 19. С. 57-61.
370. Григорьев И. Социальное страхование на Украине // Вопросы страхования. 1925. №6. С. 18.
371. Гринев Е. Коммунальное хозяйство на Волыни // Коммунальное хозяйство Украины. 1925. № 3. С. 53.
372. Гринюк Д.О. Становлення загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 328-334.
373. Гришин В. Главсоцстрах УССР не торопится // Вопросы страхования.

1931. №3. С.26-28.

374. Гришин В. Пути борьбы с безработицей // Вопросы страхования. 1928. №52. С.5-8.
375. Громов Н.А. Судебная практика по делам социального страхования. М.: Вопросы труда, 1927. 64 с.
376. Гуляев В.И. «Первичные цивилизации» и методика изучения исторического процесса // Новая и новейшая история. 1996. №4. С. 86-88.
377. Гуревич М. Состояние сельской медико-санитарной сети в середине лета 1923 года // Профилактическая медицина. 1924. №1-2. С.116
378. Гуревич В. Безработица среди женщин на Украине // Женский труд на Украине: Сб. ст. Полтава, 1926. С. 27-42.
379. Гутерман Б. Новый закон об обеспечении при временной нетрудоспособности. Практический комментарий. М.: Вопросы труда, 1927. 112 с.
380. Гутерман Б. Справочник по социальному страхованию (для страхователей). М.: Вопросы труда, 1929. 145 с.
381. Гутцайт В. К вопросу о страховании на случай старости // Вопросы труда. 1925. № 7/8. С. 67-79.
382. Гутцайт В. Пятилетний план социального страхования в Союзе ССР // Вопросы страхования. 1929. №15. С. 27.
383. Гутцайт В. Расходы страховых органов СССР в 1924/25 р. // Вопросы страхования. 1925. №51-52. С. 3-5.
384. Данилевский Я. Обеспечение безработных // Вопросы страхования. 1926. №39. С.2-3.
385. Даниленко В.М., Касьянов Г., Кульчицкий С. Сталінізм на Україні (20 30-ті роки). К.: Либідь, 1991. 344 с.
386. Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь. Изд. 2-е. М.: Вопросы труда, 1928. 251 с.
387. Дементьев Е.М. Врачебная помощь рабочим и страхование их от болезней. Спб.: «Труд», 1896. 23 с.

388. Денисов Б. Украинские безобразия // Вопросы страхования. 1930. №32. С.9-10.
389. Десять лет советского здравоохранения на Украине. Тезисы для доклада. Х, 1927. 46 с.
390. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 1925). К.: Издание академии наук УССР. 1962. 375 с.
391. Дмитрик І., Нікольський В. Соціальна політика радянської влади та її реалізація на Донбасі в період непу. Монографія. Донецьк ДонНУ, 2011. 171 с.
392. Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926 1929 рр.). Харків: Видавництво Харківського університету, 1971. 143 с.
393. Догадов В.М. Социальное страхование. Основы советского законодательства о социальном страховании. М.: Гострудиздат, 1930. 114 с.
394. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30х роках ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ, 2004. С. 125.
395. Друзь Ф. Жилищная кооперация Украины к десятой годовщине Октябрьской революции // Жилищная кооперация Украины. 1927. № 15. –С. 11-12.
396. Дубинская И.Н. Бюджеты рабочих семей на Украине в 1925-1927 гг. Данные текущего обследования / Х.: Изд-во ВЦСПС «Украинский рабочий», 1928. 95 с.
397. Дубровский В.Г.. Мнимые выгоды индивидуального строительства // Жилищная кооперация Украины. Харьков, 1927. № 4. С. 29.
398. Едельман І. Ради і охорона здоров'я. К.: “Держвидав”, 1939. 32 с.
399. Ейнштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928 1932 рр.). Харків: Видавництво держуніверситету ім. О.М. Горького, 1968. 194 с.
400. Енштейн К. Страхование на Подолии // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.46.

401. Ермолов Б. Бюджет рабмеда Украины // Вопросы страхования. 1926. №36. С.6-8.
402. Ефман А. Расходование лечфонда на Украине // Вопросы страхования. 1927. №14. С.17-18.
403. Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтавводоканал». До 100-річчя заснування Полтавського міського водопроводу. 1900–2000. Полтава: Дивосвіт, 2000. С.104.
404. Єфімов Д.І. 10 років охорони здоров'я робітників та селян. Х., 1929 31с.
405. Житлове будівництво в округових містах України. Х.1926. 87 с.
406. Журавлев С.В. «Маленькие люди» и «Большая история». Иностранцы московского электрозавода в советском обществе 1920 1930-х гг. М.: РОССПЭН, 2000 352 с.
407. Журавлев С.В., Мухин М.Ю. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928 1938 гг. М.: РОССПЭН, 20004. 240 с.
408. Журбелюк Г.В. Організація соціальної роботи на Україні в планах радянської модернізації суспільства 1920-х рр. // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 3. Вінниця, 2001. С.67-72.
409. Журбелюк Г.В. Соціальні програми щодо жіноцтва Поділля (20-ті рр. ХХ ст.) // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 424-430.
410. Забелин Л. Теоретические основы социального страхования. М.: Вопросы труда, 1926. 223 с.
411. Забелин Л.В., Эмдин Я.Р. Промышленность и социальное страхование. М.: Вопросы труда, 1928. 128 с.
412. Забелин Л.В. Социальное страхование в жизни рабочего. М.: Гострудиздат, 1930. 90 с.
413. Заседание Союзного совета социального страхования // Вопросы страхования. 1925. №6. С.8-9.

414. Захарченко М. Електрифікація українського села в 20-ті рр. ХХ ст. // Український селянин. 2008. Вип.11. С.292-294.
415. Збарский Ш. Борьба с увечьями злостного характера // Вопросы страхования. 1923. №51-52. С.37-39.
416. Зиновьев Б. Поступления и расходы в Донбассе // Вопросы страхования. 1925. №9. С. 22-23.
417. Зубков М. Социальная революция и социальное обеспечение // Социальное обеспечение. 1919. № 1. С. 3-7.
418. Ибрагимов А. Трудовые права работающих в коллективах безработных, организованных комитетами бирж труда. Одесса: БИП, 1928. 68 с.
419. Иванов Л.М. Закон 1903 г. о вознаграждении увеченных рабочих и его практическое применение // Рабочее движение в период империализма. М.: Институт истории АН СССР, 1982. С. 88-126.
420. Иванов Л.М. Положение рабочих России в 20-х начале 30-х годов // Вопросы истории. 1998. №5. С. 28-42.
421. Иванов Л.М. Страховой закон 1912 г. и его практическое применение // Отечественная история. 1995. - №5. С.105
422. Иванова Р.Н. Предмет и метод советского права социального обеспечения. М.: Наука, 1983. 168 с.
423. Игнатъев В. Перестроим систему работы домов отдыха // Вопросы страхования. 1929. №40. С. 2.
424. Игнатъев В. Социальное страхование на Украине: успехи и недостатки // Вопросы страхования. 1925. №6. С. 18.
425. Изменение социальной структуры советского общества 1921 середина 30-х годов / Авт. кол.: В.М. Селунская, Ю.С. Кукушкин, А.М. Панфилова и др. М.: Мысль, 1979. 342 с.
426. Ильин Н. Временная нетрудоспособность // Вопросы страхования. 1928. №7. С. 14-15.
427. Инструкция по выдаче пособий безработным из п/отдела социального страхования // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.103-104.

428. Инютин Г. Соцстрах на Днепрострое // Вопросы страхования. 1932. №14. С.16-17.
429. Исаев А. Борьба с безработицей // Вопросы страхования. 1925. №28. С.10-11.
430. Исаев А. Коллективы безработных в борьбе с безработицей // Вопросы страхования. 1926. №24. С.15-16.
431. Исаев А. Органы соцстраха в борьбе с безработицей // Вопросы страхования. 1928. №40. С.2-3.
432. Исаев А. Права безработных, занятых на общественных работах // Вопросы страхования. 1928. №14. С. 19-20.
433. История Украинской ССР. В 10 тт. Т.7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). За ред. С.В. Кульчицкого. К.: Наукова думка, 1984. 719 с.
434. Історія робітничого класу Української РСР. У 2 тт. Відп. ред. І.О. Гуржій. Т.2. К.: Наукова думка, 1967. 508 с.
435. Іткін М. Про грошеву та трудову допомогу безробітним. Харків: Юридичне видавництво НКЮ УСРР, 1929. 40 с.
436. Кабо Е. Питание русского рабочего до и после войны. Бюджетные обследования декабря 1922 г, ноября 1923, ноябрь—октябрь 1924 г. М., 1925. С. 47.
437. Каган Д.С. Сельская участковая сеть. К.: Держвидав, 1939. – 148 с
438. Каплан Е. Временная нетрудоспособность как страховой случай // Вопросы труда. 1928. № 3. С. 68-70.
439. Каплан Е. Еще о правилах обеспечения по инвалидности и страховой практике // Вопросы труда. 1929. № 5. С. 51-53.
440. Каплан Е. Назначение и выдача пособий по временной нетрудоспособности и дополнительным видам. М.: Гострудиздат, 1929. 77 с.
441. Каплун С. Наши разногласия. (К вопросу о переходе соцстраха в Наркомтруд) // Вопросы труда. 1923. № 1. С. 31.
442. Караваев В.В. Обеспечение инвалидов труда и семей умерших рабочих и

- служащих. М.: «Право и жизнь», 1927. 55 с.
443. Караваев В.В. Пособия по болезни. Изд. 2-е. М.: Труд и книга, 1927. 35 с.
444. Караваев В.В. Социальное страхование в СССР. М.: Госюриздат, 1959. 239 с.
445. Караваев В.В. Учительские пенсии. Что такое учительская пенсия и как ее можно получить. М.: «Труд и книга», 1926. 23 с.
446. Карибский В. Основы организации медицинской помощи застрахованным. М.: Советское издательство, 1931. 108 с.
447. Касьянов Г. Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20 30-і рр.). К.: Наукова думка, 1991. 96 с.
448. Кац Р.Р. Практический комментарий к действующему законодательству по обеспечению в порядке социального страхования по безработице (на 1 декабря 1929 г.). М., 1929. 140 с.
449. Кац Р.Р. Практический комментарий к действующим правилам по обеспечению дополнительными видами пособий в порядке социального страхования. М.: Гострудиздат, 1930. 64 с.
450. Кисиль П. Медпомощь на Украине // Вопросы страхования. 1926. №32. С.20-21.
451. Киян И. Новый порядок финансирования медпомощи застрахованным // Вопросы страхования. 1929. №2. С.13.
452. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М.: Наука, 2003. 441 с.
453. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. 1995. №1. С.3-33.
454. Ковровский Е. Страхование безработицы на Волыни // Вопросы страхования. 1924. №11. С.28.
455. Козачок І. Боротьба з безробіттям та безпритульністю серед молоді. Х.: ДВУ, 1929. 82 с.
456. Козлов А.Е. Социальное обеспечение в СССР. М.: Наука, 1981. 184 с.

457. Койре Е. Как инвалиду труда получить пенсию. Х.: Украинский рабочий, 1928. 33 с.
458. Койре Є. Кому й як страхові каси видають додаткові види допомоги. К.: Держтрудвидав, 1930. 32 с.
459. Койре Є. Пенсія старим робітникам. Харків: Держтрудвидав, 1930. 48 с.
460. Койре Є. Як страхові каси забезпечують наймитів. Харків: Держтрудвидав, 1930. 32 с.
461. Койре Є. Яку допомогу дає безробітному страхова каса. Харків: Держтрудвидав, 1930. 30 с.
462. Колесник І.І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 22-35.
463. Колесников Б. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. Х., 1927. 366 с.
464. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. Харків: «Курсор», 2008. 122 с.
465. Коммунальное хозяйство Волыни // Коммунальное хозяйство Украины. 1925. № 2. С. 81.
466. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, кон -ференцій і пленумів ЦК. 1898–1970. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. П.М. Федо -сєєва і К.У. Черненко. К.: Політвидав України, 1980. Т. 4. 1927–1931. 698 с.
467. Кордонский Г. Экспертиза в Артемовском округе // Вопросы страхования. 1928. №3. С.18.
468. Корнеев И. Профсоюзы и социальное страхование рабочих // Вестник социального обеспечения. 1921. №3. С.4-5.
469. Корнеев И. Социальное страхование // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С.3-4.
470. Корнеев И. Социальное страхование или социальное обеспечение //

Вестник социального обеспечения. 1921. №1-2. С.2-5.

471. Котляр М. Настоящее и будущее рабочей медицины на Украине // Вопросы страхования. 1927. №14. С.17-18.
472. Котляр М. Президиум ВУСПС о положении медпомощи застрахованным на Украине // Вопросы страхования. 1926. №7. С.8-9.
473. Кравец К. Винница // Вопросы страхования. 1927. №33. С. 15.
474. Краснопольский А.С. Основные принципы советского государственного социального страхования. М.: Изд-во АН СССР, 1951. 142 с.
475. Краткий обзор социального страхования за 1926-1928 гг.: Сборник статей Вл. Гутцайта и др. / Под общей ред. Л.П. Немченко. М.: Вопросы труда, 1928. 56 с.
476. Криворучко И. Обеспечение безработных в Киеве // Вопросы страхования. 1926. №39. С.3-4.
477. Куглер С. Тоталітарна система і праця (Система підготовки кадрів для промисловості України у довоєнний період. Соціальне становище робітників України в 1920-1940 рр. // Нова політика. 1997. №4. С. 24-27.
478. Кудрявцев В.Н. Об особенностях методологии социальных и гуманитарных наук // Новая и новейшая история. 1995. №3. С. 78-83.
479. Кузищин В.И. О некоторых принципиальных положениях методологии истории // Новая и новейшая история. 1996. №3. С. 84-87.
480. Кузнецов А. Вопросы организации труда в 1931 году // Вопросы труда на новом этапе: Сб. ст. М.; Л.: Соцэкгиз, 1931. С. 72-100.
481. Кузятин В. Обеспечение по безработице и директивы VII съезда // Вопросы страхования. 1928. №48. С.9.
482. Кузятин В.Д. Новый закон о пенсионном обеспечении работников просвещения. (Как народному учителю получить пенсию за выслугу лет). Изд. 2-е. М.: Гострудиздат, 1929. 40 с.
483. Кузятин В.Д. Новый закон об обеспечении безработных. (Пособие по безработице и как его получить). Изд. 3-е. М.: Вопросы труда, 1927. 46 с.

484. Кузьмінець Н.П. Селянські товариства взаємодопомоги на Поділлі // Наукові записки ВДПУ. 2000. Вип.2 С.113-115.
485. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1989. 335 с.
486. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. 201 с.
487. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
488. Кульчицький С.В. Методологія і методика наукового дослідження. Матеріали до нормативного курсу. К.:КСУ, 2003. 32 с.
489. Кульчицький С.В. Ціна «Великого перелому». К.: Україна, 1991. 431 с.
490. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. К.: Темпора. 2013. 628 с.
491. Ланда Р.Г. Обновление методологии или откат назад? // Новая и новейшая история. 1996. №4. С. 95-99.
492. Лантух І.В. Біржі праці як регулятор ринку робочої сили в Україні в умовах непівських реформ // Історія народного господарства та економічної думки України. 2000. Вип.31-32. С.68-79.
493. Лебина Н.Б. О пользе игры в бисер (Микроистория как метод изучения норм и аномалий советской повседневности 1920-1930-х годов // Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни в России , 1920 1930 гг. Сб. статей. СПб.: Журнал «Нева», 2000. 478 с.
494. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920 1930-е годы. Спб.: Журнал «Нева», 1999. 316 с.
495. Лебина Н.Б. Повседневность 1920 1930-х годов: «борьба с пережитками прошлого // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общей ред. Ю.Н. Афанасьева. М.: РГГУ, 1997. С. 244-290.
496. Лебит П.Г. Общественные работы для безработных. М.: Вопросы труда, 1927. 85 с.

497. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т. / В.И.Ленин.-М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.44: июнь 1921-март 1922.1970.729 с.
498. Ленин В.И. Полное собрание сочинений: в 55 т.. М.: Изд-во политической литературы, 1967–1975. Т.43: март июнь 1921. 1970. 562 с.;
499. Лещ Н. Врачебный контроль на Украине // Вопросы страхования. 1928. №28. С.17-18.
500. Либстер А.Н. Соцстрах и производительность труда. М. - Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. 47 с.
501. Лившиц А. Трудовые коллективы безработных на Украине (популярный очерк) . Харьков: Вопросы труда, 1929. 45 с.
502. Литвинов Л. Работа по улучшению обслуживания // Вопросы страхования. 1928. №50. С.14.
503. Литвинов Л. Реорганизация техники обслуживания // Вопросы страхования. 1927. №3. С. 26.
504. Лобурець В.Є. Подолання безробіття на Україні велике завоювання соціалізму (1921-1930 рр.) // Український історичний журнал. 1971. № 2. С. 48-55.
505. Лукашевич О.М. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя українського селянина 20-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти. Судження. Пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 12. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 257-277.
506. Лукомский М.Я. Медицинская помощь застрахованным. М.: Гострудиздат, 1930. 16 с.
507. Лукомский М.Я. Строительство рабочей медицины. М.: Вопросы страхования, 1924. 171 с.
508. Любимов Б. За полгода (итоги социального страхования). // Вестник социального страхования. 1922. №8-11. С.5-14.
509. Любимов Б. Практические вопросы социального страхования // Вестник социального обеспечения. 1922. №4. С. 4-6.
510. Любимов Б. Социальное страхование на Украине // Вопросы страхования.

1923. №6. С.20.

511. Мазур І.В. Губернські міста України : соціально-економічний, суспільно-політичний та етнодемографічний аспекти (перша половина 1920-х років). Вінниця: 2016.
512. Малафеев А. Н. История ценообразования в СССР (1917–1963). М., 1964. 567 с.
513. Мальцев Н. Обслуживание застрахованных должно быть улучшено и упрощено // Вопросы страхования. 1928. №8. С.2-3.
514. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения.Х.1927. 137с.
515. Маслов С.С. Россия после 4-х лет революции. Т.2 Париж 1922. 87 с..
516. Медицинская помощь застрахованным // Вопросы страхования. 1927. №12. С.1.
517. Медична допомога застрахованим у 1925/26 р. Харків, 1927. 38 с.
518. Меерович М.Г. Наказание жилищем: жилищная политика в СССР как средство управления людьми (1917-1937 годы). М.:РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. 303 с.
519. Мельничук М. Діяльність Українського товариства Червоного Хреста // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. 2018. Вип.26. С.58-64.
520. Мельничук О. А. Організація пенсійного страхування на Поділлі у 1920-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С Григорчука Вінниця, 2009. Вип. 19. С. 61-65.
521. Мельничук О.А. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок хвороби в Німеччині наприкінці XIX початку XX ст. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Випуск. 3. С.154-162.
522. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. 372 с.

523. Мельничук О.А., Мурашова О.П. Розвиток системи державного пенсійного страхування в УСРР// Гілея, 2018. С.42-45
524. Местецкий Я., Сигал Б. Жилищное хозяйство Украины. Х.: Гос. из-во Украины, 1929. 168 с.
525. Методологія, напрями, тенденції, проблеми у сфері праці та соціальної політики / За ред. М.М. Папієва, Т.М. Кір'яна. К.: Соцінформ, 2006. 408 с.
526. Метьюз М. Становление системы привилегий в советском государстве // Вопросы истории. 1992. №2-3. С. 45-61.
527. Мигаль Б.К. Комітети взаємодопомоги України в соціалістичному будівництві на селі // Питання історії СРСР. 1973. Вип. 13 .
528. Микола Лазарович Українське село в кривавих жорнах комунізму: прелюдія до геноциду / Науковий журнал Психологія і суспільство, 2011, № 1.
529. Милютин Б. Новый закон о пенсиях инвалидам труда. М.: Вопросы труда, 1927. 47 с.
530. Милютин Б. НЭП и соцстрах // Вопросы страхования. 1926. №45. С. 2-4.
531. Милютин Б. Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики // Вопросы труда. 1921. № 10/11. С. 75-80.
532. Милютин Б. Три года советского социального страхования. М.: Вопросы труда, 1926. 72 с.
533. Милютин Б.Т. Санатории и дома отдыха страховых организаций (1924-1925). М.: Вопросы труда, 1925. 76 с.
534. Милютин Б.Т. Санаторно-курортная работа страховых касс. М.: Вопросы труда, 1928. 31 с.
535. Милютин Н. Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики // Вопросы социального обеспечения. 1921. №5-6. С. 1-12.
536. Минц Л.Е. Труд и безработица в России (1921 г.-1924 г.). М.: Вопросы труда, 1924. 72 с.
537. Минц М. Опыт Харькова // Вопросы страхования. 1924. №27. С.24.
538. Мих С. Реформа 3-хстепеневого управления на Украине и

здравоохранение // Профилактическая медицина. 1925. №4. С.100-105

539. Мінаєв С.В. Наслідки все людного перепису 1926 р. ЦСУ України. 1926. 154 с.
540. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
541. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. 420 с.
542. Мовчан Ольга. «За бортом праці»: проблема працевлаштування в Україні (1920-ті рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. [Збірник статей]. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 14. С. 306-322.
543. Мовчан Ольга. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип.18. С. 309-326.
544. Мовчан Ольга. Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип.15. С. 19-64.
545. Мовчан Ольга. Проблема працевлаштування в Україні (1920-ті роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип.15. С. 121-130.
546. Мовчан Ольга. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2009. Вип.2. С. 105-116.
547. Мовчан Ольга. Товаропостачання робітників УСРР в умовах переходу до форсованої індустріалізації. 1928-1929 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. К.: Інститут історії України НАН України, 2007. Вип.16. С. 68-96.
548. Могильницький Б. Историческая альтернативность: методологический аспект // Новая и новейшая история. 1990. №3. С.3-18.
549. Могильницький Б.Г. История исторической мысли XX века: курс лекций.

Вып.2.: Становление «новой исторической науки». Томск: Издательство Томского университета, 2003. 178 с.

550. Морозов А.В. Социальная политика и социальное страхование: история и современность // Социальная политика и социология. 2005. №3. С. 132-146.
551. Морозов А.В. Социальное страхование в России: Исторический опыт 1903-1933 гг. // Социальная политика и социология. 2006. №2. С. 88-102.
552. Морозов А.В. Социальное страхование в СССР в 20-30-е гг. XX века: Достижения и провалы // Церковь, государство и общество в истории России XX века: Материалы V международной конференции, Иваново, 8-9 декабря 2005 г. (к 10-летию духовного образования в Иваново-Вознесенской и Кинешемской епархии. Иваново, 2005. С. 180-183.
553. Москаленко В.В. Еволюція ідеї соціального захисту в останній чверті XIX 30-х рр. XX століть // Історична наука: проблеми розвитку. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. Луганськ: СНУ, 2002. С. 97-99.
554. Мохов З. Кому давать пособие по безработице // Вопросы труда. 1925. №1. С. 43-45.
555. Мурашова О.П. Джерела до вивчення соціальної політики радянської влади в Україні у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки ВДПУ, Вип 26. С. 312-316.
556. На местах // Вопросы страхования. 1927. №34. С.9.
557. На Украине // Вопросы страхования. 1926. №33. С. 30.
558. На Украине // Вопросы страхования. 1927. №29. С.29.
559. Надточій Б. Пенсійне забезпечення в Україні: історичний аспект // Україна: аспекти праці. 2000. №1. С. 8-15.
560. Надточій Б. Соціальне страхування у контексті історії // Соціальний захист. 2003. №2. С. 20-24.
561. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю / Авт. кол. Л. В. Баженов, І. О. Винокур, С. К. Гуменюк, О. М. Завальнюк та ін. Хмельницький: Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

562. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
563. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
564. Наумов Н.М. Либерман А.М. Советское социальное страхование. Как получать обеспечение. М.: Издательство Ленинградского губпрофсовета, 1928. 116 с.
565. Начало курортного сезона // Вопросы страхования. 1924. №12. С. 33.
566. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР. [Учебное пособие]. Ярославль: ЯрГУ, 2005. 100 с.
567. Немченко Л. Никаких сбережений по фонду безработицы // Вопросы страхования. 1924. №1-2. С. 1.
568. Немченко Л. Новое в страховании инвалидности // Вопросы страхования. 1924. №5. С.1.
569. Немченко Л. П. Опыт построения бюджета по социальному страхованию. М.: Вопросы труда, 1925. 31 с.
570. Немченко Л.П. Социальное страхование в 1923-1924 гг. М.: Вопросы труда, 1925. 84 с.
571. Никаких пособий лжебезработным // Вопросы страхования. 1930. №26-27. С.7.
572. Ніколаюк Т. Соціальне забезпечення робітників України у 1929-1934 роках // Соціальний захист. 1999. №3. С. 74-76.
573. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 рр. // Український історичний журнал. 1999. №4. С. 51-63.
574. Новое в пенсионном обеспечении // Вопросы страхования. 1929. №1. С.8.
575. Новое в страховании безработицы // Вопросы страхования. 1927. №22. С.4.

576. Новый порядок обеспечения безработных // Вопросы страхования. 1927. №30. С.1.
577. Нормы и ценности повседневной жизни. Становление социалистического образа жизни, 1920 1930-е годы / Под общ. Ред.. Т. Виховайнена. Спб.: Нева; Летний сад, 2000. 478 с.
578. Нужда и порядок: история социальной работы в России, XX в.: [Сборник научных статей] / Под ред. П.В. Романова, Е.Р. Ярской Смирновой. Саратов: Научная книга: Центр социальной политики и гендерных исследований, 2005. 464 с.
579. Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вестник социального обеспечения. 1921. - №2-3. С. 26-27.
580. Обеспечение по безработице // Вопросы страхования. 1926. №19. С.5-6.
581. Обмен жилой площадью // Жилищная кооперация Украины. 1927. № 3. С. 51-53.
582. Одинцов Н. Что нужно Донбассу // Вопросы страхования. 1931. №15 С.6.
583. Олійник М. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.). Хмельницький: Поліграфіст, 2015. 480с.
584. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921 – 1929 рр. Х.: Військ. ін-т. Нац. гвардії України, 1998. С.99.
585. Олійник М.П. Реалізація соціальної політики більшовиків на Поділлі в роки непу . Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2017, Вип. 48 С.137-139.
586. Осторожней с отчислениями// Донецкий профессионалист. 1924. № 2. С.17.
587. Очередные задачи по врачебному контролю и медпомощи застрахованным // Вопросы страхования. 1928. №14. С. 2.
588. Панадіяді О. Стан наших водогонів // Коммунальное хозяйство Украины. 1926. № 2. С. 57-59.
589. Панкратьев Б. Знахарство и хирургия // Новый хирургический архив.

1925. Т.VII. Кн.3. 427 с.

590. Патлажан М. Нормы медпомощи в Одессе // Вопросы страхования. 1927. №43. С.15-16.
591. Патлажан М. Работа ВКК в 1925/26 году // Вопросы страхования. 1927. №14. С.17.
592. Патлажан М. Что должен знать каждый застрахованный о рабмеде. Одесса. 1927. 48 с.
593. Пенсионное страхование на Украине // Вопросы страхования. 1928. №10. С.29.
594. Перестроить работу в области здравоохранения // Вопросы страхования. 1930. №1. С.3.
595. Петров Н. Больничное строительство в Донбассе // Вопросы страхования. 1929. №32. С.8-9.
596. Петров Н. Всесоюзное совещание страховых врачей // Вопросы страхования. 1929. №50. С.5.
597. Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. К.: КНТЕУ, 2001. 274 с.
598. Пироженко В. Принцип історизму в соціальних дослідженнях: перспективи нового розуміння // Історія в школі. 1999. №6. С. 28-32.
599. План роботи Народного комісаріату соціального забезпечення на 1925/26 бюджетовий рік // Вісник соціального забезпечення. 1925. №3. С.4-6.
600. Пленум ВЦСПС о социальном обеспечении // Вестник социального обеспечения. 1921. №3. С.39.
601. Полгода работы сельских комитетов взаимопомощи на Украине // Вестник социального обеспечения. 1922. № 5-7. С. 26-27.
602. Поляк Г. Бюджет рабочего в ноябре 1923 г. // Труд в СССР. Статистико-экономический обзор (октябрь 1922 март 1924 гг.). М.:Изд-во ВЦСПС, 1924. С. 172–202;
603. Поляк Г. Бюджет рабочего в 1922-1926 гг. // Экономическое обозрение. М.: Октябрь 1927. С. 114

604. Помощь безработным // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.57.
605. Попов В. Коммунальные электрические станции Украины // Коммунальное хозяйство Украины. 1925. №2. С.59.
606. Попов В.Д. Социальная политика Советского государства и право. М.: Издательство Московского университета, 1979. 342 с.
607. Прилипко Р. Громадські роботи як форма трудової допомоги безробітним в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. 2012. Вип.24. С.147-153.
608. Проверим безработных // Вопросы страхования. 1929. №41. С.3.
609. Проскурякова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии // Вопросы истории. 2005. №7. С. 153-163.
610. Пути борьбы с безработицей // Вопросы страхования. 1929. №52. С.2.
611. Распределение курортных коек // Вопросы страхования. 1924. №13. С. 42.
612. Раюшкин В. Рапортует Главсоцстрах УСРР // Вопросы страхования. 1931. №6. С.12-13.
613. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. 1999. №3. С. 3-22.
614. Республиканские страховые советы // Вопросы страхования. 1926. №6. С.1-2.
615. Решение Всесоюзного страхового совещания // Вопросы страхования. 1926. №19. С.4.
616. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.
617. Рибак І.В. , Мазур І. Д. Селянські комітети взаємодопомоги в соціалістичній перебудові села // Український історичний журнал. 1979. №11. С.65-71
618. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога // Український історичний журнал. 1981. №2. С. 55-59
619. Риско Я. Социальное страхование: из итогов V Всероссийского съезда

профсоюзов // Вопросы страхования. 1922. №1. С.23.

620. Ришкова А. Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2009. Вип. 12. С.195-205.
621. Робак І.Ю., Демочко Г.Л. Соціальне становище лікарської спільноти Харкова у 20-х рр. ХХ ст. // Вісник ХДАК Вип.31. 2010. С.24-27.
622. Рогачевская Л.С. Ликвидация безработицы в СССР 1917-1930 гг. М.: Наука, 1973. 382 с.
623. Родионова Е.И. История социального страхования в СССР. Учебное пособие для врачей под ред. Н.А. Виноградова. Вып. 1. М.: Профиздат, 1966. 34 с.
624. Розовик О. Заходи державних органів влади УСРР із ліквідації жіночого безробіття та девіантності в 1920-х рр. // Волинські історичні записки. Т. 6. 2011. С. 164-168.
625. Романов П.В. Микроуровень социальной реальности: Возможности междисциплинарного подхода // Социологические исследования. 2002. №3. С. 34-39.
626. Романов М.М. О ликвидации безработицы в СССР. М.: Вопр. труда, 1930. 236 с.
627. Ростовський І. Масовий контроль // Вопросы страхования. 1927. №48. С.21.
628. Рохлин А. Охрана труда и социальное обеспечение // Вестник социального обеспечения. 1921. № 2-3. С. 12-15.
629. Рохлин А. Собесы, профсоюзы и инвалиды труда // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С.10-14.
630. Рохлин Л. Страховые кассы в организации медпомощи рабочим // Вестник социального обеспечения. 1922. №5-7. С.6-10.
631. Рудницкий В. Новое жилищное строительство и квартирная плата // Коммунальное хозяйство Украины. 1925. № 5. С. 8.
632. Садова У.Я. Соціальна політика в Україні: регіональні дослідження і

перспективи розвитку [Монографія]. К.: ІРД НАН України, 2005. 408 с.

633. Санатории, курорты и дома отдыха // Вопросы страхования. 1929. №9.С.5.
634. Сафроненко И. Собесы и социальное страхование // Вестник социального обеспечения. 1922. №1-3. С.6.
635. Свириденко В. Дома отдыха, санатории, курорты // Вопросы страхования. 1925. №20. С. 37-38.
636. Севрюков Д. Особливості становлення соціального забезпечення в СРСР // Публічне право. 2012. - №1. С.176-182.
637. Селин В. Рабмеды Украины // Вопросы страхования. 1926. №25. С.24.
638. Семашко Н.А. Право на социальное обеспечение. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Изд-во НКСО СССР, 1938. 47 с.
639. Сёмин А. К вопросу об организации натуральной помощи безработным // Вопросы страхования. 1925. №50. С. 14.
640. Скоробагатько А.В. Історико-правовий розвиток законодавства про пенсійне забезпечення наукових працівників у період входження України до складу СРСР (1925-1990 роки) // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 21. К.: Інститут держави і права ім.. В.М. Корецького НАН України, 2002. С. 381-389.
641. Славский Я. Борьба с безработицей в Западной Европе // Вопросы страхования. 1922. №3. С.39-40.
642. Слуцкий А.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926 1932 гг.). К.: Издание академии наук УССР. 1963. 503 с.
643. Советская социальная политика 1920-х 1930-х годов. Идеология и повседневность / Под ред. П.Романова, Е.Ярской-Смирновой. М.: ООО «Вариант», ЦГПГИ, 2007. 430 с.
644. Состояние жилого фонда Киева // Коммунальное хозяйство Украины. 1925. №2. С. 84.
645. Состояние социального обеспечения в УССР в 1921 г. // Вопросы социального обеспечения. 1921. №5-6. С. 47-53.

646. Спаський М., Сокольський С. Охорона здоров'я в УСРР. Харків-Київ : Медичне видавництво, 1932. – 260 с
647. СССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) / Под ред. А. П. Кучкина (глав. ред.), Ю. А. Полякова и С. И. Якубовской М.: Госполитиздат, 1955. 596 с.
648. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення. К.: Основи, 2005. С. 342.
649. Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 г. // Статистика Донбасса. 1923. № 2. С.2.
650. Степанов Е. Заработная плата рабочего Донбасса в первой половине 1923 года // Статистика Донбасса. 1923. №2. С.1- 4.
651. Струмилин С.Г. Домашний быт по инвентарям // Проблемы экономики труда. 1981. №4. С. 242.
652. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. М.: Изд-во «Наука», 1982. 472 с.
653. Суворов К.И. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы (1917 - 1930). М.: Мысль, 1968. 254 с.
654. Суетин Г. Н. Организационные вопросы банного дела в городах Украины // Профилактическая медицина. 1929. № 1. С. 128–140
655. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): Історико-теоретичний аспект. К.: Преса України, 2003. 251 с.
656. Тамарин М. Вопросы обслуживания инвалидов // Вопросы страхования. 1928. - №41. С.13.
657. Танатар М. Коммунальный бюджет Украины // Коммунальное хозяйство Украины. 1926. № 2. С. 11.
658. Теттенборн З. Советское социальное страхование. Изд. 3-е. М.: Вопросы труда, 1929. 139 с.

659. Трефилов И. М. Страховик. Справочник по вопросам социального страхования и медицинской помощи застрахованным. Изд. 2-е. М.: Вопросы труда, 1927. С.167
660. Труд в промышленных заведениях Украины в 1923 году. №58. Серия X. 65 с.
661. Угланов Н. Рост кадров рабочего класса, изжитие безработицы и снабжение социалистического строительства рабочей силой // Труд в СССР: Сб. ст. к XVI парт. съезду / Наркомат труда СССР. М.: Гострудиздат, 1930. С. 65-68.
662. Уравниловка в оплате труда в СССР. 1920–1930-е годы // Альманах "Восток". № 3. С.7.
663. Урін А. Електропропаганда // Селянський будинок. 1926. С.36-37.
664. Файнгольд Б. Денежная помощь безработным и общественные работы // Вопросы страхования. 1924. №14. С.2.
665. Файнгольд Б. К поддержке общественных работ и коллективов безработных // Вопросы страхования. 1925. №28. С.9-10.
666. Фішман С. Довідна книжка застрахованого. Що повинен знати кожен застрахований робітник та службовець про порядок одержання допомоги, пенсії, меддопомоги? Черкаси, 1927. 134 с.
667. Фрейман И. Перспективы санаторно-курортной помощи на Украине // Вопросы страхования. 1927. №8. С. 12.
668. Фрейман И. Социальное страхование на Украине: бюджет 1925/26 операционного года // Вопросы страхования. 1927. №7. С.9-10.
669. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування з причини безробіття. Х.: Держтрудвидав, 1930. 57с.
670. Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування. Харків: Питання праці, 1929. 270 с.
671. Фрейман І.І. Збірка правил про пенсійне забезпечення застрахованих. Харків: Держтрудвидав, 1930. 144 с.

672. Френкель М. Дома отдыха и их ближайшие задачи // Вопросы страхования. 1929. №32. С. 14.
673. Френкель М. Перестроим систему отдыха // Вопросы страхования. 1929. - №43. С. 2-3.
674. Фриц Л. С. Как установить трудовой стаж для получения пенсии. Изд. 3-е. М.: Гострудиздат, 1930. 29 с.
675. Фриц Л.С. Как инвалиду труда получить пенсию. М.: «Труд и книга», 1926. 27 с.
676. Фролов Б. Состояние и перспективы медпомощи в РСФСР и УССР // Вопросы страхования. 1930. №3. С.18-19.
677. Фролов М.О. Компарти́йно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. Запоріжжя: Прем'єр, 2004. 800с.
678. Чегринцев Е. Пенсирование на селе // Вестник социального обеспечения. 1925. № 4. С. 20-22.
679. Черкес Д. Канализация г. Харькова. М.: Мосполиграф, 1930. 58 с.
680. Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн. 1991. № 2. С 20-30.
681. Шатан Е.О. Проблема безработицы на Украине. Материалы к построению пятилетнего и генерального плана. Вып.Х. Х.: Изд. Госплана УССР, 1929. 143 с.
682. Шельмагин И.И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России. 1900-1917. М.:Юриздат, 1952 С.139
683. Шестак О.И. Советская социальная политика и её реализация на Дальнем Востоке (1922-1941 гг.). Владивосток: Дальнаука, 2004. 247 с.
684. Шиян К.К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921 1925 рр.). К.: Держполітвидав, 1959. 302 с;
685. Шпигель В.И. Указания и распоряжения по жилищному вопросу. К., 1922. ,85 с.
686. Штейнберг А.П. Медицинская помощь застрахованным: Краткое руководство для работников профсоюзов и страховых организаций. М.:

Вопросы страхования, 1923. 138 с.

687. Штейнберг А.П. Стражкассы и медпомощь. М.: Вопросы страхования, 1926. 127 с.
688. Штипельков И. Новое в работе // Вопросы страхования. 1926. - №1. С.36.
689. Юрин Н. Как получить из страховой кассы пособие по безработице. М.: Вопросы труда, 1929. 16 с.
690. Юрочкіна І.Г.. Медичне обслуговування партійно-державної номенклатури / Вісник київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2008. № 94-95. С.137-141.
691. Юрочкіна І.Г. Медичне обслуговування сільського населення у 1920-х рр.// Український селянин. 2008. С. 351-354
692. Ямпольць П.В. Бюджети міського населення України // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. - 2012. - Вип. 17. - С. 251-263
693. Ямпольць П.В. Матеріальне становище міського населення України в період НЕПу: історіографія проблеми // Український історичний збірник. 2012. 15. С. 292-302
694. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. СПб.: «Труд», 1895. Т.1. 496 с.
695. Яроцкий В. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. СПб.: «Труд», 1895. Т.2. 497 с.
696. George V., Manning N. Socialism, Social Welfare and the Soviet Union. London; Boston and Henley: Routledge, 1980. 349 p.
697. Goldman W.Z. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 351 p.
698. Kenneth D. Social Insurance in the Soviet Union // Annals of the American Academy of Political and Social Science Vol. 178, Increasing Government Control in Economic Life (Mar., 1935), pp. 181-189.
699. Kiaer Ch., Naiman E. Everyday Life in Soviet Russia. Taking the Revolution inside / Ed. By Kiaer and E. Naiman. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2006. 453 p.

700. Koenker D.P. Republic of Labor: Russian Printers and Soviet Socialism, 1918-1930. Ithaca and London: Cornell University Press, 2005. 343 p.
701. Kotkin St. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press, 1995. 639 p.
702. Madison B.O. Social welfare in Soviet Union. Stanford: Stanford University Press, 1968. 309 p.
703. Manning N., Davidova N. Russia: revolution or evolution? // International Social Policy: Welfare Regimes in the Developed World / Pete Alcock und Gary Graig (Eds.). London: Macmillan, 2001. P. 203-220.
704. Rimlinger G. Social insurance and manpower policy in the Soviet Union // The Rice University Studies. July 1962, Vol. 48 Issue 2, pp. 51-61;
705. Rimlinger G. The Trade Union in Soviet Social Insurance: Historical Development and Present Functions // Industrial and Labor Relations Review, April 1961, Vol. 14, No. 3, pp. 397-418;

6. Дисертації та автореферати

706. Адамська І.Г. Партійно-державна політика в галузі охорони здоров'я в Українській СРР (1919 1929 рр.). дис. канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 255 арк
707. Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. XX ст.: історичний аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2008. 179 с.
708. Борисенко М. Побут та дозвілля міського населення у 1920-1930-х рр. дис. док. іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2011. 255 арк К. 2009. 384 с.
709. Демочко Г. Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01

історія України. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Х., 2011. 262 с.

710. Кармазин А.С. Историография социальной политики советского государства в отношении рабочего класса в 1921-1941 гг. (на материалах Уральского региона): автореф. дис. канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Тюмень, 2006. 27 с
711. Коцур Н.І. Соціальне становище міського населення України в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» К., 1997. 27 с.
712. Кузнецова Л.О. Социальная политика в отношении рабочих и служащих в годы НЕПа: (По материалам Республики Татарстан): Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Казанский государственный университет. Казань, 1996. 23с.
713. Кравченко П.М. Індустріальне будівництво в Україні (друга половина 20-х 30-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 1998. 18 с.
714. Лихолет О.В. Социальная политика Советской власти в годы нэпа (на материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Астрахань, 2003. 26 с.
715. Луцький Р.П. Соціальний захист державних службовців України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 Львівський державний ун-т імені І.Я. Франка. Львів, 2010. 16 с.
716. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2006. 217 с.
717. Макаренко В.А. Соціальний захист населення: проблеми та тенденції розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04. Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

718. Олійник О. М. Розвиток трудових відносин і законодавства про працю в Україні (1917-1929 рр): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень». Х., 2003. 20 с.
719. Орлов В.В. Этнополитическое и социально-экономическое развитие Чувашии в 20-е годы XX века: автореф. дис. докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Казань, 2009. 48с.
720. Орлова И.В. Реализация социальной политики советского государства в годы НЕПа (на материалах Енисейской и Иркутской губерний): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Иркутск, 2007. 27 с.
721. Остапенко Д.О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. - лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Х., 1998. 18 с.
722. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2002. 40 с.
723. Прилуцька Л.А. Боротьба з безробіттям у Харкові в 20-х на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Х., 2007. 19
724. Ткаченко І.В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Черкаси, 2009. 230 с.
725. Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 - історія України». К., 2001. 18 с.
726. Фомина Т.П. Социальная политика государственных и общественно-политических органов в 20-е годы (на материалах Центрального региона России): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец.

07.00.02 – Отечественная история. М., 1994. 24 с.

727. Цагадаев Ц.Д. Политика советского государства в решении проблем безработицы в 20-е годы: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история. М., 1993. 23 с.
728. Шалугина И.Б. Социальное обеспечение в РСФСР в 20-е годы: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 Отечественная история. М., 1990. 21 с.
729. Шарпатий В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920 30-х рр.: історичний аспект: дис. доктора іст. наук: 07.00.01 – історія України. К., 2007. 380 с.